This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 836,524

ЈОВАН РИСТИЋ

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

КЊИГА I

(ОД ПРВИ РАТ 1876 – 1878)

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

Ristić, J.

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

ЗА ВРЕМЕ СРПСКИХ РАТОВА

за

ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

1875 — 1878

ПРВА КЊИГА

ПРВИ РАТ

написао

Јов. Ристић.

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА КОД „ПРОСВЕТЕ“ - (С. ХОРОВИЦА)

1896

БИБЛИОТЕКА ФОТОТИПСКИХ ИЗДАЊА

DR
353
.R58
1896a
v.1

Редакциони одбор

Др ЈОВАН ДУБОВАЦ, др АНДРЕЈ МИТРОВИЋ,
др РАДЕ МИХАЉЧИЋ, мр МИЛОРАД РАДЕВИЋ,
др РАДОВАН САМАРЏИЋ
и др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Уредник

РАДЕ ВОЈВОДИЋ

Тираж 5000 примерака

Излаје СЛОВО ЉУБВЕ, Београд, Мутапова 12.

За издавача СРЕТЕН ХРКАЛОВИЋ

Штампа ООУР „СЛОБОДАН ЈОВИЋ", Београд, Стојана Протића 52.

ДИПЛОМАТСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

ЗА ВРЕМЕ СРПСКИХ РАТОВА

ЗА

ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ

1875—1878

ПРВА КЊИГА

ПРВИ РАТ

НАПИСАО

Јов. Ристић

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА КОД „ПРОСВЕТЕ“ — С. ХОРОВИЦА
1896

1335790-235

САДРЖАЈ

страна:

Предговор — — — — — — — I—III

I Одношаји између Отоманске Порте и њених Васалних Кнежевина после Париског Мира — — — 1

II Стање Отоманске Царевине после Париског Мира — Устанак у Босни и Херцеговини — — — 14

III Србија и Црна Гора пред улазак у рат — — — — — — — 41

IV Први дипломатски преговори о устанку — — — — — — 64

V Србија и Црна Гора ступају у савез 80

VI Србија и Црна Гора улазе у борбу 113

VII Одзив Српске борбе у Европи — 156

VIII Положај других балканских народа и држава према Српско — Турској борби — — — — — — — 162

IX Примирје — — — — — — 200

X Закључење мира — — — — 231

XI Прилози — — — — — — 291

ПРЕДГОВОР

Мислим, да су сазрели за историјску оцену они велики догађаји, који су се, пре двадесет година, извршили у крилу Народа Српског. За то сам се решио, да приберем и предам јавности податке, који излажу и осветљавају њихову политичку страну. Према уверењу, које исповедам, да књижевни ралови ништа не губе, ако подуже остану у рукопису, ја још не бих овај рад предавао јавности, но бих га оставио уз друге, који стоје под кључем, има двадесет и више година; али сам овде одступио од свога правила, што нисам рад. да племенита борба Српска, коју описују ови листови, остане изложена кривој оцени без моје одбране. Ако ко мисли, да је у стању исправити што у овоме нацрту, ја сам готов, да приступим основаним замеркама, а неосноване да повратим на њихово место.

II

Имајући податке из прве руке, ја сам се трудио, да их састављам и излажем верно и објективно; а ако ми што не буде пошло за руком, то се даје исправити. Не верујем, да би се и ко други нашао, који би овај задатак могао извршити са *ближим* познавањем ствари. Ну ако то стоји о догађајима у Србији, много мање бих се усудио, да то тврдим и о догађајима у Босни и Херцеговини. За њих немамо писаних домаћих извора, јер их онда од Срба није нико бележио правилно и критички. Морамо се за сада још ослањати на стране писце, међу којима швајцарски пуковник Ристов заузима прво место*). Он је бележио своје податке за време самих догађаја, а као учен војник, био је у стању да их, и ако из далека, разуме и оцени. Он је, дакле, и мени служио за правац у излагању Српске борбе у Херцеговини и у Босни, уз податке, које сам могао прибрати од очевидаца или и неких учесника у борби.

Ну главни је задатак мога рада, да изнесе онај међународни утицај, који

*) Der Krieg in der Türkei von W. Rüstow Eidgen. Oberst. Zürich 1877.

стоји у вези са овом славном борбом Српскога Племена. За то сам му и дао име *„Дипломатске Историје.“*

На крају сам приложио преписку вођену између Србије и Грчке после потписа Савезног Уговора њиховог, почев од 1868 а нарочито за време првога рата.

Јов. Ристић.

У Београду
31. јануара 1896.

I

Односаји између Отоманске Порте и њених васалних Кнежевина после Париског Мира.

Велики потреси, који су се извршили у Средњој Европи 1866—1871, имали су моћнога утицаја и на судбину Балканскога Полуострва. Они су бацили варницу, која је пала на Критско Острво и распалила на њему ватру, која је годинама горела, слабећи и изнурујући Отоманску Царевину. Променивши Аустријској монархији не само међународни положај, но и њене унутрашње односаје, они су је спречили, да у питању о српским тврђавама заузме према Србији онај ненаклони положај, који беше заузела према њој, поводом бомбардовања Београда, у Канличкој Конференцији у Цариграду 1862*) Промена је била велика. Глас суседне монар-

*) види: Спољашњи односаји Србије новијега времена. Књига друга 1860—1868

хије, далеко од тога, да стаје на пут Србији у њеном народном развоју, био је за Србију пријатељски, на велико изненађење свију оних, који су познавали предања њене источне политике. Приликом промене устава 1869, она је прва заложила своју реч, да призна Србији право на самостално конституисање и повукла за собом и друге Гарантне Силе.

За све три Подунавске Кнежевине био је поспешан ветар, који је тада духао од Садове. Он је Отоманску Порту испунио помирљивијим расположењима према њеним васалима, а ове задахнуо смелијим замислима за своју будућност. Годинама одрицала је Порта да призна престоно наследство владаоцима Подунавских Кнежевина, а 1866 она признаје Кнеза Карла за несследног Кнеза Румуније, а 1868 издаје Кнезу Милану берат са наследством, које је дотле одрицала да наново призна и Милошу и Михаилу по успостављању Обреновића (1858).

Не беше прошло ни 20 година од времена Париског Мира (1856), а већ беху изгубила животну снагу сва она начела, на којима лежаше ова зграда европскога мира. Влашка и Молдавија беху се претвориле у једну уједињену народну државу румунску; у Србији

беху турски гарнизони оставили тврђаве, а Србија се ослободила сталне посаде турске.

Целина права Портиних према њеним васалима, целина земљишта Отоманскога Царства, беше већ слабо за кога догма вере у редовима њених старих пријатеља и заштитника.

Са усвојењем дуализма пала су у Аустроугарској Монархији предања Метернихове источне политике; гроф Андрашије био је више година готов да напусти и начело њене земљиштне целине.

Само је још Енглеска остала верна своме консервативном правцу, али без готовости да за њ што и жртвује.

У непосредним областима Отоманске Царевине народи су се отимали од турскога господарства. На једном или на другом крају јављале су се често опасне експлоазије, растржући снагу Царевине од Босне и Херцеговине до Сирије и Багдада. А најопаснији црв, који јој је подгризао стабло живота, било је начело полусуверенства, које се не само мало по мало развило у процесу народнога ослобођавања, но добило и освештање и гарантију европских међународних уговора.

У саставу царевине, под заштитом великих Европских Сила, биле су мале васалне

државе двогубо опасне по Царевину. Докле су суплеменим народима, заосталим под непосредним господарством турским, служиле као привлачни мамац, оне су, као саставни делови целине Турске, раздирали њену утробу, ширећи своју аутономију и успешно утркујући се са сузеренском Силом на пољу културе, просвете и организације. Ако је путник, који је са Запада долазио у Београд и у Букурешт, односио собом утиске државица, које постају и дижу се из пропасти, он их је на против, долазећи из Цариграда, односио на штету Султанове престонице и оне целине, за коју су оне још само привидно везане биле. Да, ова привидност била је фатална за Царевину. Потпуно оцепљење Грчке било је мање штетно по њу, но васалство Србије, Влашке и Молдавије. Све три ове кнежевине отимале су из дана у дан нова права, освајале нове положаје. Што је једна од њих себи привредила на штету сузеренства Портина, то су могле и друге две сматрати као своју тековину. Сваки дан гледала је пред собом Европа призор неповољан за углед и снагу Царевине. И ако је Египат имао одвојен процес свога аутономног развоја, он је, такође, пружао свету призор најмање за От. Порту достојан. Докле су Хришћански васали своја

права од Порте изнуђавали, Кедиви мисирски куповали су за новце проширивање својих повластица. Тим путем дошли су они до фермана од 1867 о самосталном закључивању трговинских уговора; тим путем су 1872 уредили и своје престоно наследство на основу прворођења, као што постоји у хришћанским монархијама европским.

Један женијалан државник могао је још помишљати, да уздржи овај процес опадања турске Царевине, покушавши да ампутацијом пресече и онај слаби конац, који је Васалне Кнежевине за Царевину везивао, или да их ближе узме у заједницу царевине, давши им положај савезника интересованих за опстанак целине. И беше се заиста за тренутак и заблистала таква мисао у крилу Отоманске Порте. Њен Министар Споља. Послова Халил - паша, Египћанин, предложи у току 1872 Србији и Румунији, да им створи у Царевини Отоманској положај, који су имале јужне немачке државе у Северном Савезу Немачком. (Баварска, Саксонска Виртембершка и т. д.

И ма да је Румунија тај предлог одмах одбила, Србија је нашла да има разлога да прими предлог на знање. Ако Румунија, не имајући свога елемента на десној обали Дунава, није

налазила интереса, да се у предложеној мери, приближи Порти, Србија не би смела пропустити прилику, која би је довела у ближи додир са српским елементом у Босни и Херцеговини, у Старој Србији и у Македонији. С тога је Српска Влада препоручила Српском Заступнику у Цариграду да прими предлог за основу преговора, не обвезујући се ни на што, докле се не би ближим преговорима на чисто извела целина међународних одношаја. Ну са Халил-пашиним падом пала је и његова комбинација, која је, свакојако, као симптоматична, вредна била да се овде помене. Ни један други њен државник није се могао успети на висину његових погледа, а тада их је она требала више но икада. Она је онда била спала: унутра на кризе и задуживање, с поља на равнодушност и непријатељство. Ако се пре Париског Мира суревновање Великих Сила сводило на то, да једна другу држе по даље од Балканског Полуострва, оно се доцније изменило на штету Турске; суревњиво пријатељство добило је други карактер. Из редова старих протектора Портиних ницали су противници, који су њена призната права слабили, ако су само могли да извуку отуда какву корист за себе. Берлински Конгрес показао је, да су они сви готови били,

да од своје негдашње штићенице очупају све, што могу. У првим је редовима стајала Аустро-Угарска, а ни Енглеска није изостала а да свој део, ако ће бити и мањи, не затражи, докле није заузеће Египта показало, да је она била готова и на веће отмице од своје вековне штићенице. О Русији не говоримо, као о свагдашњој отвореној противници Отоманскога Царства.

Још у току 1874. покренула је Аустрија дипломатску акцију, да може са Подунавским Кнежевинама закључити непосредно трговинске погодбе. Са Аустро-Угарском ишле су упоредо и друге две северне царевине, Русија и Немачка: прва по предањима своје политике, а друга да успешније посредује између Аустро-Угарске и Русије на Истоку, а и као члан Тројецарскога Савеза, који је онда постојао.

Аустро-Угарска је покренула била у то доба трговинску политику на Истоку у ширим размерама. У томе правцу била јој је једна од првих потреба, да се погоди са Румунијом, ну ова није хтела признати Порти непосредно суделовање при закључену уговора. Овај је отпор изазвао дипломатску акцију.

Порта се одупирала кораку трију Царевина, сматрајући га као противан Парискоме

Уговору. У одговору, који је она дала трима Силама, каже Арифи-паша, њен Министар Споља. Послова:

„Истина, да су три Силе, предузевши свој корак, у исто време изјавиле, да неће ни најмање да потресају оне везе, које вежу Кнежевине за Сузеренски Двор, — и ми то објашњење примамо са задовољством. Али смо за то опет приморани, да се запитамо: да ли неће нови удар, који се предузима против Париског Уговора, произвести оно исто, што и пређашњи; *да ли неће доћи дан, кад ће људска воља бити немоћна, да заустави струју, којој се даје мах толиким повредама уговора*?“

То је оно место у турској ноти, за које је врло добро речено, да с њега „*звони глас бојажљиве слутње да несрећа иде.*

То је „струја“, које се Порта бојаше са основом, јер се она беше јако разуздала. За то је и ми узимамо на знање као значајну.

Желећи утешити Порту, Силе су јој објасниле, да неће са Кнежевинама везивати формалних уговора, но само погодбе (конвенције). Најпосле, кад и Енглеска уђе у акцију, она посаветова Порту, да једним општим ферманом овласти Кнеза Румунског, да може у *име Султана*, закључивати са Силама уговоре о трго-

вини и индустрији, као што је Султан већ био овластио Вице-Краља Египатског у истоме смислу ферманом од 1867.

Сви су ови предлози били доцне дошли. Порта је схватала, да јој је, наваљивањем Сила, био пресечен сваки частан повратак.

Султан је остао у своме отпору, а питање је остављено својој судбини. Као свагда, Порта је, и овај пут претпоставила, да оно, што сматра као своје право, пре изгуби силом времена и догађаја, но да га изгуби својим пристанком. И она га је брзо и изгуоила. Аустро-Угарска је закључила своју трговинску конвенцију са Румунијом; створен је још један претходан случај (précédent), на штету Портиних права.

Зло, можда, и није тако велико било у суштини, колико у ефекту. Вествалски Мир дао је био васалима старога Немачког Царства право, да закључују са страним државама не само трговинске, но и политичке, па и војне уговоре. Па опет је Немачко Царство, после Вестфалског Мира, трајало још 150 година, докле, најпосле, није пропало под ударима Наполеона I. Дипломатија у тим процесима слабо што може да промени, јер се они развијају природним законима, али је Арифи-паша имао

право, кад је елегијским тоном питао: *„да ли неће људска воља бити немоћна да заустави струју.“ Ну и од тога било је још веће зло, што је свет имао пред очима сталан призор државе, која опада.*

Да овај ефекат отклони, Султан је радо дочекивао своје васале Кнезове у својој престоници. Ово расположење они су употребљивали, кад су год имали да очупају какву концесију од Порте. Тако је Кнез Куза добио санкцију, кад је најформалнијим начином оборио земаљски Устав, који су Румунији биле октроисале Велике Силе, потписнице Париског Мира. Нећемо да говоримо о Египатским Вицекраљевима, који су тим путем односили од Султана многе повластице, јер су се одношаји мухамеданскога Египта према Порти развијали законима и путевима, који су се разликовали од путева, којима је ишао развој хришћанских кнежевина. Најтеже су се одазивали жељи Портиној српски владаоци, почев од 1858 године. Више позива Портиних, у овом погледу, остали су бесплодни, докле ослобођење српских градова није одвело Кнеза Михаила у Цариград (1867). Било је постало тврдо предање српске политике, да сваки такав пут, који очевидно подиже углед и кре-

дит Султану, веже за по коју већу тековину Тако се поступало све до 1874, кад се од тога правца одступило. Необјашњивим на чином, тадашњи Председник Кабинета одведе Кнеза Српског у Цариград на просто обећање, да ће се Србији дати железничка веза, о којој су се водили преговори*). Већ ни сам предмет није вредио, да му се принесе толика жртва, нарочито у ондашњем стању железничкога питања. А кад се Кнез из Цариграда вратио празних руку, био је утисак болан и мучан, који је пао, с једне стране, на народ, који се свагда тешко одлучивао на подворење Цариграду, а с друге, на народ навикнут на успехе, кад год му владаоци иду у Цариград.

Ако је за железничху везу и било обећања, о Малом Зворнику, који је такођер стајао на дневноме реду, није било ни обећања у овој прилици. Вођ српске политике Јован Мариновић, муж заиста искусан и вешт, надао се, да ће личним присуством однети победу. Ну оба питања прођу зло у Цариграду. О вези железничкој добије се обећање, али без рока, а за М. Зворник одговори Хусеин Авни-паша: „Сматрајте, да је ово питање пало у море, докле је год Хусеин Авни-паша велики везир“

*) Види „Срп. Новине“ од 1874.

Непредусретљив одзив гордога Везира био је осетна увреда за српска осећања, а неуспех пута Кнежева остави дубоке трагове нерасположења у целој Србији.

Јавна пажња, коју су дотле искључиво заузимали унутрашњи задаци, окрене се сад на спољашња питања. И ако се није мислило, да се овакав одзив узме за повод каквим догађајима, настало је стање, које се могло на то употребити; ма од куда дошла варница у Србију, пала би она на сух барут.

Нико се тада није надао никаквим заплетима на Истоку, али то и јесте његова природа, која га разликује од Запада, што се заплети на њему рађају у облику изненадних експлозија, које за тим прихватају они, који су интересовани, у правцу, који им годи. Отуда и долази, што се на Истоку из малих сукоба развијају или унутрашњи устанци од већег или мањег значаја, или и сами међународни ратови

1875 била је таква једна експлозија на прагу у српским северо-западним областима Отоманске Царевине, која је увела у оружану акцију најпре српске кнежевине, Србију и Црну Гору, а за тим и саму Русију. Српско племе било је и овај пут позвано, да буде носилац великих народних покрета. Акција је никла из

локалних сукоба у Херцеговини, којима, у први мах, није нико веће важности приписивао. Зна се крилата реч, којом је Бисмарк обележио херцеговачки покрет, као ништаван за европску политику.

На овај покрет морамо бацити поглед пре него што приступимо, да изложимо важније моменте из спољашњих одношаја Српских ратова за ослобођење и независност 1875 — 1878, а да српски покрет у Босни и Херцеговини боље разумемо, морамо се осврнути претходно на стање Турске Царевине, из кога је тај покрет поникао.

II

Стање Отоманске Царевине после Париског Мира. — Устанак у Босни и Херцеговини.

Париски Конгрес од 1856 није се могао разићи, а да ништа не одлучи, што би смерало на побољшање стања хришћанског у Турској. Мање се водила брига о томе, да буду и стварне оне гарантије, које би Конгрес у томе правцу поставио. По што су Велике Силе, потписнице, узеле под своју гарантију (чл. 7) опстанак Турске, издао је Султан Абдул-Мецид 10. фебруара 1856. ферман, којим је хришћанима ставио у изглед побољшање њиховога стања. Ферман потврђује повластице хришћанских цркава, изједначава све вере у држави, отвара исповедницима свију вера приступ у државна звања, говори о школама, обећава хришћанима светско судство независно од онога, које пропи-

сује коран, прима и Хришћане у војску као и Мусломане, говори о поправкама у организацији обласној, у пореској системи, у трговини, саобраћају и у опште обећава реформе сваке врсте.

И Конгрес је примио к знању овај ферман (чл. 9 Парискога Уговора) као драговољан акат суверене воље Султанове, не задржавши Силама потписницама Парискога Мира *ни најмање право контроле.* На против, примајући к знању ферман, Силе су изјавиле, да саопштење фермана ни у ком случају њима не даје право, да се било заједнички, било посебице, умешају у одношаје Султанове према његовим поданицама, или у унутрашњу управу његова царства.

Силе потписнице нису могле ни саме веровати у озбиљност гарантија, које има да врши Турска без европске контроле. И поред најбоље воље Султанове, реформе су морале остати само на хартији, јер нити је мањина мусломанска, која се вековима навикла на превласт, хтела напустити свој положај у држави, нити је Порта имала органа подобних да изврше тако велики, тешко компликовани и високо морални задатак. Изопачавајући предвиђене реформе, неискреност је само отежавала

судбину хришћанима. Не смејући н. п. поверити оружје хришћанима, Порта их је ослободила од војне службе, али им је наметнула откуп од 3—5000 гроша тако, да је Порти овај данак донео 1870 на петнаест милиона франака.

Зло стање хришћана почело је од Парискога Мира нагло да расте. Једва се беше навршило четири године, од кад су Велике Силе биле потписале своје привидне гарантије, а Кнез Горчаков беше већ у стању да позове к себи (4 маја 1860) посланике Великих Сила, да с њима испита тежак и невољан положај хришћана у Босни, Херцеговини и Бугарској. Одмах за тим следовао је његов распис (20 маја), у коме је Руски Министар тражио, да се састане Конференција, која би преиначила одредбе (stipulations) Парискога Уговора. „Прошло је време обманама, говорио је Руски Вице-Канцелар, свако затезање, свако одгађање донело би собом озбиљних незгода.“ Па нишанећи на ослобођење Италије, он је узвикивао, „да су догађаји извршени на западу Европе одјекнули по целоме Истоку као обадрење и као надање.“

Конференција, коју је Кн. Горчаков предлагао, није се састала, али ни глас Русије није

био без последица: Европа је разумела, Порта је осетила, да се побеђеник кримски, после четири године ресерве, „прикупио“.

Енглески посланик сер Ханри Булвер научи Султана Абдул-Меџида, да узме иницијативу сам, не чекајући, да му се умеша у послове Конференција, коју предлаже Русија. И Султан, узев за свога Вел. Везира Мехмед-Кибрисли-пашу, који је имао глас енергична државника, упути га одмах у неке своје европске области као врховну контролу са неограниченим овлашћењем. Мехмед-Кибрислија прође кроз Румелију и Бугарску, подижући вешала на путу свом. Његов пролазак остављао је за собом страх и трепет у редовима и раје и чиновника; он је деловао као страшна поплава, која се заборави, чим се у своје корито поврати. В. Везир се више старао да заплаши, но да обезбеди становништво, но да предупрети зла, која су његову мисију изазвала. То је било у Бугарској; у Босни и Херцеговини, које је Кн. Горчаков такође помињао пред Представницима В. Сила, није ништа ни предузимано.

Од времена Парискога Мира почиње управо за Турску обрт на горе; и правно и материјално стање њено удара нагло назад, под утицајем, који су јој оставили силни дога-

ђаји Кримске Војне. Они су је, истина, увели у концерат европских држава, али јој нису могли дати и моћи, којом би она могла издржати утакмицу са европском културом и са појмовима образованога света. Ближи додир са Европом изнео је у толико јаче разлику, која дели ова два света; за Турску се лепила само лажна страна европске цивилизације.

Како су, услед јачег додира са Европом за време Кримске војне, Европљани добили утицаја на управу Турске, Отоманској Порти почели су годити зајмови европских капитала. Она је одмах, с пуним једрима, запливала у задуживање под теретним, убилачким погодбама. Од 1854 до 1860 закључила је Порта четири зајма од 325 милиона у номиналној вредности; од 1862 до 1874 следовало је десет нових зајмова, који су на Турску натоварили државнога дуга 5300 милиона са летећим дугом од 500 милиона. Ако је пре Кримске Војне у Турској и била непозната установа државнога буџета, сад су Европљани научили Порту и тој варљивој вештини. Она је била потребна да пружи својим кредиторима и привидне гарантије, у које је могла веровати само велика маса малих зајмодаваца.

Богати извори лепе Турске Царевине ишли су, мало по мало, у руке ажиотарима и спе-

кулантима Запада, а материјално стање Царства почело је нагло да опада. Велике масе металнога новца, које су западне војске просуле по Турској за време Кримске Војне, почеле су се брзо враћати онамо, од куда су и дошле, докле нису однеле собом и стварну домаћу привреду домородаца нагло обогаћених и навикнутих на лак, раскошан живот.

Уз материјално опадање Царевине, немири нису силазили са дневнога реда. На једној страни стајала су обманута очекивања Хришћанска, а на другој непрекидна зла управа отоманских власти: угнетавања, глобе и гоњења сваке врсте. Ако су ова зла изазивала немире у европским областима Турске (као што су нарочито Босна, Херцеговина, Стара Србија и Крит), у азијским областима придруживао се тим узроцима верски фанатизам мусломански, који се развио до пароксизма. Једва је било прошло две године од Парискога Мира, а 1858 у вароши Џеди на Црвеном Мору би извршен страшан покољ противу Хришћана, међу којима беху уморени и Консули Енглески и Француски. И кад От. Порта ништа не учини, да казни кривце овог варварског дела, тада свет виде редак призор, како један војни брод енглески сам казни кривце, бомбардујући Султанову варош Џеду.

Тада је тек дато задоволење смрћу мусломанских првака, који су покољ изазвали.

Две године после тога догађаја (1860) био је нов покољ у Азији. На Ливану напали су мусломански Друзи на католичке Марониге крвавим рукама. И кад ни тада Порта не ускори да задовољи увређену правду, Наполеон III посла један корпус војске, да заштити Марониге. Његова војска остала је на Ливану више од годину дана.

Судбину хришћанску требало је да отежа још и дивље племе Черкеско, које, прогнано са Кауказа, беше насељено по областима турским и у Европи и у Азији. Оно је било нов бич за Хришћане, који су Черкезима морали кулуке вршити, куће подизати и подносити њихову самовољу сваке врсте.

*

Није било ни једне провинције турске, ни у Европи ни у Азији, која би била толико изложена патњама, као што беху изложене Босна и Херцеговина. Злочестој администрацији придружили су се сви облици терета, које је познавала Отоманска Царевина, да Хришћанима у овим областима доведе живот до очајања.

Ове две одвећ занемарене области знале су за државни порез (у три врсте разрезан),

за главницу (харач), за војницу (беделију), за десетину (коју је узимала држава), за трећину (коју је узимао спахија од свију плодова земаљских), а у Херцеговини већином половину, за дажбину на свиње, за жиговину, за разне монополе државне и за безброј других мањих дажбина, од којих је неке наплаћивала држава, а неке општина.

Хришћане су цедили и порезници, и арендатори и спахије удруженом снагом. Што је држава од тога зноја добивала, то није употребљавано на побољшање стања ових области, но је слато у Цариград. А за све те жртве нису имали хришћани ни личне, ни имовне безбедности. Уз пркос свима свечаним обећањима Султановим, Хришћанима се није примала ни сведоџба на суду; они су већином кришом вршили своју богомољу.

Такав је био призор, који су пружале ове две области турске. Оне су патиле не само од злочесте управне системе, не само од неправде и корупције државних органа, него још нарочито и од обести потуричке (ренегатске), ма да је ренегатски (мухамедански) елеменат био у знатној мањини према елементу хришћанскоме. Јер (по Роскијевићу) и у Босни и у Херцеговини не беше тада више од 383.000 Мусломана (по Колбу 384·000), а Хришћана (по

Роскијевићу,): православних (535·000) и католика (135·000) беше 670·000 (по Колбу 713·500).

Ове две области Султанове као да су имале да служе за углед свакој злочестој управи; у њима су били прикупљени сви увети, који изазивају народни отпор. И заиста, устанци нису ни силазили са дневнога реда, нарочито у Херцеговини, где су се они, због планинскога положаја, могли дуже држати. Много је било покрета, који нису ни допирали до знања Европе; али се може у основу изрећи, да се сваке десетине година потрес јављао час у једној, час у другој области у већем размеру, а мањи нереди, врло чести, иду у нарочиту крваву кронику босанско-херцеговачку.

Догађаји, који нас овде занимају, почели су се јављати с пролећа 1875. Поводом прикупљања државних терета, дође у јулу те године у Невесињу, до оружаног сукоба између власти и народа. Такви мали сукоби догађали су се често, али овај пут узме ствар веће размере. Цео јужни део Херцеговине, на граници Црне Горе, био је брзо у пламену. Састави се и „*Главни Одбор за ослобођење*“, који 19 јула изда и позив на устанак.

Порта није имала довољно оружане снаге, да стане одмах на пут устанку, јер у целој Хер-

цеговини немађаше она више од 4000 војника, који су гарнизоновали по варошима. Ову задаћу приме на себе бегови, који изведу башибозуке противу устаника. Као свуда, тако и овде, башибозуци стану клати и пљачкати, те многа нејач хришћанска нагне бегати у Далмацију и Цр. Гору, да потражи себи заштите. Што је могло носити оружје, скупи се у чете, у дивљим планинама на северној граници Ц. Горе.

Дервиш-паша, губернатор Вилајета Босанског, прикупи регуларну војску и пошље је у Мостар са задатком да сузбије устанак, а на њено место сазове око 6000 редифа на име варошких гарнизона.

И Порта, дошавши до уверења, да има посла са озбиљним устанком, реши се да пошље војске из Цариграда. Дошавши преко Клека, ова војска буде упућена, преко Поповог Поља, к Требињу, тврдињи, коју су устаници још 25 јула били опсадили и храну јој одсекли. 8 авг. ова војска разбије устанике и сузбије их у Зупце и Бањане.

Ну 4 авг. јави се устанак и у Босни. Близу Бањелуке турски коњаници исеку више хришћ. радника, који су мирно својим путем ишли. То изазове велику узбуђеност те се по улицама Бањелучким отвори бој из

међу Хришћана и Мухамедоваца, а кад Хришћани буду разбијени, нађу они заклона по оближњим селима. Овај сукоб буде повод, те се на разним тачкама Босне образују устаничке чете.

Дервиш-паша заиште помоћи од команде трећега војног кора у Битољу (Монастиру), али добије један једини баталион ловаца.

У Босни се устанак развијао спорије него у Херцеговини, али са напредовањем херцеговачкога, храбрио се и оживљавао и босански устанак. Главари херцег. устанка држали су 15 авг. састанак у Манастиру Косијереву, на левој обали Требишњице не далеко од црногорске границе, са смером да боље организују устанак и да поставе војни план. Ту су били вођи: војвода бањански Максим В. Бећевић, Љубибратић, Лазар Сочица, Лука Петковић, Пеко Павловић и други. Устаници су нападали, у теснацима планинским, на комору турску, отимали је и одводили у Зупце, Бањане и Пиву. да се за зиму снабдеју са храном. На то као да су се ограничавале њихове војне операције по плану закљученом у Косијереву.

Пеко и Љубибрачић, на челу 2000 устаника, изађу из Зубаца и дочекају у Прапратници, на путу из Клека, четири баталиона турске војске,

која беше дошла преко Клека. И ма да је убојна снага турска била поткрепљена из Мостара са 1600 људи и два брдска топа, опет су устаници, ако и у мањини, изашли из борбе са знатним пленом у оружју и храни, побивши своме непријатељу око 500 људи.

Глас о боју на Прапратници разне се брзо по Босни и разгреје Србе на све стране. Устаници босански почну добивати помоћ и из Србије било непосредно, било преко аустријских области. Једну је чету добровољаца српских из Србије одвео војвода Жарко Љешевић преко Сјеништа и Увца, а другу Панић преко Дрине у Мајевицу. Ну Мехмед-Али-паша (пореклом прус) нападне чете Жаркове од Сенице и разбије их 7 септ.

Устаници у Херцеговини могли су тада бројити око 4000 бораца. Њихов број буде брзо увећан придоласком српскога елемента са свију страна, особито из Црне Горе, нарочито кад Турци, 22 септ. у Поповом Пољу, вероловно покољу нејач српску, која се беше повратила из бегства из Цр. Горе и Далмације, на дату реч турских власти. У октобру растао је устанак у Јужној Херцеговини. Није било великих предузетака, све се врзло око провијанта турског, који су устаници нападали у те-

снацу Дуги, или око опсаде турских градова, које су Турци желели са провијантом снабдети.

Од септ. имао је Дервиш-паша, под својом командом, око 16000 редовне војске. Он заповеди Шефкет-паши, да растера устанике из Зубаца и да, узгред, снабде блокхаузе турске с провијантом. Шефкет удари 1. окт. на 2000 устаника, јужно од Граба, заузме им положај, али их не могне гонити због непроходног земљишта. Шта више, он се и сам повуче у Требиње, кад му хране нестаде, а устаници повуку се у Суторину на аустријску границу.

Полет, који је устанак од октобра почео узимати, све је више растао. У новембру већ се број устаника рачунао на 10.000, који су били прекрилили Зупце, Бањане, Пиву, Рудине и Шуму до аустријске границе. Њихово се оружје почело побољшавати; у опште, почели су долазити до савршенијих убојних средстава. Они су предузимали излете по Гацку, Пиви и у Дрину јужно до Фоче; нападали су на турске куле, али им нису могли много наудити за то, *што нису имали артиљерије.*

На крају окт. Пеко Павловић и Сочица сједине 5000 бораца и нападну турску тврђавицу *Горанско.* Јужно одатле у теснацу Дуге,

лежало је 3000 устаника и мотрило на тврђаву Никшић, пресекавши јој везу са Гацком. Шефкет-паша пође са 5000 људи да ослободи опопсађену тврђаву. 10 и 11 нов. блии су се крвави бојеви, у којима су устаници изгубили око 450 бораца, а Турци још више. 12 нов. врати се Шефкет у Метохију у Гацко, не могавши ослободити Горанско. Команданат Реуф-паша, незадовољан исходом експедиције Шефкетове, узме 12·000 људи и 12 брдских топова, па се крене да ослободи Горанско. 24 нов. са више страна удари он на манастир Пиву. Устаници изненађени и неспремни да дочекају ту силу, избегавали су сукоб са Турцима. Турци уђу без отпора у манастир Пиву и унесу храну у Горанско. Тек на повратку турском у Метохију нападали су устаници на турску војску и многу јој штету нанели.

Још се водила тешка и крвава борба око профијантисања тврђаве Никшића, докле није настала оштра зима, која је пресекла даље операције. Од половине дек. 1875 до марта 1876 оне су коначно престале. Зима је била строга, духао је ладни север, а висове херцеговачке покривао је велики снег.

У декембру одвоји Порта Херцеговину са Н. Пазаром од Босне као засебан вилајет, коме

за губернатора постави Али-пашу, давши му за помоћника хришћанина Констан-ефендију. Реуф-паша, изнурен мучним војним операцијама, врати се у Цариград, а на његово место дође за команданта Мухтар-паша (син Абдул Меџидов). Он стигне 1 јан. 1876 у Клек, а одатле оде управо у Требиње, где намести свој главни стан. Стање, које је он тамо затекао, није било повољно. Од авг. 1875 било је послато у Херцеговину на 30.000 војника, које из Цариграда, које из Босне. Мухтар је затекао једва 15·000 за борбу подобних војника, многи су баталиони били спали на 300—350 љ. а чете на 40 љ. Војска није имала ни подвозних средстава, ни лекара, ни лекова, ни новаца.

С тога се Мухтар ограничи да, као и његов претходник, снабдева с храном куле и тврђаве своје, а устаници му сад нису сметали. Обе су стране мировале у својим зимским становима до краја фебр. 1876.

Строга зима беше прекинула војне операције и силом наметнула примирје обема странама. Ну на крају фебр. почиње борба с новом снагом. Српски устаници јављају се сад поткрепљени и оснажени новцем, храном и оружјем; они су имали и оружја, које је већином било из Србије, или набављено за српске

новце у Аустрији, која, поред све своје неутралности, не беше многс строга у чувању границе Босанске. И ако се, можда, ова благост није подударала са вољом владе Аустро-Угарске, ударала је она, са својом неутралношћу, на многе препреке, међу које спадају на првом месту, дужина далматинске границе и симпатије сроднога народа пограничног у Аустр. Угарској монархији.

Чете устаничке, које су у марту на ново изашле на бојно поље, имале су већином пушке острагуше српске и аустријске системе.

Чете су биле овако подељене: 300 било је из Зубаца под Трифком Вукаловићем; 300 под архим. Милентијем из Шума у пределу Требињском; 1300 Бањана и Рудињана под Пеком Павловићем. У пределу око Гацка било је око 1000 љ. под попом Богданом Зимонићем; 1200 на обалама Пиве и Таре под Лазаром Сочицом; 350 под Драгом Обреновим у Дуги, најпосле било је под католичким попом Иваном Мусићем неколико стотина католика Херцеговаца. Њихово учешће у борби давало је устанку значај опште хришћански, у толико више, што на ове католике није могла деловати ни туркофилска агитација папска, за коју се Порта Ватикану обраћала.

Ове чете, сад боље и уређене и дисциплиноване, представљале су снагу од 6—7000 бораца.

Кад се, с пролећа 1876, обновила борба у Херцеговини, имао је Мухтар-паша на расположењу 22,000 бораца (противу 6—7000 четника устаничких). Ну ни овај пут није он имао више успеха у својим операцијама, јер је опет ударао на тегобе теренске и герилску борбу устаника, којима су леђа била заклоњена Ц. Гором и Далмацијом. Сва његова напрезања врзла су се и овај пут око задатка, да снабде с храном утврђења и куле поседнуте турском војском. Устаници су мање нападали градове и утврђења, јер што би и заузели, то нису могли одржати, а више су ударали на транспорте и коморе турске војске. У овом походу била је главна тежња Мухтар-пашина, да унесе храну у Никшић, ну ударао је на велики отпор устанички. Око тога задатка били су се крвави бојеви у теснацу Дуге, око фортификације на Пресјеци, удаљене 12 кил. м. од Никшића. Мухтар-пашина војска, поред све велике храбрости своје и многих жртава, једва је после четиридневне борбе продрла до Пресјеке, где Мухтар остави храну, па се поврати у Гацко, да се новом снагом поткрепи. И тек кад, прикупивши из разних

посада помоћи, скупи до 18.000 љ., могао је успети да храну, остављену у Пресјеци, унесе у Никшић, али је томе успеху жртвовао сву теглећу стоку своју.

Уз ову борбу, било је више или мање озбиљних сукоба и око Требиња, Дријена, (западно од Требиња) на путу из њега у Дубровник, па, и око Горанскога, све због профијанта. Мухтар-паша мерио се достојно, и у храбрости и у усталашности, са устаничким вођима: Сочицом, Пеком Павловићем, и поп Богданом Зимонићем.

Међу вођима небеше већ по одавно Миће Љубибратића. Између њега и Пеке Пааловића беше се изродило неко суревновање, које није било толико природе личне, колико политичке. Сматран као специјални привржeник Србије, и ако је он био само Србин, Љубибратић није могао бити угодан сепаратистичним погледима цетињским, којима су били прожети вођи устанички из Ц. Горе. Љубибратић се био повукао најпре у Дубровник, а одатле прешао у Габелу, где је био скупио 5—600 љ. у намери, да подигне на оружје крајеве на десној страни Неретве до аустријске границе, већином католика, који се дотле не беху придружили устанку, те да, на тај начин, веже Херцеговину

са Босном. Са овим четама Љубибратић је ударио на једну чету башибозука, која је била изашла у проматрање, и сузбио је. Ну на своме даљем маршу, држећи се све више аустр. границе, 27 фебруара у пределу Имоске, једва 40 километара северно од Љубушке, заврши он свој поход против своје воље. Њега ухвати један аустр. официр и разоружа на аустријском земљишту. Четници Љубибратићеви растуре се којекуд, Љубибратић буде интернован у Брин, а неки његови бојни другови у Линц. Али је интернирање тако благо вршено, да су се неки од њих брзо нашли у Београду. Вероватно је, да је Аус. Уг. Влада хтела дати видан доказ своје неутралности, која није била ни искрена, ни јасна.

Докле су се у Херцеговини били крвави бојеви око кула и утврђења турских, растао је у Босни устанак на више тачака. Валија Ибрахим-паша јављао је у Цариград, да се устанак распаљује јаче но у прошлој г. (1875). Чете су се биле образовале у околини Ливна под *Ст. Јакшићем*, северно на Горњој Уни под Голубом Бабићем, даље северно на Грмач-планини око Рисовца под Влајковићем, на Доњој Уни око Ораховице, западно од Бањелуке, између Сане и Врбаса, под Лазаром Живковићем, у пределу

око Травника под католичким свештеником Фрањом. Број се ових чета мењао преко зиме, али је у априлу између Уне и Босне допрло до двадесет и седам (27). Оне су могле бројити око 15000 бораца. Чете су радиле без заједничкога плана; нападале су поглавито на мајуре мухамеданских спахија и на поједина села.

Босански устанак није имао оне опасности, коју је имао покрет Херцеговачки, благодарећи природи свога земљишта. Карактер опасности могао је он добити тек уз припомоћ заплета, који би потекли из Србије; ну значај његов није престајао да расте с погледом на покрете, који су се, с појавом пролећа, ширили по свој Турској.

Још у фебруару 1876 опазило се врење народно у јужно-западном делу Дунавског Вилајета и у северо-западном делу Вилајета Једренског, а за тим су се показали трагови устаничке организације. Цариградска жељезница, која води преко Једрена, Пловдива и Татарпазарџика, свршавала се код Белове на горњој Марици и на северним окрајцима Деспотодага (Родопске Планине). У овим је крајевима планув устанак на крају железнице. Сељаци су захтевали слободу својине, ослобођење од аренде у аграрним одношајима, који су их притискивали јаче но и само ропство. Они су

прогањали турске власти и скупљали се у веће чете, да своје право изнуде.

Турска није тада имала војске у овим крајевима; она пошље башибозуке против устаника, а на челу њихову Черкезе настањене у Дун. Вилајету. Тек у почетку маја пошље Порта у Пловдив и Татар-Пазарџик редовну војску. Међу тим су башибозуци, а нарочито Черкези, починили нечувене покоре, од којих нису остали незаражени ни редовни војници, који су доцније њихова места заузели. Черкези су рушили и палили, бешчастили и убијали, одводили у ропство девојке и продавали их као робиње.

У Европи је био велики одјек ових ужаса, које су потврдили и сами агенти Енглеске Владе. Јавно се мишљење у Енглеској усколебало; стари државник енглески Гледстон подигао је свој громски глас противу турскога варварства (**atrocités bulgares.**)

Устанак хришћански у Турској почео је добивати мало по мало европскога значаја.

* * *

Настала су била тешка времена за Отоманску Порту. Из једних тегоба ницале су друге, из једних заплета испредали су се други. Требало је, најпосле, да умножи њене тегобе и сам фанатизам мухамедански, који се почео

био подржавати још с почетка устанка у Херцеговини.

Највећа и најопаснија експлозија фанатизма показала се у Солуну у почетку маја 1786, кад је један мухамеданац солунски, Еминбеј, покушао да потурчи и у свој харем да доведе једну хришћанску девојку. Покушај изазове сукоб са Хришћанима. Мухамеданци стану позивати своје једноверце на покољ Хришћана, и кад Консули Француски и Немачки, (Мулен и Абот) учине корак код власти, да спрече покољ, фанатизована гомила мухамеданска, у присуству власти, па и самога Губернатора, нападне их батинама, ножевима и јатаганима, и обојицу умори на најсверепији начин.

Мера дрскости и фанатизма турског попела се била на свој врхунац, који је западни свет у толико лакше уочио, уколико се он њему ближе примакао. Догађај је изазвао неизмерну узбуђеност по свој Европи. 4 маја била је пред Солуном једна дивизија француске ескадре тулонске, под командом адмирала Жореса; она је ту затекла и друге франц. војне бродове, што беху дошли из грчких и турских приморја. Немачки војни бродови нису такође изостали; Немачка мобилизује ескадру једну од четири оклопнице у Вилхелмсхафену; њима су се имали придружити још и други бродови.

Аустрија, Русија и Италија отправе такођер своје војне бродове пред Солун.

Енглеска је узела учешћа само у толико, што је њен један војни брод пратио турски брод, који је носио у Солун истражну комисију, ну која се толико плашила фанатизованих Турака, да се није смела упустити ни у какву истрагу, докле год није стигао адмирал Жорес. Тек под његовом заштитом били су кривци похватани, на бродове одведени, и неколико од главних убилаца обешени; а кривци из виших редова били су одведени у Цариград, да буду тамо суђени, но они буду осуђени на тако мале казне, да се Француска и Немачка њима нису могле задовољити. Тек у августу, на њихове протесте и претње, добију они задовољења, а породице убијених консула дођу до новчаних накнада.

Ну крваво дело солунско није на томе прошло. Фанатизам мусломански још се и даље разуздао. Он је у великоме престоничком граду имао утицаја у своме рејону. Фанатизмом престоничким руководио је Митад-паша, државник који није био затворен западним идејама, који је био добар администратор, веома енергичан државник, али је био лукав и неискрен човек. Он се може уврстити у ред турских патриота, али без оних узвишених погледа, који су

осветљавали умове Али-паше и Фуад-паше, и изводили Царство из тешких и опасних заплета. Он је, као Губернатор Подунавски, материјалне интересе вилајетске енергично подизао; био је непријатељ Русије и глава странке, која се држала Енглеске. Он се наслањао на свештенство цариградско, коме је давао правац, од како се појавио устанак у Херцеговини. Наслоњен на улеме и софте, он је сад узео судбину Царевине у своје руке.

У Цариграду се бројило од 30—80,000 улема и софта. Њихове демострације пред двором Султановим изазову промену владе (30 апр.) Махмуд-паша, који је пролазио као руски пријатељ, падне, а на његово место дође Мехмед-Рушди-паша, државник спор али обазрив и смотрен. У његово министарство уђе и Митад-паша, који није имао портфеља, али је имао у толико јачег утицаја на судбину Турске, владајући надмоћно својим друговима.

Појава фанатизма мусломанског задала је бригу и самоме Султану. Једна оклопница примакне се Двору, да се нађе близу Султана за сваки случај. Посланици Вел. Сила предузму мере за своју личну безбедност, а Руски још и за то, да видно обележи стање несигурности у Турској

Под заштитом Дизраелијевом смишљао је Митад-паша нове планове. Он је био управио своје погледе и против Султана Абдул-Азиса, који, по уверењу његовом и његовог заштитника Дизраелија, није био на висини свога положаја у оним мучним и пресудним тренутцима за Отом. Царство. Наслоњен на софте и улеме, он брзо скроји заверу против Абд. Азиса. Другови у завери били су му: Вел. Везир Мехмед-Рушди-паша, војни министар Хусеин Авни-паша и Шеик-ул-Ислам Керула-ефенсидија. Скупљени у војном министарству, они положе Шеик-ул-исламу, као чувару ислама, питање:

„Кад у владара правоверних умне моћи дођу у неред, кад он у политичким пословима нема правога распознавања, кад личним трошковима умножи терете народне преко мере, који се не могу сносити, кад забуном, коју почини у духовним и светским стварима, Царство и Мусломанство поведе пропасти, кад, једном речи, његов опстанак постане штетан — морали се он онда збацити?“

На то Керула одговори просто: „*Закон каже да мора*?“

Имајући у рукама фетву Шеик-ул-Исламову, завереници закључе 18 маја, да збаце Султана. Пошто царски Двор опколи војском,

војни министар, Хусеин Авни-паша, упути се Мурат-Ефендији, најстаријем сину Абдул-Меџидовом, и објави му, да је он вољом народном проглашен за Султана, за тим га одведе у Сераскерат, где се изврше прописне церемоније.

Како Мурат буде проглашен за Султана, Абдул-Азис буде одведен у Двор код Топ-капије, а сав новац из царске касе, као и из касе Султанке матере, буде предат министру финансије. Збачени Султан буде доцније премештен у двор Чераганској, где 23 маја буде нађен мртав. Деветнаест лекара констатују, да је Абдул-Азис сам себи задао смрт, пресекавши маказама жилу на руци. У овај извештај није нико веровао; на против, свак' је држао, да је његова смрт последица његовог збачења, која је одговарала турским предањима.

И збачење и смрт Абдул-Азисову јавно је мишљење у Европи уписало у грех Енглеском Првом Министру, који је далеко био од тога, да овим злочином упрости и олакша тешко и замршено стање ствари у Турској.

За убиством Абдул-Азисовим пролила се на скоро крв и неких од његових завереника.

Ноћу између 23 и 24 маја држали су у кући Митад-пашиној седницу: Вел. Везир Мехмед-Рушди паша, Војни Министар Хусеин-Авни-

паша, Капудан-паша (мин. марине), Ахмет Кајсерлија и Рашид-паша, Минист. Спољ. Послова. После по ноћи продре један официр у седницу непријављен, извуче револвер из џепа и почне пуцати на Хусеин-Авни-пашу, а за тим извуче нож и распори га. Нападнут од присутних, убица се бранио очајно; у одбрани убије из револвера и Рашид-пашу, а Капудан-пашу обрани и ревелвером и ножем. У одбрани је он убио и најстојника куће Митадове и једног ађутанта докле није био најпосле жандармима савладан и затворен. Одмах сутра дан био је убица обешен о дуд у авлији сераскератској.

Убица се звао Хасан беј. Он је био брат треће жене султана Абдул-Азиса, пореклом Черкез; у служби је био ађутанат код принца Јусуф-Изедина, најстаријега сина Абдул-Азисова (рођ. 1857). Дошав у затвор, он је нарочито жалио, што није убио и Митад-пашу.

Догађај сам објашњава и побуде његове. Нема сумње да Дизраелије није био стран катастрофи Абдул-Азисовој. Пред катастрофу је и у нас пао у очи живи и чести саобраћај, који се водио преко Србије између Лондона и Цариграда; главни посредник његов био је Џонстон, члан парламента из редова Торијевачких.

III

Србија и Црна Гора пред улазак у рат.

Кад се у Херцеговини појавио народни устанак, у Србији су били на влади Консервативци под председништвом старога Данила Стефановића, иначе названог Чича Данила. Са њим у влади беше и неколико младих људи, који су доцније још више изашли на средину или као књижевници, или као политичари. Кнез се налазио ван земље; и докле је он у Бечу, у разговорима са грофом Андрашијем, водио преговоре о одржању мира у нашим крајевима, јавно мишљење било се толико загрејало за браћу у Херцеговини, да је и Владу за собом у трзавицу повукло. Ми помињемо трзавицу, јер немамо друге речи, да тачније обележимо стање, у коме се налазила Влада. Одређености није било никакве у њеним односајима према устанку; мисао није никаква руководила њен правац. На акциону политику

нити се она решила, нити се могла решити у одсуству Кнеза, а да се успротиви струји јавнога мишљења, она је у толико мање имала снаге, што је још у априлу била распустила Народну Скупштину и расписала нове изборе за дан 3 августа.

Међу тим је све више растао покрет духова у Србији. По земљи су се образовали одбори за скупљање прилога у корист устаника. Примеру Београда следовале су многе вароши по унутрашњости земље. По улицама београдским врвели су добровољци демонстративно. Једни су од њих одлазили, преко Аустрије, у Херцеговину, а други су се скупљали јавно у чете и оружали се. Кад се Кнез вратио с пута, дочекала га је на Сави једна добровољачка оружана чета са заставама. Очевидно је било, да је покрет био сам себи остављен без сваке дирекције.

Кад су се свршили избори за Н. Скупштину, Влада није имала узрока, да буде задовољна. Огромна већина нар. посланика припадала је либералној опозицији толико, да је скупштина, кад се састала у Крагујевцу 15 авг. одрекла министрима, да с њима отпочне законодавни рад. Догађај је умножио и поострио неприлике и Кнезу и Влади.

Кнез је био дозвао своје представнике из Беча и Букурешта, К. Цукића и М. Петронијевића, да се с њима посаветује, и да их има у приправности за састав нове владе. У исто време он позове и Јована Ристића, који се тада налазио у Карлсбаду. Кнез се саветовао с Ј. Ристићем без сваке воље. За састав владе Кнез је упутио Ристића на Цукића и Петронијевића, а кад Ристић изјави, да је рад претходно да се договори са људма од 1858, а на име са старим Стевчом Михаиловићем и са Јевремом Грујићем, Кнез изрази сумњу, да ће се они моћи споразумети, што Стевча неће хтети да уступи корак Ристићу, а кад Ристић изјави, да ће он то учинити према Стевчи, Кнез их остави да учине покушај. Кад, сутра дан, Ристић поднесе Кнезу извештај, да је споразум постигнут, Кнез прекине и одложи преговоре, очекујући из Крагујевца повољнији обрт ствари.

Овај повољнији обрт није наступио. Кнез на ново уђе с Ристићем у преговоре, услед којих се састави кабинет, у коме је Стевча Михаиловић био Председник и Мин. Грађевина, Ј. Ристић Заступник мин. председника и Мин. Спољ. Послова, Јевр. Грујић Мин. Ун. Дела

---

*) Кад му је понудио састав владе, у исто време читао му је фулминантне нападе „Пештанскога Лојда“ на његову личност.

Радивоје Милојковић Министар Правде, Алимпије Васиљевић Министар Просвете, Коста Јовановић Министар Финансије и Пуковник Тих. Николић Министар војни.

Кнез се још није био ни на што решио; више је нагињао миру услед утисака, које је донео из Беча. Његов нови Кабинет побрине се, пре свега, да рашчисти положај, расправивши питање о добровољцима. Њихово даље скупљање буде заустављено, а по што су већ две чете добровољаца биле прешле границу, то се предузму мере, да се даљи прелазак чета пресече. Ове наредбе имао је да уведе у живот генерал Ранко Алимпијић, војник вредан и енергичан. Једна чета, на челу које је био војвода Жарко Љешевић, који је прешао границу на Увцу, буде у брзо разбијена под командом Мехмед-Али-паше (потурченога Пруса,) а друга је, под вођством некога Панића, прешла преко Дрине, умакла у Мајевицу, и одатле се растурила.

Граница је према Босни и Херцеговини била стављена под команду генерала Алимпијића и затворена свакој врсти чета и добровољаца.

Требало је, пре свега, да се изведе на чисто воља Кнеза и Народнога Представништва, које је било у Крагујевцу сакупљено, али

је чекало да буде отворено. Кнез, иначе нагао на одлуке, сад се устезао; под утисцима, које је однео из Крагујевца са последње Н. Скупштине (1873-4*) он се нерадо враћао у Крагујевац. Најпосле, склони се поћи да отвори Н. Скупштину, али под погодбом, да се одмах врати, не чекајући по обичају свршетак њена рада.

Кнез отвори лично Н. Скупштину у Крагујевцу 28 авг. Престона беседа није могла обићи а да не заузме гледиште према догађајима у Босни и Херцеговини.

Кнез каже Нар. Скупштини, да сада више но икада потребује њене родољубиве потпоре. Народ је на граници узнемирен у своме домаћем спокојству; оставив своја поља, један део његов мора, под оружјем, да мотри на безбедност наше земље како на западној, тако и на источној граници. Догађаји, који су се појавили у суседним областима, у Босни и у Херцеговини, бацили су Србију у овај тежак положај. *Тамошњи народ, не видећи краја својим патњама, устао је с оружјем у руци, да се брани од злоупотреба, које подноси уз иркос благим и великодушним намерама Њег. Велич. Султана.*

---

*) Тада је једна руља сељака из Левча, по упутствима Јеврема Марковића, освануло у Крагујевцу са смеровима демонстративним.

Речи су одмерене; оне садрже највишу меру онога, што један васални Кнез може рећи о злом стању у земљама свога Сузерена. Ну беседа не остаје на томе; она се и жали. Кнез, помињући, како Царска Влада, предузимајући мере, које смерају да умире ове области, прикупља голему војну снагу на нашим границама. Ово прикупљање војске отежава наш и иначе тежак положај. *Докле народ наш, погледајући на ово прикупљање као на претњу, тражи од Владе мере за одбрану,* дотле невољници и хришћанске и мухамеданске вере, бежећи испред мача и ватре, траже заклона у нашој земљи, те отаџбини нашој и њеним властима доносе нове бриге и намећу неизмерне жртве.

Престона беседа навешћује, да би ово стање ствари, ако би се продужило, *најзад постало несносно.* Али се узда у мудрост Њ. Вел. Султана, који је, у договору са Вел. Гарантним Силама, предузео дело измирења, да ће се коначно успокојити ови крајеви, *којих нам судбина не може бити равнодушна.* Јер, по што Србија, као непосредна сусетка ових области, више него ико трпи и у моралном и у економном погледу од периодичних устанака њихових становника, то је и она не мање интересована, да се таквом стању једном за свагда учини крај. Кнез обећава, да ће и он, у грани-

цама својих сила, настајавати, да се постигне ресултат, који би повратио задовољство у узнемирене крајеве.

Говор, који се чуо са Престола Србије у овако озбиљном тренутку српскога племена, звонио је достојно и озбиљно. Он је био не мање исправан са гледишта међународних одношаја; ни са те стране није му дошла никаква замерка.

Земља је била задовољна гледиштем на које се Кнез ставио. А ни дипломатија, ни јавно мишљење у Европи нису имали прекора за престону беседу српску, а то је, у ономе критичком положају Србије, значило много. „Кнез је, каже **Journal des Débats**, говорио онако како је најприлагодније деликатном и тешком положају, у који су га поставили догађаји, који су од његове воље независни. Он је, у исто време, знао праведно задовољити и народно чуство својих поданика и мудре препоруке Великих Сила. Није прећутао живу симпатију народа српског према Босни и Херцеговини; шта више није се устезао изјавити, да би садашње стање ствари, кад би се отегнуло, постало најпосле *несносно* и довело особни положај Србије у најозбиљнију опасност. Али је, у исто време изјавио своје поверење у дело помирења, које је заједнички предузето Великим

Силама и Отом. владом. Ако се узме на ум егзалтација, коју је у Србији произвео Херцеговачки устанак, а с друге стране жестина и ратоборност све словенске штампе, мора се признати, да је Кнез Милан допрео до крајње границе спасоносне опрезности. На томе му ваља тим пре честитати, што је поступком тако паметним послужио најпробитачнијим начином интересима свога народа, који ће му пре или после засведочити своју захвалност.“

Са не мањом хвалом оцењује српску престону беседу руски орган, бриселски „Nord“ „Млади Кнез Србије, вели овај лист, савршено је одговорио своме задатку. Његова је беседа проникнута у једнакој мери и чврстим патриотством и мудром умереношћу. Ретко се када државни поглавар нашао у тако тешком положају као што је он. Требало је, с једне стране, задовољити чуство, које је устанак у Босни и Херц. побудио у народу српском, и које се од једног месеца амо појављује жестином, коју смо више пута означили, а с друге стране. требало је држати рачун о живим препорукама В. Сила. Ова двострука нужда апсолутно се наметала Кнезу, који није могао ни једну занемарити, а да не изложи себе и земљу најозбиљнијој опасности. Није био лак посао пронаћи стазу између ова два опасна крша,

па би се јамачно тим послом нашао у забуни и најискуснији државник. Међу тим ту је стазу нашао Кнез Милан, на чему треба му најтоплије честитати. Овим је, у исто време доказано, да је влада Србије у добрим рукама.*)

31 авг. врати се Кнез у Београд, а Влада остане у Крагујевцу, да предузме саветовање са Народним Представништвом о адреси, која би дала одговора на престону беседу. Решити смисао адресе, значило је решити положај, који ће Србија заузети у критичном и заплетном тренутку. Престона је беседа овај положај обележила, али је коначно решење о њему оставила Народном Представништву.

Саветовање је текло у највећој тајности. Скупштина је изабрала Одбор, који би промислио о положају земље и спремио нацрт адресе. Прво је питање на реду било: да ли, и у којој мери да се потпомаже устанак босанско-херцеговачки? На ово је питање пристанак био општи; али се из овога питања развило друго. Акат помагања може земљу и у рат да одведе, па ко пристаје на потпомагање, треба да прими и све његове последице. Кад се то питање изродило, Одбор, који је дотле био једнодушан, подели се на већину и мањину. Мањина је хтела, да се земља огра-

*) „Срп. Нов". 11 септ. 1875 (бр. 202)

ничи на чување границе, а већина је пристајала и на све жртве, које може акција изазвати. Ови су последњи поткрепљивали своје мишљење са разних патриотских и политичких гледишта. Значајно је, што се том приликом чула и та побуда за акцију, што је наше унутрашње стање тако потресено, што су духови тако узбуркани, да нам предстоји борба унутрашња, ако у спољашњу не уђемо. Овај последњи разлог, ма да је био искрен, ипак, упоређен са стањем, које се развило доцнијих година, после 1880, само је као један нов, дотле непознат ступањ унутрашњега стања могао производити такав утисак.

У Одбору је било свега 35 посланика, од којих је један одсуствовао, а један се уздржао од гласања. Гласало их је 33, и то 12 да се земља ограничи само на чување границе, а 21 гласало је за потпомагање устанка, примајући и све последице тога правца.

Одбор се сад подели на два пододбора, од којих је један спремао нацрт адресе, а други је био позван да промисли о средствима и жртвама, које су потребне за сваки случај, који би се могао развити из акционе политике.

Кад су Одбори били готови, давали су Министри објашњења у седницама скупштинским, сваки по својој струци: о расположењу

Сила према устанку, о одношајима Србије према народима на Балканском Полуострву, за које смо судбином везани, о војној спреми Турске и Србије, о стању финансијском земље. Најпосле, повела се реч и о жртвама, које би биле потребне и у новцу и у крви, ако би се ушло у акцију.

Објашњења су била отворена, савесна, и по што су седнице скупштинске биле тајне, објашњења су била и без оне ресерве, коју иначе, тугаљивост њихове природе намеће.

У протоколу скупштинском налазимо забележено, да је Мин. Спољ. Послова овако објаснио спољашње одношаје Србије:

„*Министар Иностраних Дела Ристић* саопштава Скупштини, да су све Гарантне Силе противне устанку, и да Србији најодсудније препоручују мир; па за овим у беседи разлаже одношаје Сила према устанку као и одношаје Србије према њима и према народима на Балканском Полуострву, са којима нас једнака судбина веже, а на име: према Грчкој, према Бугарима, према Црној Гори, као и одношаје Хрвата према устанку. Његов говор односно Великих Сила своди се на ово: Силе нису никада буниле народе, но их више мање свагда одвраћају од устанка, а то и сада чине одсудније но икада; то и ако морамо сажа-

љевати, главно је ипак за нас, да знамо *шта хоћемо и шта можемо*, па ако и можемо оно, што хоћемо; онда наша одлука не треба да запне за противност Сила. Односно Грчке министров се говор своди на ово: од времена Критскога устанка завладала је у Грка не мала хладноћа према Славенима, нарочито источним — Русима, Србима и Бугарима. Отуда је и у овој прилици држање Грка врло ресервисано. Но није вероватно, да ће овај храбри и ватрени народ остати равнодушан према устанку до краја, а нарочито да неће покушавати да се њиме ползује, ако се догађаји јаче развију. О Бугарима Министар је изјавио, да овај сродни нам народ нигде нема политичке средине, из које би се могло нешто уредно организовати, те тако остаје да се Бугарима онолико можемо користити, колико их можемо употребити. На активну сурадњу Румуније није рачунати, но и њена пријатељска неутралност може нам бити од користи, нарочито у набављању хране, и да се још и сада опажају знаци пријатељског расположења према устанку. Што се тиче Црне Горе, Министар изјави, да су ове две земље сестре једнако интересоване за овај устанак и да једна на другу поуздано могу рачунати.

„На питање Недића, да ли се имамо бојати оружаног посредовања Аустро-Угарске, Мини-

стар одговори: да су три северне Силе Русија, Немачка и Аустро-Угарска у споразуму, да се мир у Европи одржи, и по томе, да би Аустрија, ако би оружјем посредовала, могла то чинити само као пуномоћница оне друге две Силе, а да није ни мало вероватно, да ће Русија, која је знатно суделовала при стварању ове Кнежевине, пристати, да се сада иста Кнежевина оружјем заузме. Сама пак Аустрија за свој рачун, још је мање вероватно, да би у Србију оружјем упала, имајући својих домаћих тегоба, а и већином словенско становништво, коме ваљда неће ударати на симпатије до сада према устанку јавно осведочене. И тако Министар изјављује, да, по његовом мишљењу, није вероватно, да ће Аустрија оружјем сметати устанак."

Адреса, која је поникла из ових саветовања, била је пуна топлоте и патриотизма. Она се одзива престоној беседи одушевљеном готовошћу на све жртве. Мин. Споља Послова објаснио је агентима Србије на страни, да адреса оставља Кнезу и Влади, да нађу најподеснији начин, како да Србија с чашћу одговори својој дужности; адреса не садржи апел на крајња средства, тражи коначан лек, али не предрасуђује пут. Овај важан документ од 7 септ. подсећа Кнеза на Прокламацију, којом

је он 1872 објавио народу, да ступа у пунолетство: „*Грешно би било изгубити и најмању тековину наших отаца, а мало поносно, да сами ништа не привредимо.*“ Добро је, вели Нар. Скуп., да се сетимо ових речи у садашњим тренутцима. Време је озбиљно, али је мање озбиљна и воља Српскога Народа, да се нађе на висини свога положаја. Браћа у Босни и Херцеговини боре се с оружјем у руци за своја човечанска и народна права. Пролевање њихове крви вређа наша братска осећања. Њихов очајни глас налази племенитог одзива и у осталом образованом свету. Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према њиховој судбини. Скупштина је проникнута најдубљим осећањима захвалности, што види, да ће Кнез настајавати, да се узнемирени крајеви коначно успокоје и нашој патничкој браћи стално задоволења прибави. На овоме патриотском путу Кнез може потпуно рачунати на потпору Народа Српског. Он је готов, да у то име, стави на расположење Кнезу сва средства, која би била потребна, да се овај велики задатак срећно изврши.

Н. Скупштина изјављује своју готовост на све жртве, али их она у адреси ближе не додирује. Тај задатак има да изврши други акат њен, који је произашао из њених, такође, тајних саветовања и добио име „*Тајне од-*

луке." Ту су обележене жртве у великим потезима; Влада се овлашћује, да може закључити зајам од три милиона дуката за војну спрему. И на чиновништво падају и личне и имовне жртве; нико од њих не прима већу месечну плату од 120 динара; из средине скупштинске одређује се један одбор, који би контролисао набавке војне и т. д. Адресу са „*Тајном одлуком*" однесе (8 септ.) Кнезу једна скупштинска депутација, у коју су ушли: Председ. Љуб. Каљевић, посланици Вуја Васић, Милош Глишић, Младен Вукомановић, Коста Спужић, Мих. Терзибашић и Сима Несторовић. С депутацијом пошао је и Мин. Правде Рад. Милојковић, ради објашњења, која би Кнез могао потребовати од стране Владине.

Ну овде је сад застао полет, којим су ствари пошле биле. Овај цео покрет духова није налазио одобрења у Кнеза са самога почетка свог. Кнез је, без воље, отишао у Крагујевац да отвори Н. Скупштину, а кад је, после два дана оставио Крагујевац, Влада је морала да брани његов поступак, који је ударао на отворено неодобравање народних посланика. Пробавивши време од 18 до 31 јула у Бечу, Кнез је, под утицајем дипломатије, био образовао о устанку своје мишљење, које га је довело у сукоб са народном струјом. И ако је

он избегавао да покаже отворено своје право расположење, оно није могло остати тајна ни у земљи ни ван ње. То је отежавало положај и Кнезу и Влади више но да је он отворено показао своје гледиште. Уз то је дошло и једно лично питање Кнежево, да компликује његов положај. Он је 25 јула, био испросио невесту у Бечу, Наталију Кешкову из Бесарабије. Њега је јако заузимало питање о женидби. Све те прилике биле су га бациле у неку трзавицу, која је била велико искушење за једног младог човека, који је тек био навршио 21 годину.

Међу тим, ствар народна није могла дуго остати у томе стању неодређености. Догађаји су наваљивали, наваљивала је и Црна Гора, потискујући догађаје на бојноме пољу, а потискујући и саму Србију. Кнез Никола тражио је од ње брз одговор, уверавајући више но један пут, да је, према тадашњем стању устанка, свако оклевање убитачно. Он је предлагао изречно (26 авг.), да се с Турском зарати. „У *томе случају остало би нам, да се сагласимо, да у исто време објавимо рат, да известимо о томе Велесиле и борбу да започнемо.*“

Кнез је примио адресу једак и незадовољан; обраћао је нарочиту пажњу оним члановима Депутације, за које је знао да су мирољубиво расположени; често је примао аустро-угарскога

Ген. Консула и дипломатскога Агента, Кнеза Вреда (акредитована 14 јула 1875). Ма да му је Министар Правде дао сва потребна објашњења, Кнез је захтевао, да му дође из Крагујевца и Министар Споља. Послова пре него што би свој Кабинет поставио у стање извесности о својим намерама, а Кабинет је, због те неизвесности, већ био понудио оставку Кнезу.

По доласку своме у Београд, Ристић јави (16 септ.) својим друговима у Крагујевцу, да Кнез своди своје одлуке на ове тачке: 1, не пристаје да потпише закон за ванредне прилике (војно стање); 2, Контролни Одбор скупштински сматра као неуставан (као **Comité de salut public**) 3., Пристаје на зајам. Иште, да се тајним протоколом скупштинским обележи као задатак зајму, да буде намењен на војну спрему Србије и новчано потпомагање устанка, а потпомагање у четама да се одложи до свршетка спреме; 4, Не пристаје да иде у Крагујевац, а прима владин предлог да се Н. Скупштина премести у Београд.

Према овим одлукама Кнежевим, није било велике разлике у назорима између њега и његове владе.

Одбор Скупштински није ни у колико носио на себи карактер неуставности; он је

био намењен да врши контролу над употребом зајма, а надзор ове врсте једна је од главних атрибуција скупштинских по Уставу. Проглашење војнога стања било је предвиђено само за време рата, а Кнезу је већ раније (11 септ.) јављено било, да му Влада и не мисли предлагати објаву рата, но само потпомагање устанка, ако он закључења скупштинска одобри

Разлика између Кнеза и Владе чинила се већа на размаку, који их је одвајао. Кнез није хтео одмах да ступа у акцију, а то му Влада није ни мислила предлагати ; она је, у опште, била решена, да саветује Кнезу, да *без нужде не улази у рат*. Шта више, Министар Споља. Послова предложио је Кнезу (21 септ.) основе, на којима би Србија и Црна Гора посредовале код Порте и Гар. Сила у корист устаника, а то време и иначе због зиме за војну акцију неудесно, употребиле би Српске Кнежевине на спрему и оружање.

Овај предлог није нашао одобрења Кнежева.

22 септ. била је Н. Скупштина већ у Београду и држала своју седницу у великој дворани Велике Школе. Тога дана пада светковина Цара и Краља Фрање Јосифа, кад се у цркви аустро-угарског Ген. Консулата држи благодарење, на коме су обично представљени

Кнез и његова Влада. Кнеза је овај пут заступао његов први ађутанат генерал Зах, а Владу Мин. Спољашних Послова Јов. Ристић са својим начелником. Кад се церемонија сврши, Министар замоли ађутанта, да извести Кнеза, да су свој посао свршили, а његов недолазак да се извини потребом, да се нађе на *првој* седници, коју Н. Скупштина тога тренутка држи у Београду. Тек што је Министар стигао у зграду Вел. Школе, ађутанат кнежев пуковник К. Протић улети у собу министарску и обзнани министрима, који су се ту десили, да Кнез долази. Брзо се искупе и остали министри из скупштинске дворане да приме Кнеза. Кнез им сад објави, да је науман, да уђе у седницу скупштинску, ну *без министара*. Министри приме ову одлуку Кнежеву као израз неповерења. Отвори се жива измена мисли, где министри изјаве Кнезу, да не могу имати ништа противу његове намере, али желе да га прате у Скупштину, иначе полажу оставку. Кнез им прими оставку, њих разреши од дужности и пре него што другу владу постави. То је било 22 септ. али тај указ није обнародован, но је обухваћен и регулисан тек указом од 26 септ.

Најстарији Министар, у одсуству Председника, уђе у седницу и објави догађај, који већина прими изненађењем, а малобројна опо-

зиција са одобравањем. Министри оставе Скупштину, а Кнез уђе у њену седницу примљен с ћутањем од већине.

Утисак, који је Кнез учинио на Скупштину није био повољан. Он је познат као добар говорник, али је овај пут био необично узбуђен. Кнез је питао Скупштину, да ли има у њ поверења, и говорио је у духу мирољубивом.

И данас су остали непознати ближи разлози, који су побудили Кнеза на овај ванредан корак. Да ли га није генерал Зах и нехотице узбунио неодложним одласком Министра Спољашњих Послова у седницу скупштинску, или се Кнез, по својој неповерљивој природи, сам узбунио? Свакојако стоји, да је он био под јаким утиском уличких ратоборних демонстрација. Не имајући још довољно искуства о правоме значају демонстрација ове врсте, он их је за се лично тумачио неповољно. Таква тумачења ситуације стизала су Кнезу и са стране. Српски Заступник у Бечу јављао је телеграфом (1 окт. по нов.) да вести из Србије преко мере узнемирују Бечки Кабинет, који је извештен, да у Србији предстоји анархија, пошто се докрети скупштински просто извршују, и пошто влада неслога између Кнеза и Министара; најпосле, држало се у Бечу, да има

опасности и за опстанак Кнеза. Од свију ових гласова, који су Бечки Кабинет у бригу бацали, једини глас, који је био основан, сводио се на несагласност између Кнеза и Његове Владе, ну мислило се тада, да је и ова несагласност била престала ближим објашњењем између Кнеза и Владе, а нарочито *премештајем Скупштине у Београд*.

Ништа није било, што би могло у најмање оправдати глас о анархији и о докретима скупштинским, које није Н. Скупштина ни могла издавати, а њене одлуке није нико ни могао извршивати без потврде владалачке.

Кад је Кнез, у сред ове узрујаности, отпустио Владу, он је рекао, да ће за неколико часова поставити другу. Најпре је дозвао к себи у Двор скупштинаре и предузимао са њима формално гласање о рату и миру; он их је сам прозивао и купио гласове, који су му, наравно, најпосле испали по вољи. За тим је покушао да састави нову Владу. Позивао је редом многе виђеније политичке личности без обзира на политички правац; нико се није смео примити тешкога бремена у оним критичким приликама. Пред Двором стајале су сакупљене гомиле света, који је с нестрпљењем чекао да чује исход решења о влади; али владе није било никакве; ни старе, која је била већ

разрешена, ни нове, која се није могла ни саставити. Кнез је био узео у своје руке думен државне управе, начелници одсека у министарствима потписивали су и вршили наредбе кнежеве.

Шест дана прошло је у овоме неправилном и узбурканом стању, па ни за то време није било ни покушаја од анархије. Најпосле, отпуштени министри Стевча, Ристић, Грујић, забринути стањем у коме се налажаше земља без владе, дозову Председника Нар. Скупштине, који је такођер био одбио позив за састав владе; они му обећају потпору своју и својих пријатеља у Н. Скупштини, ако прими владу у овом тренутку. Каљевић, видећи, да се може ослонити на пресудну већину скупштинара, прихвати понуду. И 26 септ. буде наименована влада, у којој он прими председништво и министарство унутр. послова; пуковник Тих. Николић министарство војно; Стојан Бошковић министарство просвете и црк. послова; Ђорђе Павловић мин. споља послова; потпук. Стев. Здравковић мин. грађевина; Стојан Марковић мин. правде; и Милован Јанковић мин. финансије.

Било је очевидно, да је државни брод Србије био заталасан валовима силних догађаја; требале су јаке и искусне руке, да њиме управљају. Нова Влада припадала је левоме

крилу либералне странке; она се састојала из спремних људи и добрих патриота. Њој је предстајало, да се бори са ветровима двојаке струје, спољашње и унутрашње. Влада је (28 септ.) изашла пред Н. Скупштину са скромном изјавом, да се не заноси претераним поуздањем у себе. Она обећава, да ће у садашњим приликама очувати част и достојанство Србије, узданице наше патничке браће. Влада узима у ред својих задатака и довршење наше војничке организације и убојне спреме, али нагласак њене изјаве пада на унутрашње преображаје: личну безбедност, слободну штампу, слободу састанка и друге народне слободе.

Тешко је било спремати аутономне реформе с пушком о рамену. То је могло ићи само дотле, докле се ватра и вода не помешају, а кад то буде, онда ће или ватра воду у пару претворити, или ће вода ватру угасити.

Зна се, који је случај наступио у Србији, чим се изашло на бојно поље.

IV

Први дипломатски преговори о устанку.

Кад је планyо устанак у Херцеговини, постојао је тројецарски савез између Русије, Аустро-Угарске и Немачке, основан још у 1872. Кабинети ових држава стали су се одмах договарати о мерама, којима би могли спречити даљи развој догађаја на Балканском Полуострву. Русија је искрено желела одржање мира већ и по самој мирољубивој природи Цара Александра II. Немачка је, после рата са Француском, имала интереса да види Русију заплетену у источне догађаје, који би јој смањили утицај на европски Запад, али је притворно била за мир; Аустро-Угарска није била мање заузета за мир, но и сама Русија, нити јој је годило, да Русија задобија маха у побуњеним крајевима, који леже у њеноме суседству, нити је хтела желити успеха српскоме племену, које беше устало на оружје.

Нема никакве сумње, да је, у време устанка, Аустро-Угарска била искрено расположена за одржање мира на Балканском Полуострву.

Три царска Кабинета сагласе се да посаветују Отом. Порту, да предузме енергичне мере, којима би брзо и коренито угушила устанак. Њихови Посланици учине тај корак у Цариграду 6 авг. 1875. Силе обећају Порти, да ће оне уздржати Србију и Црну Гору од учешћа у устанку. А.-Угарска затвори границу своју према побуњеним пределима од стране Далмације и старе војне границе.

Отом. Порти било је лакше обећати, но угушити устанак. У место да се савлада у Херцеговини, он се појави и у Босни. Сад Кабинети трију Царевина понуде Порти своје посредовање, али јој и то објаве, да се оне области не могу умирити без уступака, које би она дужна била да учини хришћанским становницима побуњених крајева.

Порта је најпре била одбила ову понуду, али три Царевине увуку у свој круг још и Француску и Италију.

Сад свих пет Великих Сила обнове свој предлог От. Порти. По томе би предлогу Консули њихови отишли на лице места у побуњене крајеве, где би дошли у додир са вођима устаничким. Ту би им представили, да на ору-

жано посредовање Европских Сила не могу рачунати; да ће Силе њихове захтеве код От. Порте морално потпомоћи, али да они морају непосредно са Царским Комесаром у преговоре ући, а у то име да има настати обустава непријатељства (**Waffenruhe**).

Порта прими предлоге Вел. Сила и наименује за свога нарочитог комесара Сервер-пашу, који 11 авг. отпутује у Мостар, где су се имали наћи и Консули и Вођи устанка. Консули дођу, али од Вођа устаничких није било ни помена. Они су се 15 авг. на скупу у манастиру Косјереву сложили, да саслушају предлоге Консулске, али да не дају коначна одговора, докле се не посаветују са својим народом. У Мостар ићи у руке Турцима нису, наравно, могли имати поверења. Тада се Консули поделе у две групе. Једна, у којој су били представници Руски, Француски и Енглески, настанила би се у Невесињу, а друга, у којој су били консули Немачки, А.-Угарски и Италијански, настанила би се у Требињу. Сервер-паша ишао би, по потреби, час једној, час другој групи. На овај су начин преговори заиста и отпочети, али без успеха. Устаници су захтевали *право примирје и немешање* Турских Пуномоћника у преговоре, докле су Консули имали упутства, да остану у кругу моралне потпоре, потребне за одржање

мира, избегавајући свако мешање у унутрашње послове државне.

Консули се врате из Невесиња и из Требиња у Мостар ништа не свршивши. Ту приме наредбу да чекају, а Сервер-паша буде упућен, да све предлоге Консулске прима, али да се ни на што не обвезује.

Ово је време Порта употребила, да заварава Европу својим државним актима, у којима је свечано обећавала поправке и побољшања сваке врсте. Таква је једна „ирада“ изашла 20 септ а 3 окт. обнародован је „тансимат“, који је говорио о обустави злоупотреба у Босни и Херцеговини. Ну што је већи ефекат у Европи произвело од свију Портиних свечаних обећања, било је проглашење банкротства. Она објави 6 окт. да ће за првих пет година плаћати својим повериоцима само по половину интереса у готовини, а другу половину у хартијама, које би и саме носиле интерес. Дирнути из близа у своје рођене интересе, сад су тек Европљани почели трезвеније оцењивати свечана обећања, која је От. Порта давала својим хришћанским поданицима; нарочито су њени повериоци били брзо у положају да се увере о вредности њених обећања, кад не дођоше ни до прве, ни до друге половине својих интереса.

Од овога кобног 6 окт. почиње обрт јавнога мишљења у либералној Европи на штету Турака.

Кад посредовање Консулско у Босни и Херцеговини остаде без успеха, три Царске Силе ступе на ново у преговоре. Оне се сагласе, да у овим преговорима уступе први корак Аустро-Угарској, као држави суседној побуњеним областима. По једној версији ово је првенство уступљено Аустро-Угарској по предлогу Немачке, а по другој, по предлогу Русије, што се и нама чини да је вероватније. Гроф Андрашије, тадашњи Мин. Спољних Послова Аустро-угарске монархије, прихватио је озбиљно ову улогу. Он је спремио От. Порти ноту, обративши нарочито пажњу на аграрно стање у побуњеним крајевима. За то се овај документат и назвао *Андрашијева нота*. Њу је требало предати у Цариграду, уз потпору свију Европских Велесила. Француска, Енглеска и Италија изјавише, да се слажу са њеном садржином.

Али је Андрашијева нота остала дуго непредана От. Порти, која је знала разним маневрама, да је од себе отклања. Она је обећавала, да ће и сама брзо учинити крај устанку у Босни и Херцеговини, ако је не смету Србија и Црна Гора, које се непрестано оружају и војску на границу изводе. Представници Цар-

ских Кабинета уверавали су От. Порту, да политика Вел. Сила гарантује, да ће Србија и Ц. Гора остати на миру, докле год их Турска не нападне.

Министар Портин Рашид-паша молио је, да се одложи предаја ноте и са тога, што би устаници видели у њој потпору и охрабрење, ма како она била састављена. Међу тим Султан изда „по својој иницијативи," ферман, у коме свечано обећаваше све оне реформе, које беху забележене у Андрашијевој ноти. Ферман је примљен хладно у Европи, јер нико не виђаше у њему гарантије за извршење, али је он опет постигао свој задатак, који је имао да одложи предају ноте.

На тај начин нота Андрашијева, која је била готова још у почетку новембра 1875, могла је бити предана тек у почетку јануара 1876. Још истога дана Представници свију осталих Велесила изјаве Рашид-паши, да њихове владе потпомажу предлоге аустро-угарске.

Андрашијева нота подсећала је на све кораке, које су Европске Силе, са своје стране, чиниле, да се мир на Балкан. Полуострву брзо поврати, избегавајући и саму привидност, да се мешају Турској у унутрашње послове; нота је помињала ираду и ферман од окт. и дек. 1875, али их је и сводила на њихово право значење

као актове лишене гарантије да ће бити и остварена обећања, која садрже ови документи. Нота је наводила све оправдане жалбе хришћанских становника Босне и Херцеговине, све познате патње њихове, па је сводила предлоге на ове тачке, као неизоставно потребне, да се мир заиста поврати:

1, Потпуна слобода вере;

2, Да се укине давање данка под закуп;

3, Да се изда закон, који би подјемчио, да ће непосредни данци Босне и Херцеговине бити употребљени у корист самих ових области под контролом власти, која би се поставила у духу фермана од 12 дек.;

4, Да се постави нарочити Одбор, који би се састојао из равнога броја Хришћана и Мусломана, да води надзор над извршењем како оних реформама, које су Силе предложиле, тако и оних реформама, које обећавају ирада од окт. и ферман од декембра;

5, Да се поступно али што брже побољша привредно стање становништва побуњених области.

Уз ове тачке, нота износи и још нека обећања Портина, које узима на знање, а на име: обласни савет и судове, које би бирали сами становници; слобода лична, безбедност противу злостављања, престанак злоупотреба

са кулуком јавним, спуштање таксе за ослобођење од војне службе, гарантије за право својине. Аустро-Угарска тражи, да јој Порта учини саопштење о свима овим реформама, да би их свечано узела на знање, па додаје, да би се могло надати, да би се мир у опустошеним пределима повратио, ако би се све те реформе извршиле.

Значајно је нарочито, што нота напомиње, да су сва обећања Портина, садржана у актима од 2 окт. и 12 дек. у стању само да пробуде надања, која остају неиспуњена, а с друге стране, да Порти није пошло за руком, да устанак оружјем угуши. У тим приликама раширило се мишљење међу Хришћанима у Турској, да ће се с пролећа устанак појачати новим елементима, да ће се Хришћани у Бугарској и на Криту прихватити оружја, а онда да није вероватно, да би се владе у Србији и у Ц. Гори могле дуже одупирати навалама својих народа, а да и саме не уђу у рат противу Турске.

Овај је документат значајан; он излази из облика и тона обичних дипломатских нота; не остаје на површини, но улази дубоко у суштину ствари. Па да удари печат на озбиљност свога тона, нота наглашује, да покрет прети да обузме цео Исток. Да би Европске Силе са успехом могле посредовати код Хриш-

ћана, који су испуњени неповерењем према От. Порти, оне би морале имати могућности, да се позуву на јасне и несумњиве пројекте реформама, за чије би извршење Порта морала према Силама узети одређену обавезу.

После неког оклевања, Порта одговори 20 фебр. да ће она, оцењујући изредне намере Еропских Сила, прве четири тачке, садржане у Андрашијевој ноти, одмах ставити у извршење у Босни и у Херцеговини, а пету што пре узможе. Што се тиче ближих одредаба, одговор се позивао на нову ираду од 15 мохарема 1293 (11 фебр. 1876).

У овој се иради обећавало Босни и Херцеговини: пуна верска слобода за све немусломанске поданике; укидање давања порезе под закуп; сиромашним сељацима, без разлике вере, уступа се слободно државно земљиште, а купцима таквих земаља олакшава се исплата; изједначавају се потпуно мухамедански и хришћански поданици у погледу на право својине, на продају и пренос добара; и у Босни и у Херцеговини поставља се по једна комисија, коју народ бира подједнако од првака хришћанских и мухамеданских. Она има задатак, да пази над извршењем реформама и да ограничи моћ губернаторову; један део порезе треба да се употреби на јавне потребе у Босни и у

Херцеговини, а овај део одређивале би сваке године контролне комисије, чије би се одлуке подносиле Султану на одобрење. Најпосле, обећавала се амнестија свима онима, који би се покорили.

Обећања су била сјајна, али су и она носила на себи проклетство свију Портиних обећања, што су и остала празна обећања. На њихово извршење није нико озбиљно ни мислио; њихово је опредељење испуњено, чим су тренутно у Европи свој ефакат произвела.

9 фебр. добију Европски Консули, који су још у Мостару чекали, налог, да ступе у преговоре са устаницима и да их увере о потреби, да приме предлоге Андрашијеве ноте као основу за повратак мира.

Устаници не пристану, но 26 фебр. издаду нов проглас, на коме беху потписани војводе: Лазар Сочица, архимадрит Мелентије, Лука Павловић и поп Богдан. Проглас оглашује предлоге Европских Кабинета као неразумљиве и неизвршљиве. Устаници не пристају да положе оружје, докле им се не призна самосталност као и Цр. Гори. Они апелују на Рисију, а жале се, што не виде Србију и Црну Гору у бојним редовима противу Турске.

Ну ма да су устаници све предлоге одбијали, преговори су се ипак продужили, ушавши

и у месеце марат и април. Како су Портини документи о реформама обнародовани у Босни (11 фебр.) и у Херцеговини (12 марта), аусријски губернатор далматински барон Родић, ушао је у преговоре са турским старешинама, а нарочито са Мухтар пашом, ради примирја. Он је имао састанак и са устаницима 6 апр. а дан пре тога састајао се са њима и Веселицки Божидаревић, човек из виших кругова, врло образован, који је био пореклом из Херцеговине, али се сматрао као агенат руски, Он им је саветовао, да приме предлоге Андрашијеве ноте и да верују у помоћ Европе.

5 априла формулишу устаници своје захтеве:

1, Да би се примирје подјемчило, треба Турска војска да се прикупи само на шест утврђених места; изван ових и Хришћани и Мухамеданци треба да буду наоружани;

2, Порта да подигне магацине за исхрану народа до прве жетве, јер је ратом све опустошено, па бегунци, кад би се из Далмације и Цр. Горе вратили, не би ништа за живот нашли;

3. Данак да се на три године са свим опрости;

4, Да се Хришћанима поврати једна трећина оних добара, која су им одузета у време освојења;

5, Реформе предложене у Андришијевој ноти да се одмах и потпуно изврше у оним крајевима Босне и Херцеговине, који нису побуњени, да би се видело, да ли би у опште Мусломани трпели ове реформе у корист Хришћана;

6, Да се постави једна комисија од стране Европских Сила, да мотри над извршењем турских обећања.

И ако би Порта могла више мање узети у оцену друге тачке предлога устаничких, то јој је апсолутно било немогуће учинити са шестом тачком, која предлаже установљење Европске Контролне Комисије. Она би значила оно посредовање, од кога се Европа свагда, па и у Андрашијевој ноти, ограђивала. Барон Родић изјавио је устаницима да се не могу ничему надати пре него што положе оружје, али је ипак примио на знање њихове захтеве, да их својим путем достави Турској Влади, што и учини. Ну после неколико недеља објави им он, да Порта устаничке захтеве само у неколико одобрава.

* * *

Докле су овако дани пролазили у бесплодним преговорима, стање се све више заплетало у целој Царевини. Дошао је и крвави дан 25 апр. У Солуну, једном од напреднијих

градова Турских, бише поклани Консули Француски и Немачки у тренутку њиховог посредовања у корист једне од оних тачака, које је От. Порта стављала на чело свима својим реформаторским обећањима, у корист верске слободе.

Догађај је произвео у Европи огромну узбуђеност. Видели смо напред, да, докле су све Европске Силе упућивале своје војне бродове у Солунске воде, а у первом реду непосредно интересоване Силе Француска и Немачка, Енглеска је отворено прелазила на страну Турске, пославши своју моћну флоту оклопницу у Бешички Залив на јужни улазак у Дарданеле. Крвавом догађају у Солуну била је прва последица у Цариграду промена Владе и ојачање утицаја Митад-пашиног.

У место да Андрашијева нота, која беше израз озбиљне дипломатске акције, донесе свога плода, ми видимо, да симптоми мусломанског фанатизма избијају и онде, где би се мање могли очекивати.

Догађај покрене на ново Тројецарски Савез у акцију. Покренувши ствар Андрашијевом нотом, Кабинети Царски нису је могли напустити после грозног догађаја солунског.

Саветовање Сила водило се на конференцијама у Берлину између 11 и 13 маја (по нов.).

Још 10-г био је дошао гроф Андрашије за Аустрију; 11-г стигао је у Берлин Цар Александар II. са својим Државним Канцеларом Кнезом Горчаковим, а 13 отишао је у Емс.

Министри су се саветовали код Кнеза Бисмарка од 11—13 маја. Они се сагласе, да се управи От. Порти нова нота, још озбиљнија од Андрашијеве. Редакција се овај пут повери Кнезу Горчакову. 13 маја усвоје сва три министра ову ноту, која је, у дипломатском језику, позната као берлински меморандум од 13 маја, или као нота Горчаковљева.

Меморандум је излагао, да је Порта, примивши Андрашијеву ноту, примила на себе обавезе према Вел. Силама. Оне имају право морално и преких повода тражити, да се те обавезе изврше; од тога зависи одржање мира. Ну Султан није ништа учинио, да своја обећања испуни, а његово се колебање мора сматрати као први узрок убиству солунском. Силе предлажу, да се између Порте и устаника закључи примирје од два месеца на основу, прво, пет тачака Андрашијеве ноте, а за тим на основу даљих пет тачака, које потичу из оправданих захтева устаничких. Ако би, међу тим, примирје истекло, а Силе не би свој смер постигле, то оне налазе, да је потребно, да дипломатској акцији придруже и *успешније мере*,

које би захтевао интерес општега мира, да се ограничи ширење и развитак зла.

Успешније мере нису, у меморандуму, ближе означене, ма да је о њима морало бити говора; тешко је било ангажовати се у напред на мере, које би могле одвести из дипломатске у оружану акцију. Француска и Италија пристану на меморандум, а Енглеска га одбије одсудно одмах 19 маја. Дизраели објасни, да је и Андрашијева нота далеко била отишла, а ићи даље, значило би неправедно улазити у суверена права Портина. Порти није остављено било ни времена, да реформе изврши. Енглеска би пристала на прост предлог о примирју, али би онда и устаници морали дати гарантије, да ће примирје исправно одржати. Ну најглавнији разлог енглеског одговора састајао се у томе, да Енглеска не види могућности, да се оне у изглед стављене *„успешније мере“* изврше, а да се не погази уговор од 1856 (париски).

Са овим одговором упоредо послао је Енглески Кабинет једну од најјачих флота оклопница у Бешички Залив под командом адмирала Друмона. У исто време нареди се, да се у Гибралтару и на Малти спреме магацини за војне потребе. Дизраелије је претио, и он је, очевидно, претио Русији.

Енглески је Кабинет, својим одговором, спречио слогу вел. Сила, а *без те слоге није се*

могао меморандум ни предати Порти. Опет је Дизраелије заплео стање ствари у Турској, *охрабривши От. Порту*, својим држањем, на отпор осталим Силама. Глас о неслози Велесила бацио је у душу хришћанских народа бригу и очајање; они су дошли до уверења, да се смеју само у се поуздати.

V

Србија и Црна Гора ступају у Савез

Све, што смо до сад изложили о стању Турске Царевине, представља довољно слику државе, која пропада.

На пољу финансијском видимо је како сама проглашује банкроство, обустављајући плаћања. У унутрашњој управи влада највећи неред. Фанатизам мусломански господари и у царској престоници, и по унутрашњости Царевине. Улеме обарају владе; Министи, који седе као саветници Цару уз колено, обарају и даве своје господаре, наслањајући се на фанатизам свештеничкога тела. Експлозија овога фанатизма у Солуну убија најгрознијим начином консуле европске, Француског и Немачког, и баца узбуну међу Велесиле, и до сада већ довољно огорчене на От. Порту због убуставе плаћања. Да не беше отпадништва Дизраелијевог, никада Европа не би представљала то-

лику једнодушност у корист Хришћана, као тада. А највеће зло, које се јављаше у крилу От. Царевине, беше устанак у двема њеним областима, који смо напред изложили. Устанак не беше тренутан; он трајаше скоро годину дана, располагаше хиљадама одважних бораца, који се одупираху многобројним султановим баталионима, па их, и без артиљерије по кад што и поражаваху. Устанак у Босни и у Херцеговини беше доказао своју животну моћ; не беше то само сламни пламен, који букне да се што пре угаси. По Бугарској беше фанатизам мусломански такође развио своје беснило, предавајући мирна села плену и пожару. Черкези су немилосрно жарили и палили. Покољ мусломански по Бугарској беше изазвао народни устанак, какав новија историја не беше још видела у Бугарској. Догађаји у Бугарској беху изазвали хрищћанске симпатије у Европи, а нарочито у Енглеској, од којих је морао крити своју туркофилску политику и сам Дизраелије. Да он није кварио хармонију Европских Кабинета, нема сумње, да би се Порта више прилагођавала саветима Великих Сила, да озбиљно поправља судбину својих народа; далеко од тога, Порта је, у држању Енглеске, гледала савезника и помоћника свога, који је ишао чак дотле, да, својим мерама, прети отво-

рено оној Сили, од које је Порта највише зазирала. И ако је образована Европа знала, да претња Енглеска није потицала из војне снаге велико-британске, но више из дрскости фантастичнога лорда, који је био на челу њене владе, то нису могле знати фанатизоване гомиле мусломанске, које су, гледајући енглеску флоту оклопницу у својим водама, гледале у њој своју савезницу и одбрану.

Непристанак Велике Британије уз остале Вел. Силе имао је још и других јачих последица. Може се управо рећи, да је њен непристанак на Берлински Меморандум решио судбину Турске. Србија и Црна Гора гледале су у томе догађају утврђивање стања, коме нема изласка без њихова учешћа; обе Српске Кнежевине мислиле су, да за њих наступају нове дужности, кад се дојакошње посредовање Сила показује недовољно, а Отоманска се Порта дави у својој немоћи. Има тренутака, кад народне државе морају ући у своје задатке одважно, поверивши своју судбину Промислу Божјем. И рачуни људски имају својих граница, а у тадашњем тренутку све цифре говораху за акцију. Акција треба само да потраје па не може проћи, а да не изазове повољно посредовање Европских Сила у корист Хришћана, јер на Западу не беше више доброг

расположења за Турке. На против, у Русији беше правога ентузијазма за Хришћане у опште, а за Србе на по се; беше га, како се он никада дотле није јавио. Истина, дипломатија руска не беше једнодушна, јер, докле Руски Консул Карцов, долазећи из Емса, саветује мир од стране Александра II, сутра дан, долазећи по налогу генерала Игњатијева, Руског Посланика у Цариграду, пита Срп. Мин: *„докле ће Србија одуговлачити, да узме у своје руке одбрану Хришћана, који једино на њу гледају, да их сачува од даљега покоља?“* Могло се узети, да у тим приликама интервенција Русије неће изостати, ма каква срећа чекала српско оружје. Крв хришћанску мора скупо платити Отоманска Порта. То је морал догађаја овога века у Турској.

* * *

Од како је Кабинет Каљевићев примио крму државне управе, он је био развио свој рад у два правца: унутра се био посветио уређивању слободоумних установа, а с поља је подупирао устанак у Босни и Херцеговини великим државним жртвама. Нарочито се у Босну слало оружје са муницијом са знатним сумама у новцу. Оружање Србије било је попуњавано и усавршавано; за оснажење држ. финансија тражен је зајам у смислу „тајне законодавне одлуке од 13 окт.“ али без успеха,

по што се могло у напред знати, да за ратне смерове нико новаца не позајм ује.

Ну догађаји, који су се преко зиме 1875 до 1876 развили у Турскоме Царству, нису могли проћи без утицаја и на јавно мишљење у Србији. Ту се ратоборна узбуђеност продужавала преко целе зиме, подгревана гласовима и са бојнога поља, и са поља дипломатскога. Разуме се, да је целина појава имала утицаја и на душу Кнежеву. Он је излазио из своје неодлучности и постајао, мало по мало, ратоборан дотле, да га је, с временом, требало уздржавати од наглости.

Дошао је и Ђурђев-дан. На бојном пољу пуцала је опет пушка, а севао јатаган. Каљевићев Кабинет био је и сам задахнут осећањима, која је народ српски гајио на свима својим крајевима, иштући енергичне одлуке; та он се и састајао из људи, који су носили име млађе браће својих претходника. Под овим утисцима, они поднесу Кнезу своје оставке, како би му олакшали одлуке према новој ситуацији и у Европи и у Турској.

24 априла 1876 појави се опет Кабинет Стевча — Ристићев, састављен скоро из истих људи, из којих је и 18 авг. 1875 био састављен. Разлика се састојала једино у томе, што овај пут министар финансије није био Коста

Јовановић, но Владимир Јовановић, и што Јеврем Грујић није узео министарство унутрашњих послова, но се променио са пређашњим министром правде, Радивојем Милојковићем.

Појаву старог Кабинета сматрао је сав свет као несумњив знак рата; све се било тако склопило, да неулазак Србије у акцију не би могао значити ништа мање но и само издајство према заветној мисли српској. Неулазак би могао бити опасан и по унутрашњи поредак њен, и по опстанак њене династије. *„Божја је воља“* — биле су речи, на које се морала свести одлука и Владе и Кнеза.

Први задатак, који је чекао акциону владу на пољу спољашњих одношаја, био је споразум са Ц. Гором о заједничкој оружаној акцији. У томе смислу радило се у течају зиме преко нарочитог изасланика ген. Ранка Алимпића, али се није било дошло ни до каква ресултата. Савет Министарски, у седници од 3 маја, закључи, да се преговори обнове, те Мин. Спољ. Послова 4 маја учини у томе смислу телеграфом предлог Председнику Црногорскога Сената. По што се мусломански фанатизам распаљује на све стране по Турској, а у Цариграду је дошла на владу ратоборна странка, то је рат између Турске и Српскога Народа постао неизбежан. У таквим приликама Србија

и Цр. Гора треба да имају одређене сагласности. Влади Црногорској, ако је вољна на то пристати, предлаже се, да пошље овамо свога посланика, са којим би се углавило: 1 до кога се времена мора отпочети оружана акција; 2, за случај напада на једну страну, да је и друга дужна ући у акцију и пре утврђеног рока; 3, преговори да се не воде, нити примирје и мир закључује без заједничког договора. Најпосле, предлог додаје, да је Влада Српска готова узети у оцену, ако би се, са стране Црногорске, још што желело уговорити. Одговор са Цетиња гласио је, да се слажу, али чекају исход мисије свога посланика Божа Петровића у Берлину, где се налазе на скупу Цареви: Немачки и Руски са три министра: Аустро-Угарским, Немачким и Руским. 18 маја буде из Београда предлог од 4 маја поновљен с допуном, да обе стране буду дужне ући у акцију за *десет дана* по што уговор заједно потпишу. Ако би Црногорска Влада на предлог пристала, она се позива, да пошље што пре формулисан и потписан уговор, да се и у Београду потпише. Ово је био предлог савеза за одбрану и нападање.

Изгледа за друге савезе ове врсте није било. Са Румунијом био је још за владе Кн. Михаила закључен уговор један потпуно пла-

тонске вредности. Њиме је Јован Братијано више смерао, да поткрепи своје претенсије на Ердељ, а Кн. Михаило, ограђујући се од претенсија, које би га могле завести са Источног земљишта, избегавао је да прими на себе ма какву позитивну обавезу. Уговор је био без вредности за догађаје, који беху на прагу. А расположења у Румунији, како у влади тако и у народу, не беху ни за какву оружану радњу.

Не беше изгледа ни за војну дружбу са Краљевином Грчком. Она је најпре избегавала да призна, а, као што ћемо доцније видети, и одрекла важност уговору закљученом између Грчке и Србије 1867 год. Наравно, да је њено тумачење било далеко од сваке међународне правилности, али где су средства, да се она нагна на вршење својих обавеза?

Једина је дакле била Ц. Гора, која пружаше изгледа, да се закључи формални уговор за одбрану и нападање; једино је српско племе, на које се смедијаше с поуздањем рачунати.

Објашњења у овоме смислу давао је Мин. Спољ. Послова у Крагујевцу Народној Скупштини, кад је донела тајну законодавну одлуку од 13 сеп. 1875. Та објашњења поновио је

Министар и сада у седници Министарског Савета од 3 маја 1876*.)

Очекујући одговор из Ц. Горе, као најпотребнији елеменат за коначну одлуку Србије, Мин. је Савет решио још 4 маја, да Министри Унутр. Послова и Војни нареде властима, да строго чувају границу и да нигде не допуштају добровољачким четама прелазак с наше стране у Турску, а да иду на руку оним четама, које би могле из Румуније и Аустро-Угарске прелазити у Турску.

Приступи се путем телеграфа преговорима с Ц. Гором; њима се брзо дошло до уговора, који је садржавао у главноме оне тачке, које смо напред обележили као предлог Српске Владе. Што је уговор имао много више чланака (XI), то су донеле нешто форме уговора ове врсте, а нешто одушевљење занахнуто поезијом. Од своје стране, Влада Црногорска изнела је један предлог, који, и ако је био тежак за Србију, није могао бити одбијен. Она је тражила, да јој Србија, на име потпомагања наше патничке браће у Турској, стави на расположење 40·000 дуката ћесарских, што би јој се у четири рате исплатило. Ову обавезу Србија је примила и исправно извршила.

---

*) Види напред извод протокола скупштинског стр. 51.

Исто тако уговорена је путем телеграфа и војна конвенција. Као основа преговорима служио је прејекат, који је генерал Алимпић прошле зиме, претресао са Цетињском Владом, па се отуда вратио, ништа не свршивши. Конвенција буде примљена са неким изменама; ну још тада се видела њена непрактичност, јер у место да олакшава састанак војних снага савезничких, она их раздваја, обелажавајући свакој од њих границе кретања, под именом међа, у којима ће која страна имати команду. У ствари, обележавале су се границе будућих политичких организама. Важније је било што је у конвенцији војној утврђено, да ће свака страна уговорница послати другој свога повереника ради споразумевања у војним пословима (операцијама).

23 и 25 маја могао је Министар Спољашњих Послова јавити на Цетиње, да су, са Српске Владе стране, оба уговора готова, и да пуномоћници треба да се састану у Млецима, да их потпишу и ратификације да измењују. Српски пуномоћник био је Димитрије Матић, државни саветник, а Црногорски Станко Радонић, сенатор.

4 јуна била су оба уговора потписана. Десет дана после тога имале су обе Кнежевине Српске ући у борбу. Ну судни се дан и иначе

примицао брзо. 27 маја стигао је Кнезу телеграм од прошлога дана, којим Вел. Везир Мехмед-Рушди-паша тражи објашњења о смеровима, које има Србија са својим оружањем, изражавајући се да Србија има нападне намере према Порти. Истога дана одговори Кнез телеграфом, да су узроци оружању Србије упадање башибозучких и черкеских чета и нагомилавање Турске војске на граници Србије са претећим положајем, а с наше стране, да на граници и нема друге војске до раденика на утврђењима.

Како је Влада у питању В. Везира гледала сакривене непријатељске намере, она закључи, да се ускоре војне мере. У исто време реши се и то, да Кнез дода на крају свога одговора, да је вољан да пошље Нарочитог Посланика у Цариград, да се објасни и споразуме са От. Портом о ситуацији.

Задатак овој мисији био би, да покуша код Порте да се мирним путем реши питање устанка босанско-херцеговачког. Министар Споль. Послова био је још раније поднео комбинацију, по којој би Кнез, писмом на Вел. Везира, предложио, да Султан овласти Србију, да уђе с војском у Босну, да у њој уведе ред на основу равноправности за све вере и народности, да прими над њом управу, али и да је задржи под сузеренством Портиним, у по-

ложају, у коме се и сама налази. У исто време било је решено, предложити Ц. Гори, да и она учини покушај код Порте, са своје стране, за Херцеговину. Покушај је имао бити учињен пре истека десетодневнога рока, који је био одређен за почетак војне акције. Био је изабран и нарочити посланик, који би ову мисију имао да изврши. Избор је пао на Ф. Христића, који је, ранијим пословањем својим, већ познавао земљиште цариградско.

Ну, ова комбинација удари на две неочекиване препреке: с једне стране, код Кнеза, а с друге, код Ц. Горе. Кад је предлог Министра Спољашњих Послова претресан у седници Министарског Савета од 27 маја, онда Кнез, под чијим су се председништвом, у *то* време, држале све седнице министарске, запита брижно: а шта би ви радили, ако би Порта примила предлог?" „Пољубио бих у руку" — одговори Министар. „А ја бих плакао" — додаде Кнез.

Кнез се сад налазио у тако ратоборном расположењу, да му је ратовање, само по себи, изгледало као задатак без других смерова, јер ако би се, без рата, постигла она тежња, коју је у себи садржавала комбинација Министрова, тешко да је било очекивати већега добитка и са успешним ратом. У опште, ратоборност Кнежева наглила је јако сукобу. Кад је у пред-

говорима са Ц. Гором, утврђиван рок почетку акције, желео је да буде што краћи, ма да је велика потреба била да се рок који дан протегне. Био је тада расписан унутрашњи зајам од 12 милиона динара; чим би се рат објавио, прикупљање би зајма стало. Кнез је ставио питање на гласање министара: је ли доста сто хиљада, је ли доста двеста хиљада, је ли доста триста хиљада дуката, па да се бој отпочне? Већина министара није хтела ући у одређивање цифара: она је хтела отезати почетак непријатељства, докле се код могло, са смером, да се прикупи што више новчаних средстава. Тако, ударајући с дана на дан, на несавладљиве тегобе, мисија Христићева беше већ дошла у питање. А мисија ова беше потребна: и да исцрпе све мирне путове, и да обележи званично узрок рата, и да сачува међународну правилност, и да ублажи утисак иницијативе, коју би узела Србија у објави непријатељства према Порти. Најпосле, не беше невероватно, да би се могла Порта, у последњем тренутку, и размислити, да ли да усвоји, ма у коме облику, српску комбинацију!

И Црна Гора одговори 6 јуна да не пристаје на предлог Српске Владе, да предузима корак у Цариграду, односно Херцеговине, ни преко нарочитог посланика, ни путем теле-

графа, јер јој не допушта њена независност ни да тражи, ни да прими Херцеговину под сузеренством Портиним. Она пристаје, да свака страна избере себи подесан начин ступања у акцију, а то, у осталом, ни уговор не искључује.

Како је, међу тим, 6 јуна јавио Српски Заступник из Цариграда, да му је казао Енглески Посланик, да нарочити Српски Посланик неће на Порти бити ни саслушан, ако долази да тражи администрацију над Босном, то се морало одустати од ове мисије, али се задржао покушај у основу. Реши се, да се Кнежево писмо на Вел Везира, спремљено по закључку од 30 и 31 маја, пошље Српскоме Заступнику у Цариград по нарочитом куриру; уз то да му се пошљу и упутства Мин. Споль. Послова усвојена 1 јуна, са изостанком помена о Нарочитом Посланику. Најпосле, да се закључак писма Кнежева прилагоди садашњем стању ствари, у колико су прилике одмакле, тако, да нису више оставиле времена за *преговоре*, у коме су смислу били спремљени потребни документи, но су оставиле времена још само за *сомацију*.

Писмо Кнежево гласило је у основу, да је Кнез, у жељи, да употребом војне снаге своје Кнежевине, припомогне утврђењу стања ко-

рисног заједничким интересима Царства и Кнежевине решио, да изведе ту намеру. Он моли От. Порту, да му олакша мисију, коју предузима, заповедивши царским властима, да врате кућама пљачкашке чете, и наложивши царским трупама, да не стављају препреке Кнежевим напорима, те да му тако буде могуће, да јавно исповеда принцип одржања целокупности Царевине. Писмо Кнежево (од 10 јуна) управљено Вел. Везиру гласило је:

„*Светлости*,

„У своме телеграму од 27 маја ја сам саопштио В. Светлости одлуку, коју сам био учинио, да пошљем у Цариград Нарочитог Посланика с налогом, да измења са Вис. Портом искрена и лојална објашњења, која би била намењена, да поставе трајни споразум између Царске Владе и Србије.

„Ваша Светлост није мислила, да јој треба да ме охрабри у овоме пројекту својим одговором од 31 маја, а с друге стране, докле ја примам од В. Порте помирљива уверења, догађају се велики покрети царске војске у правцу к српској граници. Пројекат Хусеин-Авни-паше, који није смерао ни на што мање, но да преда Србију пљачки дивљих хорда башибозучких, черкеских, арнаутских, па да их преда пљачки

и самих Курда, који би се имали дозвати из дубине Азије, почиње да се извршује. Ове крвничке чете искупљају се дуж наших граница готове да обнове на територији Кнежевине оне ужасне сцене, којима ту скоро Бугарска беше позорница. С приближивањем ове опасности, ја сам оставио пројекат, да шаљем у Цариград нарочитог Комесара, и да не бих изгубио времена, морао сам обратити се непосредно Вашој Светлости, како бих дошао до споразума, који ја од свега срца желим.

„С погледом ни овај споразум ја морам, пре свега, позвати, Светлости, вашу пажњу на порекло овога заплета, који са сваким даном узима све веће размере.

„Хришћанско становништво Босне и Херцеговине, притешњено до краја насиљем бегова домаћих и злоупотребама административних органа, протестује периодично са оружјем у руци противу једнога стања ствари, које је опште признато као несносно.

„Сваки овај покрет, уносећи крајњу раздраженост у духове, даје нову храну фанатизму становника, налаже нове дужности Високој Порти, обвезујући је да предузима принудне мере, и ствара нову опасност за европски мир.

Овај положај не може никоме годити, но он је нарочито штетан Кнежевини Србији због

суседства ових земаља и интереса сваке врсте, који се налазе компромитовани.

„И у самим временима савршенога спокојства, Влада Српска имала је непрекидно узрока да се жали В. Порти због сметња, које власти босанске стављају на пут одношајима сваке природе, које Срби одржавају са становништвом ових области. Наши трговци, занатлије и земљорадници, који тамо иду својим приватним послом, и ако имају правилне пасоше, бивају бацани у затвор, злостављани, пљачкани, па често и убијани, а то све под изговорима, које власти босанске нису никада успеле да докажу.

„Овакви поступци управљени противу слободе, имања и живота наших држављана, који путују по Босни и Херцеговини, свели су на незнатне размере трговину Србије, негда доста живу са овим пределима.

„То није само у овоме погледу што Србија има да пати, како се какав бунтовнички покрет појави у овим областима царства, који га окружавају. Морални одјек, који народ у Кнежевини од тога осећа, не мање је тежак. Онда се сви интереси нађу од једном повређени, све се страсти разуздају, и моја се Влада на једном нађе у најкритичнијем положају. Гомила бегунаца свега лишених навали

у Кнежевину, падајући на терет и народу и држави; напади се умножавају на нашим границама; наши се стражари убијају; четé пљачкашке праћене често редовном војском, продиру у наша села, опустошавају цркве, нападају изненада куће и одводе стоку, остављајући за собом пожар и смрт. Ови упади принуђавају наше становништво, да се лаћа оружја за одбрану свога живота и својих добара. Послови се пољски остављају, трговина престаје, а кредит ишчезава.

„Одавно Кнежевина има да се бори противу ових и других зала; ну нарочито последњих десетину месеци т. ј. од почетка садашњег устанка стављена је Србија на тешка искушења. Висока Порта подигла је ове наше патње на свој врхунац, поставивши дуж наше границе опсерациону војску, коју она одатле није никако дизала, и ако су наше границе још од прошле јесени остале без икакве посаде. Овај претећи положај, који ништа не оправдава с погледом на непоколебљиву оданост, коју су Влада и Српски Народ осведочавали према Царству у свако време, па и у најкритичнијим приликама, дубоко је, с једне стране, ранио осећања њихова, а с друге, осудио Србију на неизмерне жртве потребне за одбрану земље.

„И ако нисмо у рату, ми сносимо све његове последице.

„Ја сам свагда исповедао највеће поштовање за решења В. Порте и Великих Сила. Па видећи, да се оне живо занимају побољшањем судбине Хришћанске, којој се потпуно признаје жалосно стање, ма колике да су тегобе, противу којих сам ја имао да се борим у унутрашњости, ја одлучих, да чекам резултат њихових напора, уверен, да ће, са престанком патњи побуњеног становништва, засушити извор злу, које притискује и Кнежевину. Опште очекивање није се, на жалост, испунило. Хришћани, не налазећи довољних гарантија за обезбеђење своје судбине, не одустају од своје борбе, а Мусломани, са своје стране, одговарају човечним намерама Њ. Ц. В. Султана нечувеним умножавањем насиља и сверепстава. И сама царска војска не престаје да манифестује ратоборне пожуде на нашим границама. Очевидно је, да се ово стање ствари не може више продужити, а да не доведе Кнежевину у пропаст са двогубог гледишта моралног и материјалног. Озбиљност овог положаја обвезује ме, да испитам средства, којима бих ја могао помоћи В. Порту, да учини крај овоме стању ствари. Ја не мислим, Светлости, ни једног јединог тренутка, да не би довољна била снага,

којом располаже Царска Влада да постигне смер, који себи поставља, али можемо ли се предати нади да, тренутно угушена, буна не ће се опет појавити пре а после? Можемо ли се надати, да ће оружје моћи учинити да ишчезну узроци, који ову ситуацију периодично повраћају? Понављани покушаји реформама не могу да продру у средину народа. Оне се ломе о стену бирократије, која, страна језику и обичајима земаљским, свагда отуђује Вис. Порти поданике Њ. Ц. В. Султана. Тиме се буна продужава и остаје стална у областима Босне и Херцеговине. В. Порта, у место да види, да се њена моћ учвршћује, обвезана је да се непрестано исцрпава у принудним мерама, а Србија се налази фатално осуђена да подноси ову разорљиву ситуацију, која се, има већ десет месеци, све више погоршава.

„То су, Светлости, разлози, који су ме побудили да потражим пут, којим би ми било могуће да потпомогнем В. Порту у њеним напорима намењеним да се ослободи од ових непрестаних криза Отоманске Царевине, којој је Кнежевина саставни део. Мени се чини, да има једно средство, које је подесно да доведе до овога смера.

„Оно се састоји у томе, да се снага Ср-

бије стави у службу заједничким интересима Царства и Кнежевине.

„Српска војска, састављена из елемената оне исте народности, којој припадају побуњени народи, била би за цело примљена са раширеним рукама великом већином становника. Они би били симпатични стварању стања ствари основаног на реду и правди, које би пружало довољне гарантије, да ће све вере бити стављене на ногу савршене једнакости. Ја ћу, Светлости, сматрати за своју славу да принесем, да се то стање утврди, не удаљујући се ни мало од начела консервације и интегритета Царевине. Користи, до којих би Царство дошло овом комбинацијом у погледима финансијском, политичком и војном, лако су увиђавни.

„Народ Српски, најревноснији апостол целине Отоманскога Царства, разуме потребу, да сложи своје интересе са општим интересима Царства и захтевима европске политике. Излазећи на сусрет жељама српским, В. Порта поставила би их у стање, да шире по Хришћанском Истоку начела консервације, интегритета и независности Истока под сенком престола Њ. Ц. В. Султана, и Србија би тако постала помоћник, који је Провиђење дало В. Порти, да јој помогне, да Исток Истоком препороди.

„Уверен да је предложени пут најсигурнији да предупреди повратак невоља, које ожалошћавају у овом тренутку побуњене области, а одскоком и Кнежевину, ја сам морао открити В. Светлости моју мисао из дубине. Разлози, које сам имао част да вам изложим, то су ми заповеднички наложили; а с друге стране, ја се нисам могао оставити уверења, да спада у великодушне намере Њ. В. Султана, да обустави даље пролевање крви својих поданика и рушење предела, које он живо жели да поврати у благостање.

„Ја изјављујем Вашој Светлости, да сам се решио, да дам следства овоме реду мисли, са жељом да бих могао, употребом војне снаге Кнежевине, суделовати утврђењу стања наклоног општим интересима Царства и Кнежевине. Ја дакле молим В. Светлост, да ми олакша мисију, коју ја предузимам, па да изда Царским Властима наредбу, да поврате кућама чете пљачкашке, и да нареди Царској војци, да не стаје на пут мојим напорима, но да ми оставе, да могу високо исповедати, као што желим, начело одржања целокупности Царевине.“

Упутства министрова (од 10 јуна) доказивала су, у појединостима, користи предложене комбинације. Она су гласила:

„Господине Заступниче,

„Њ. Светлост В. Везир обратио се 26 пр. мес. телеграмом на Њ. Светлост, Кнеза, тражећи објашњења о побудама, са којих се управо предузима наше оружање. Депеша је стигла сутра дан Кнезу, који је на њу одговорио истога дана, такође телеграмом.

„Ја прилажем овде преписе ова два телеграма.

„Као што се види из одговора Кнежева, Његова је Светлост имала намеру да пошље у Цариград Нарочитог Посланика са задатком, да се искрено и лојално објасни са Високом Портом, како би се нашла основа, на којој би се могао поставити трајан споразум између Србије и Царске Владе.

„Ну по што је Велики Везир, у своме телеграфском одговору од 31 пр. мес. прешао ћутањем пројектовану мисију, а дивље чете почињу се гомилати на нашим границама, Његова је Светлост нашла, да пред лицем ове очевидне опасности за земљу, ми се не смемо предавати илузијама. Кнез је дакле напустио мисао Нарочитог Посланства, па се решио да се са Високом Портом објасни непосредно и без губитка времена.

„Ја имам част да Вам доставим за Ваше управљање један препис писма, које је Његова Светлост, Кнез, управила Великом Везиру.

„Као што ћете видети, одношаји између Србије и Порте дошли су на једну тачку, где је коначно решење постало неизоставно.

„Кнез говори Великом Везиру јасно и отворено. Он означује средство, како да се одврати олуја, која прети Истоку. Сад је до Високе Порте да каже последњу реч.

„Ја немам потребу, Господине, да Вам понављам уверења, која Његова Светлост даје Великом Везиру у жељи, да се сачува целокупност Отоманске Царевине. Треба да се Висока Порта увери о гарантијама и користима, које јој пружа ова комбинација. Са тим смером ја ћу покушати, да Вам изложим разлоге, који иду у прилог нашем предлогу у интересу обе стране.

„Пре свега, ја позивам Вашу пажњу на жељу Његове Светлости, да се *непосредно* споразуме са Високом Портом у питању ове важности. Излишно је подсећати Вас, колико смо пута употребљивали прилику да представимо Високој Порти, како је непосредан и искрен споразум између ње и нас најкраћи пут да доведемо у сагласност наше одношаје и наше узајамне интересе на задовољство обе стране. Ја сам лично стекао искуства, да су се наши одношаји заплетали толико, да су долазили до опасних криза, кад се год у њих туђа

рука помешала, а да су, на против, најважнија питања свагда налазили срећнога решења путем непосредног и искреног споразума.

„Ми смо уверени да би и Висока Порта и ми имали себи да честитамо за ресултате, који би потекли из сличнога поступања.

„Уз овај непосредни споразум било би потребно, да се у Цариграду оставе неких старих илузија. Ту је свагда владало политичко веровање, да се status quo мора одржати *по што по то*, па, живећи у овој илузији, веровали су у Цариграду у своје успехе и онда, кад је овај status quo био из основа потресен. Народи у Царевини дошли су на против до уверења, да је ова непокретност за њих фатална, и, као што се обично догађа свуда, где се живот бори са смрћу, они су тражили и траже средства да је избегну.

„Погодбе за опстанак Царевине не могу се другачије учврстити, ван најширом основом, која би се прилагодила времену. Једна суседна држава, Монархија Аустро-Угарска, где је створена система основана на комбинацији међусобних интереса, могла би послужити за пример у Цариграду. Беч је оставио стару догму status-a quo, па је тражио и тражи можда још средства да препороди Царевину. Наћиће их

без сваке сумње, ако продужи да ради са оном мудрошћу, којом се послужио у почетку. У питањима политичким ове озбиљности важно је изаћи једном из свакидашње сфере предања (традација), и ставити се на вишу тачку, па поступати са више независности.

„Стара школа Цариградска час је износила Србији на сусрет *рекриминације*, како да лакше одбије њене најзаконитије захтеве (као што је нпр. питање о М. Зворнику), час их је просто одбијала. Незначајни обзири не треба да утичу на комбинације са ширим погледима, којима ресултати могу бити ванредно срећни.

„Могу наши непријатељи тражити, да окрену противу нас В. Порту; можемо и ми сâми учинити по кад што по какву ошипку: све то није ништа, кад се упореди са оним, што има Историја да изнесе, од како Србија постоји као Кнежевина. Ако државници В. Порте баце поглед на нашу прошлост, они ће се уверити, да је Српски Народ слободан од лакоумности, да је озбиљан, сталан и лојалан спрам В. Порте. Од почетка столећа било је често револуција у Царевини; често су се појављивали немири у Албанији, Босни, и ми бисмо могли, с документима у руци, доказати, како Србија не само није тражила, да их употреби у своју корист, но како је она употребљавала сав свој

утицај да потпомогне В. Порту у делу умиривања.

„То су, Господине, историски факти, по којима се оцењује карактер једнога народа. Пред њима падају све рекриминације; они не могу не улевати поверење и онима, који нас могу не љубити, но који, као добре патриоте, могу свагда наћи свој рачун, да се споразумеју с нама, и да потраже пријатељство једнога народа, који уме бити добар друг и чврст савезник.

„Пребацује нам се, да нисмо довољно гипки. Овај је прекор можда основан, али је наш недостатак гипкости за наше пријатеље гарантија, да се ми не повијамо лако ни у *противноме* смислу. Дошла је прилика за Цариград, да остави једну стару традицију, и да освешта ново доба за наше међусобне односаје, држећи рачуна од правога стања ствари.

„Господине, ако ове *моралне гарантије* не би биле довољне, да увере В. Порту о претежности наше комбинације, ја бих Вам могао набројити и материјалне користи, које би из ње за В. Порту потекле.

„Ове се користи могу уврстити у три различне тачке:

„а.) Са гледишта финансијског:

„Приходи, које Висока Порта прима из Босне и Херцеговине, разумевајући ту и Ново-Пазарски Санџак, износе, изузимајући ђумручке приходе, по статистици од 1865 год. 60, 433. 978 гроша и 35 пара, а она употребљује на чиновнике цивилних и војних суму од 63, 241.102 гроша и 6 пара. То представља дефицит од 2, 837. 123 гроша и 11 пара, које је Порта обвезана да покрива приходом из других санџака, а на име од Врање и Лесковца. А што се тиче сума потребних за издржање редовне војске и башибозука у Босни, њих дају санџаци Пловдивски, Скопљански, Призренски, Јанински, Лариски и т .д.

„Истина, да приход ђумручки износи на 7.875.327 гроша, ну ова се сума шаље у Цариград, да се употреби за потребе зајма учињеног у Енглеској за време Кримске Војне. Зна се, да овај зајам има за гарантију приход извесних ђумрука у Царевини.

„Трошкови административни превазилазе дакле приходе, којима се може располагати, и дефицит, нужним начином, пада на терет осталим провинцијама. Уступајући Србији администрацију Босне, Порта би нашла двогубу корист финансијску: ослободила би се овога дефицита и створила нов извор прихода, умноживши трибут Србије.

„Нема сумње, да би слична операција произвела најкориснији утисак за Турску у европским круговима финансијским. Видело би се осетно побољшање у стању Отоманских финансија; а с друге стране, Турска би видела, како јој се утврђује кредит заљуљан покушајима зајма у залуд понављаним, као и предвиђањем опасности која јој прети. Ова би се предвиђања знатно ослабила остварењем једне комбинације, која би пружила изглед за сталан мир међу народима Царевине.

„в.) Са тачке војне:

„Поверивши Србији администрацију Босне и у исто време чување ове области, Порта би могла из ње повући све своје трупе, које је сада приморана да држи било у унутрашњости, било на границама Србије, Црне Горе и Аустрије. Да се разуме важност овога разлога довољно је бацити поглед на географски положај Вилајета Босанског, коме за леђима стоји Далмација. Као што Босански Вилајет влада Далмацијом, тако је, са своје стране, и он изложен нападима с мора. У овој претпоставци одбрана Босне постала би немогућна противу воље Србије, просто за то, што је за Босну једини пут саобраћаја са Румелијом онај *теснац*, који води између ове Кнежевине и Црне Горе. На против, ако би се одбрана Босне о-

ставила Србији, Порта би у случају спољашњега рата могла располагати оним силама, које је сад приморана да држи у Босни. Србија, којој би се граница протезала дуж Дунава и Саве од утока Тимока и утока Уне, стављена тако између Аустрије и непосредних области Отоманске Порте, пружила би Отоманској Царевини бедем тако исто јак, као што је био онај, који је негда имала Аустрија спрећу Турске у својој војној граници.

„в. *Са гледишта политичког*:

„Поверивши најконсервативнијем елементу Царевине управу ове области, коју она не може да сачува било са разлога унутрашњих, било са спољашњих опасности, В. Порта могла би отклонити опасност, која прети целој њеној Царевини; јер ако се не успе да се угаси пламен побуне средством, које ми саветујемо, јединим које обећава успеха, онда се треба бојати, да пламен не захвати пре или после цео Исток. Па, ако би Порта најпосле и успела да триумфује, то би било само на развалинама, које би она нагомилала. У осталом треба узети у обзир и то, да је судбина оружја неизвесна, и да је победа у рукама Провиђења.

„Ја не могу да сумњам, да просвећени мужеви, који управљају данас судбином Ца-

ревине неће увидети, да је наш предлог најподеснији лек за данашње стање Турске, и најјаче средство да предохрани катастрофу. Шта више, задовољити Србе, значило би умножити моћ Царевине, која би тиме створила савезнике интересоване за свој опстанак.

„Елементу Српском овако задовољеном не би ништа више остало, но да се савршено посвети своме унутрашњем развитку. Тако би он нашао занимања за многе године, и не би могао имати другога смера, но да одржава мир и негује добре одношаје са От. Портом.

„Ако би овај покушај био крунисан успехом, било би лако Порти да учини још један корак на овоме путу, применивши и на друге делове Царевине систему аутономних држава, па да тако задобије и друге народе за начело консервације, целокупности и независности Истока под сузеренством Њ. Ц. В. Султана. Тако би Србија постала анђео мира, кога је Провиђење послало Високој Порти, да јој помогне, да изведе Исток из опасног положаја, у коме се сада налази, и да предохрани поколење и рушевине, што ће иначе доживети Народи Источни, како Хришћани тако и Мусломани.

„Предавши Великом Везиру писмо Њ. Светлости, Ви ћете се, Господине Заступниче, задахнути овим разлозима да развијете идеју,

која је диктовала овај корак Кнежев према В. Порти. Ако, као што се бојати, судећи по њеним поступцима према нама, Висока Порта не би ушла у наше погледе, или ако би она чак и дотле отишла, да Вас не усхте саслушати, Ви треба да избегнете и саму привидност, као да бисте хтели наметнути јој наш начин посматрања, али ћете тако исто избегнути и све што би личило на молбу.

„У сваком случају, Господине Заступниче, ма какав био исход нашега корака, Ви ћете тумачити намере и дела Кнежевске Владе у смислу напред изложених разлога.

„Изволите, Господине, и т. д.“

Српски Заступник предао је оба ова документа 17 јуна. Вел. Везир оставио је, да чита Кнежево писмо пред својим друговима, а објашњења, која му је понудио К. Магазиновић, није хтео примити. Министру Спољ. Послова читао је Срп. Заступник копију Кнежева писма и своја настављења, ну ни од њега није добио одговора.

Сутра дан Енглески Ген. Консул саопшти Српскоме Мин. Спољ. Послова, да *Порта неће дати никаква следства Кнежеву писму.*

Коцка је пала!

Кнез се кренуо на бојно поље 18 јуна. Пред полазак свој он је потписао Цару Рус-

ком писмо (15 јуна), којим је препоручио моћној заштити Цара Александра II судбину своју и свога народа. Што је, вели Кнез, Србија дошла до данашњег благостања политичког и социјалног, има она да захвали Богу и Двору Руском. Ну ово дело Царевих претходника и Царево обуставио је устанак у Босни и Херцеговини, а Порта прети, да га коначно уништи дозивајући на границу Србије дивље чете своје из дубине Азије. Кнез би био срећан, да је могао до краја остати на путу, који је имао највише одобрење Њ. Ц. Величанства, али му је От. Порта одузела ту могућност створивши несносно стање, од кога Србија, и ако није у рáту, подноси све последице ратне Србија нема другога изласка, но да повери своју судбину оружју. Кнез полази, да се стави на чело својој војсци с поверењем у милост божју и у ону очинску доброту, коју су Суверени узвишеног Дома Царског указивали Србији у свима најкритичнијим приликама, па и онда, кад су могли навући на себе и њихово неодобравање.

VI

Србија и Црна Гора улазе у борбу

Ратна прокламација Кнежева објављена је 18 јуна са Делиграда.

Она излаже историјски развој догађаја за годину дана, од како се устанак појавио у Босни и Херцеговини; црта његове дубоке утиске на народ у Србији, његове последице моралне и политичке тако живо и уверљиво, да би и сам Европски Ареопаг морао одати правду коначној одлуци Србије, кад би логика била пресудна и за политику.

Прокламација се своди, у главноме, на овај ред мисли. От. Порта, у договору са Вел. Силама, узела је дело умирења у своје руке, искључујући свако друго суделовање. Међу тим, искуство, које се од векова образовало у души удрученог усталог народа, није му могло улити поверења, да мере, које В. Порта предузима за његово умирење, дају довољно јемства против

повратка зала, која га тако често нагоне на оружје. Докле смо ми очекивали крај овоме стању ствари на западној граници, плануо је нов устанак народни на другој страни нашој. Бугарска је постала позорница таких призора пустоши и истребљивања, какве наш век не познаје. Изливи мусломанског фанатизма пренели су се, са крвавих бојишта, кроз све крајеве Европске Турске, и проврели и у самом Цариграду, у крилу слугу и проповедника Корана, који данас имају пресудан утицај на судбину народа у Царевини. Пале су све наде, да ће се умирити побуњени крајеви и да ће Србија изаћи из тешког положаја, у коме се већ годину дана налази. Ну и ако нам је положај био несносан, ми нисмо ништа предузимали; што би могло Вел. Силама и Вис. Порти отежавати дело умирења. На против, све је чињено, што би им задатак олакшало. Влада је Српска примала пребеглу босанску нејач и са знатним жртвама о њој се бринула. На граници је одржан примеран ред. Војска наша, која је, у први мах, изашла била на границу ради успокојења узнемиренога становништва, повраћена је још прошле јесени на своја огњишта. Све је у нашој мирној земљи ишло природним током; никакав повод није дат От. Порти, да против Србије предузима мере не-

поверења. И при свем том, Влада Отоманска опасала је отаџбину нашу силном војском од ушћа Тимока до ушћа Дрине. Војска је турска заузела претећи положај према нама, а под њеним закриљем дивље хорде, потпомагане не ретко одељењима редовне војске, упадале су у нашу земљу, нападале на мирне грађане, пљачкале свете храмове наше, палиле наше домове, одводиле стоку и грабиле друго имање, а за собом остављале пожар и убиства. Узалуд су пролазили сви кораци чињени код Отоманских власти, па и код саме Порте. Војска је турска држала непрестано нашу земљу у опсадном стању, под којим се зауставио сваки трговачки обрт, престала свака привредна радња тако, да смо морали прибегавати ванредним мерама, да спасемо остатак народне привреде од крајње пропасти*).

И ако нисмо у рату, ми подносимо све последице рата. Даља наша умереност прешла би у слабост, даље ћутање у плашљивост недостојну потомака Душанових и Милошевих.

Кнез, најзад, објављује Народу, како је он и преко свега тога, хтео послати у Цариград Нарочитог Посланика, да се споразуме са Портом о мерама, којима би се могао одржати мир,

*) Овде прокламација нишани на оглашени мораторијум.

и кад се Порта није хтела одазвати његовом предлогу, он јој је послао писмену представку о солуцији, коју познајемо из изложених већ докумената. Сада је на Порти, да спречи проливање крви и даље заплете. Па давши још једном свечана израза своме поштовању *целокупности Царевине*, Кнез предаје ствар народну Богу и судбини оружја речма: „Браћо! пун поуздања у ваше родољубље и ваше војничке врлине, Ја ћу с вама и пред вама, а с нама ће наша храбра браћа Црногорци под својим витешким вођем, Мојим братом Кнезом Николом; с нами ће наши дивни јунаци Херцеговци и наши многоискушани паћеници Босански. Наша вредна браћа Бугари чекају на нас, а од слободоумља поноситих Грка можемо очекивати, да неће иза нас дуго заостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса.“

И Кнез Црногорски издао је 15 јуна ратни проглас, којим јавља своме народу, да ступа у рат противу Турске, у рат најсветији, најправеднији за слободу и уједињење народа нашега нечовечно и неправедно вековима гаженог од необуздано силе турске. Проглас је пун одушевљенога заноса. Он јавља, да је и наша сестра Србија развила исту заставу, коју и ми, па узвикује: „Мурат доби царство наше, Мурату га и отети ваља.“

Оба ратна прогласа репродукују верно идеје и политички положај у којима живљаху народи двеју српских државица.

* * *

Кад је обнародована ратна прокламација, војска је била већ размештена дуж целе границе према Турској. Србија је мобилисала сву своју војску у првој половини месеца Јуна 1876. Редовна војска била је сувише малена, па није ни улазила у озбиљне комбинације за оперативне намере. Четири баталиона пешака, колико је тада свега било, распоређени су били по гарнизонима у земљи, а нешто је било послато на границу. Два ескадрона коњице редовне војске били су употребљени за ордонанску службу при разним штабовима, а полубаталиони пионира и понтоњера, свега 6 чета, ушли су у састав народне војске за образовање разних мостовних екипажа, за подизање пољских утврђења и т. д.

По томе, дакле, праву снагу Србије у војном погледу, представљала је народна војска, која је добила први пут своје уређење године 1861. Народна војска делила се на две класе: на прву и другу. Прва класа бројила је 80 баталиона, а толико исто и друга. Баталиони формирали су се у бригаде, а ове у дивизије. Према војничкој подели земље, имало је тада

18 бригада прве и толико друге класе, које су носиле име свога округа, из којега су се регрутовале. Осамнаест бригада I класе, образовало је 6 дивизија, а бригаде друге класе сматране су као помоћне трупе. Дивизије звале су се: *Дунавска, Шумадијска, Јужно-Моравска, Западно-Моравска, Тимочка и Дринска.*

Осим борачких трупа, у састав бригада и дивизија улазиле су и потребне административне трупе као: занатлијске чете, месарски и пекарски водови, санитетска одељења са својим санитетским заводима, провијантске колоне и т. д. Од осталих родова војске народна војска имала је:

33 коњичка ескадрона;
18 пионирских чета;
5 пукова тешке пољске артиљерије;
7 батерија брдске артиљерије; и за сваку бригаду прве класе по једну лаку пољску батерију, које су се иначе звале „бригадне батерије.“

Пешадија I класе била је наоружана већим делом Пибодовом пушком, која се позади пунила; остатак I класе имао је тако звану „Гриновачу“ пушку, која је такођер прерађена била за пуњење позади. Друга је класа наоружана била пушкама старога система, које су се спред пуниле. Топови су били олуча-

сти, који су се с пред пунили, осим једне јединe Крупове батерије. Осим ове пољске артиљерије, која је улазила у састав трупа за оперативне задатке, имало је на разним утврђеним положајима и опсадних топова већега калибра, мерзера и т. д.

По ратној формацији сва ова убојна сила била је подељена на *четири самосталне војске*, саобразно ратноме плану и бојиштима, са којих је требала да отпочне наша офензива. Од ове четири војске, *Моравска* је била највећа, јер је она требала да цернира Ниш и да продире на Југо-Исток и Југ у правцу Пирота, Прокупља и Куршумлије. Друга, по реду, била је *Ибарска војска*. Њене операције имале су се кретати у правцу Новога Пазара и Сјенице. Трећа се војска звала *Тимочка* и њој су биле намењене операције у Бугарској; и најзад четврта *Дринска војска*, која је била одређена да упадне у Босну.

Ове четири војске биле су састављене из делова разних дивизија, тако да су дивизије, као више тактичке јединице, одмах у почетку изгубиле сваки значај, те су, место њих, постали одреди или колоне као средњи беочуг између бригаде и војске.

Моравска војска стављена је под команду генерала Чернајева, који је 12 маја исте године

ступио у српско држављанство и српску војску. У њен састав ушло је из делова разних дивизија десет бригада прве и девет друге класе, укупно 85 баталиона пешадија, 10 тешких пољских, и 10 лаких, које бригадних, а које брдских батерија, 18 ескадрона коњице и 10 пионирских чета. Сва ова војска подељена је била у више одреда или колона. Лево крило ове војске образовао је одред код Кади-Богаза, а одавде у десно размештене су биле остале колоне и то: на Пандиралу, Грамади, Катуну, Суповцу, Вукањи и Јанковој клисури. Резервни одреди стајали су у позадности код Св. Стевана, Алексинца, Делиграда и Трстеника. Овај развучени положај Моравске војске, како по ширини тако и по дужини, мора пасти у очи и самом невојнику, кад се нарочито узме у обзир њен офенсивни задатак.

Успех је у почетку зависио, између осталог, и од прикупљености и надмоћности на тачкама, где се мислило продрети, а тога није било. Ибарску војску, под командом Генерала Заха, састављале су четири бригаде I и три бригаде II кл., свега 7 бригада са 31 баталионом, један пук тешке пољске артиљерије, четири лаке батерије и један пук коњице. Ова је војска била концентрисана код Рашке, на Јавору и десно од Јавора на Мокрој Гори. Дринска

војска, под генералом Ранком Алимпијћем, имала је у саставу само једну бригаду I и две бригаде II класе, али је за то имала још и једну бригаду добровољаца од пет баталиона. Свега је дакле бројила 18 баталиона с неколико батерија и неколико ескадрона.

Најзад, Тимочка војска, под командом пуковника Милојка Лешјанина, имала је у своме саставу три бригаде прве и четири бригаде друге класе, укупно 33 баталиона, један пук коњице од 6 ескадрона, 3 тешке и 3 лаке пољске батерије. Од ове војске један је одред стајао код Неготина, а све остале трупе биле су искупљене код Зајчара и у непосредној његовој околини.

Поред једне бригаде добровољаца на Дрини, било је још неколико добровољачких баталиона у саставу Ибарске војске, под командом архимандрита Дучића и професора Милојевића, као и неколико баталиона старосрпских добровољаца у Моравској и Тимочкој војсци.

Овакав је био стратегијски размештај наше војске у почетку операција. Ну одмах после првих неуспеха наших, подела војске мењала се према потреби одбране, али се ми на то не ћемо више обзирати, јер ово спада већ у област чисто ратне историје.

Над свима војскама стајао је, по сили устава, као Врховни Команданат, Кнез Српски М. М. Обреновић IV.

Све четири војске имале су да предузму офенсиву.

Моравска војска упада у Бугарску, даје нов живот устанку бугарском, који се већ почео био да гаси, а у први мах беше се необично распалио; она сузбија поткрепљења турске војске, која долазе од Цариграда.

Ибарска војска продире к Тари и Пиви, да се састане са северном војском Црногорском

Тимочка војска иде к Видину, не да га узме, него да заклања јужну војску у Бугарској од напада с леђа, којима је била изложена од стране турских гарнизона на Дунаву.

Дринска војска продире у Босну, подиже устанак народни, оружа га и уређује.

Докле активна народна војска, састављена поглавито из I класе, предузима смело офенсиву и упада у Турску област, II класа чува границу Кнежевине док се судбина оружја не реши ван граница.

Овај ратни план израдили су први војни капацитети Кнежевине још у мају месецу у седницама Великога Војног Савета, које су држане под председништвом Кнеза. Војном Савету је Влада представила потребу ратнога

плана, који би био подесан политици, за коју се прихвата оружје: ослобођењу наше браће у Турској, и уједињењу са Србијом Босне и Старе Србије. У овоме су саветовању учествовали: генерал Ранко Алимпијић, пуковник Коста Протић, потпуковник Љубимир Ивановић, потпуковник Каленић, потпуковник Бекер, мајор Сава Грујић, мајор Дим. Ђурић, а од генерала Заха и пуковника М. Лешјанина који се тада нису десили у Београду, решено је, да се изиште писмено мишљење.

Морамо напоменути, да су се чланови владе разликовали у мишљењу од Војнога Савета, који је *већином* решио, да све четири војске предузму офензиву. Министарски је Савет мислио, да офензиву предузму, у први мах, само *Дринска* и *Ибарска војска*, а остале две војске да се ограниче на дефензиву. Ово мишљење ушло је и у протокол министарских седница.

Војничко је мишљење надвалило, као мишљење стручно, нарочито са обзиром на разлог, да се ратовање мора пренети на непријатељско земљиште, и тамо тражити непријатељ, па кад се он савлада, смер се сам собом постизава. Изгубило се из очију, да је народна војска мање подобна за офензиву, и да

погранична пруга према Турској не износи мање од 280 километара. То је била главна војна слабост Србије. Поседнута граница њена представљала је дугачак кордон, али кордон не да брани границу, но да излази из границе са задатком нападним.

Офенсиву је отпочела Моравска војска 20 јуна, а кроз два три дана наставиле су је и друге три војске. Међу овима је *Ибарска војска* имала најмање среће, очевидно за то, што је на челу своме имала једног конфузног Генерала, који је војничком занату био савршено стран. Моравска војска имала је нешто успеха, продревши у непријатељску земљу преко Бабине главе к Акпаланци и Пирогу. Тимочка војска имала је тренутака одважности и полета, али ни она није имала успеха, а *Дринска војска* имала је да савлађује врло великих тегоба због прелаза преко Дрине. Устанак народни није се могао изазвати и организовати у Бугарској. Бугари су или бацали, или предавали Турцима оружје, које им је Српска Војска раздавала. Сад се видело, да је оно, што је изгледало као Бугарски устанак, био само очајни вапај под притиском мусломанским, био је сламни пламен, који се одмах угасио, чим су се Черкези и башибозуци, са својим пленом, уклонили. Одзива не беше никаква од стране бугарске.

Из Босне је био бољи одзив; отуда су прелазили добровољци у Србију и ишли под заставу Србије; ну офенсива није могла напредовати.

Она је у почетку јула застала на целој бојној прузи. Оно, што је дотле учињено, могло се, строго узевши, сматрати више као чарка управљења противу турске војске, да се изазове њен напад, те да се акцији српској поврати карактер дефенсиве; тако је изгледало из далека, и ако то није било у ствари.

Сад је народна ствар имала на ново да рачуна са живачном системом свога Врховног Команданта. У његовом главном стану стицали су се сви извештаји са бојних поља, важни и детаљни, који су снимали и успехе и неуспехе, и терете и мизеру рата. Рат је леп у поезији, али је у животу пун патње и невоље, а кад још има и неуспеха, он људску природу лако доводи и до очајања. Под овим неповољним утисцима настао је у души Кнежевој један од оних наглих обрта, који код приватних људи могу и да не уде никоме другоме, али који, у владаоца, па још и Врховног Команданта, могу да буду пресудни по судбину земље. Кнез је био малаксао и клонуо духом. Он је написао опширно писмо Министру Споља. послова (које му је донео његов сродник Јевр. Германи

12 јула). Кнез је насликао црним бојама и морално и материјално стање војске и позвао Владу да размисли о новом положају, нагласивши и потребу да се тражи примирје.

Влада је дала кораку Кнежевом сву важност, коју он заслужује. У рукама Кнежевим стајао је и рат и мир. Влада је морала похитати, да се са њим свестрано објасни. Да би предохранила земљу од каквог пренагљеног корака, она приступи саветовању (14 и 15 јула) и спреми писмену представку, коју су потписали сви министри. Њу су имали лично однети Кнезу два члана њена: Министар Споља Послова и Министар Правде.

Погледи владини на потребе времена изложени су у представци у 12 тачака, али је, у главноме, обраћана пажња Кнезу: 1, на то, да би примирје имало смисла, кад би се мислило, да се за примирјем закључује дефинитивни мир, али, као што и Кнез каже, да се треба бранити, примирје, које не би било претеча мира, не би се могло ни добити; а ако би се и добило, имало би користи само за непријатеља, а за нас само штете. 2., Влада је и сада онога мишљења, кога је била и пре почетка рата, *да се на источној граници земаљској држи дефенсива, а офенсива да се предузме ни западној граници.* Где би се пак местими-

нице на дугачкој западној линији од Ибра до Саве, у ком правцу и у којој мери предузимала офенсива, то би била ствар Војнога Савета у опште, и дотичних Главних Команданата на по се. Црна Гора имала би се позвати, да и она предузме офенсиву у истоме правцу. 3. Да се команде Ибарска и Дринска сједине у једном лицу, а то лице да буде генерал Ранко Алимпијић, као што су команде Моравска и Тимочка већ сједињене у лицу генерала Чернајева. 4. Да се одмах предузме подизање шанчева иза садашње главне бојне линије. 5, Митрополит Михаило да иде у Русију од стране Кнеза, да још више заинтересује за Србију и Владу и Народ; нарочито да се стара довести већи број руских официра. 6, Предложене су неке мере, које би имале принети да се број добровољаца, поред оних са стране, узима и из III кл. народне војске; непоуздани војници да се уклоне из војске, али да се не шаљу кући; 7, најпосле, Министри који се упућују Кнезу у главни стан, имали су у задатку и то, да се са њим посаветују и о потреби, да Кнез и Влада буду заједно, као и о месту, где да то буде.

16 јула отишли су Министри Изасланици у главни стан Кнежев, а вратили су се отуда 27 јула.

Кнез је био злôвољан. Као што је у то врема била борба око Књажевца, где су Турци први пут, у овоме рату, почели употребљивати петролеј, као убојно средство, починали су се простирати по земљи гласови, који су све већи страх задавали. То је све више дражило Кнеза. У томе расположењу он је почео отворено за столом претити речима: „Зна се, ко је навальивао за рат.“

Тешко је ишло изасланицима Министарскога Савета споразумети се с Кнезом у оваквом расположењу његовом; ну успело се, да се конац борбе не прекида и да се борби набави више јединства, које је после одржавано чешћим додиром Врховне Команде и Владе.

Влада је полагала велику вредност на то да се истраје у борби, ма какве биле њене мене. Издржљивост у борби, ма и не било срећној, обратиће на себе већу пажњу Европе и стећи већег права на оцену при коначној расправи питања, но непостојанство и преврт-љивост. Недостојно је једнога народа, да тако брзо подлегне, све да би му био и неуспех досуђен.

У току јула и у почетку августа турска је војска била отпочела офенсиву на целој бојнôј прузи, а нарочито на истоку и на југу. Турско продирање у Књажевац и Зајчар, већ

је производило на Европске Кабинете утисак о потреби примирја. 3 августа Ген. Консули у Београду, Француски Кержеги, и Италијански гроф Јоанини, саопште Кнезу непосредно, а Енглески Ген. Консул Вајт саопшти му посредно, како су њихове владе готове, да му понуде своје добре услуге, ако би он затражио њихово посредовање.

На ову понуду требало је пре свега чути мишљење војних команданата: да ли наша војска према своме и непријатељском бројном стању, и према положајима, које оне, једна према другој, заузимију, може успети да истера Турке из заузетих положаја, или бар, да ли може успети да одбије нападе турске на садање положаје наше и да их задржи од даљег продирања. Исто тако, требало је ставити се у додир са Црногорском Владом и питати је, према савезном уговору, да ли би се она сагласила на примирје.

Одговор Команданта Ибарске војске, потпуковника Чолак-Антића, од 5 авг. гласио је, да према моралу војске има уверења, да се никакво напредно кретање са њом предузети не може. По што је Дервиш-паша са неким делом војске отишао на Црну Гору, то је вероватно, да нас, за сада, Турци на овоме крају неће узнемиравати и да ћемо још неко време остати на овим позицијама.

Одговор Главног Команданта Дринске Војске генерала Ранка Алимпића од 6 авг. гласи овако:

„Према војној и моралној снази моје и непријатељске војске, и према положају, који моја војска заузима, ја се са основом надам, да ћу се моћи у истом положају одржати, па ма непријатељу нешто више поткрепљења дошло. Али Дрина није стална, она нагло опада, на њој постају газови, који дају непријатељу могућност, да са четама у нашу земљу упада. Исто тако може Дрина од кише и јужних ветрова нагло да прирасте и везе садање са Босном да прекине. Осим тога може непријатељ добити знатна поткрепљења тако, да са једном чашћу држи мене у фронту, а са другом оперира прелаз преко Дрине. У сва три случаја ово одржање садашњег положења са садашњим бројем војске, било би врло тешко и готово немогуће, и ја бих се онда морао повући за Дрину, те одовуд кратити непријатељу приступ у Србију. Одржање мога положаја на непријатељском земљишту — у Босни — врло је важна ствар и у војном и у политичком погледу, особито у садашњим приликама. Ја налазим, да би оно далеко сигурније, а и полезније било у офенсиви, јер би се онда непријатељ одмакао од доње Дрине, а и ја од моста, и војска би се

наша прихватила земљишта сигурнијег за опстанак и за организовање домородачких босанских чета, које би нашу снагу множиле и крепиле. Ну за офенсиву треба више војске, него што је имам сада на расположењу. Мени би сад за успешну офенсиву требало само још оно војске, што је пре од Дринске војске одузето и на источни крај Србије послато, а то је 15 баталиона пешака — међу којима 11 баталиона са острагушама, 3 ескадрона коњаника и пет разних батерија. Ако се трупе ове при садањој краћој линији офенсиве одвојити могу од источне војске, офенсива би на мом западном крају била у добром изгледу, само би још требало имати оружја за босанске чете.“

Одговор Начелника Главног штаба Врховне Команде пуковника Љубомира Ивановића од 6 авг. гласио је:

„1, Ја држим, према неким истина непотпуним датима, који су добивени, да је турска сила од прилике бројно исто толика, колико и наша, а можда нешто и мања. Али је значајно приметити, да наша снага непрестано опада, докле турска непрестано расте. 2, Морално стање наше војске у опште познато је Г. Министру из депеша, које је после скоро сваког знатнијег сукоба добијао од појединих главних команданата, а и од Врховне Команде. Овде је

место да се примети, као значајна чињеница: да већ продире у војску то, да смо сами у борби против Турака. Нарочито пак упливише на наше људе, што у Бугарској нема устанка а поглавито, што се Срби у Турској не дижу на оружје. У Турака пак распаљен је фанатизам, а што ће то значити за њихову сада бар још у неколико победоносну војску, није нужно доказивати. 3, Наша војска заузима јаке положаје, (ово вреди за Тимочко-Моравску војску, што се пак ибарске војске тиче, она је, од како је, на жалост, олако напустила шанчеве на Јавору, у неповољним околностима за одбрану тамошњег краја. Дринска пак војска, по што нема могућности продирања у Босну, у критичком је положају, и она не сме остати дуго на левој обали Дрине, нити ће остати, по што је одбрана Дрине, ако се остане и на левој обали, далеко тежа), а по што је бојно доста јака може се бранити. По свему напред изложеноме, држим и опет да има вероватности, да ће се напад турски одбити; али на сигуран успех да рачунам, било би сувише дрско од моје стране и то из разлога простог: што у рату нема ничега сигурног, нарочито у околностима, у којима смо и које много упливишу на морал војске; да насигурно рачунам да ће се, на јаким положајима, спречити даље

продирање Турака, нисам у стању ни за то, што се искусило, да су неке наше, доста снажне војске, олако напуштале јаке, па још и художествено утврђене положаје, испред толико исто снажног непријатеља, што ја, по моме схватању, приписујем, поред других, тако да се изразим, техничких узрока, више некој фаталности, неже ли оскудици у куражи нашега народа, који је у садашњем рату показао доста да има крви својих оцева и дедова, но која фаталност може се лако и повторити. Па кад је тако, што се одбране тиче, можете, г. Министре, ценити, колико може бити вероватности, да ће се Турци моћи из земље истерати, за што треба да се бије бој на отвореном пољу, или против турских шанчева, које су по свој прилици израдили на нашем земљишту.“

Офенсива турске војске развијала се све јаче на десној обали Мораве. Од 6 авг. борба се водила од јутра до мрака без прекида за пет пуних дана. Турци су напали били и на крајњи (шиљеговачки) шанац од утврђења Алексиначких. Српска је Војска давала чврст отпор, али је и јако уморена била. 12 авг. они су напад обновили, али су, међу тим, Срби опет заузели Књажевац, Тресибабу и Грамаду, кад су се Турци одатле сконцентрисали пред Алексинцем. Генерал Чернајев тражио је, да

Црногорци окрену своју војску нашој граници, те да се наша војска више прибере на Делиграду. *И он је тражио да се закључи примирје,* као и начелник Главнога штаба Врховне Команде.

Мишљење команданата војних побудило је Владу, да се реши за неодложне кораке, који би били намењени примирју, а да се, у тој тежњи, користи услугама, које су Кнезу, пре неколико дана, понудили представници неких Гарантних Сила. У исто време да се тражи примирје и за Црну Гору, према жељи, коју је она изразила.

12 изјави Кнез Представницима свију Гарантних Сила, које је у свој Двор сазвао, у присуству Мин. Споља. Послова, да прима понуду Сила, да посредују за примирје између Турске с једне, а Србије и Црне Горе с друге стране.

Међу тим се бојна срећа Српској Војсци боље насмејала. У жестоком бој у код Шуматовца (11 авг.) она сузбије непријатеља задавши му велике губитке. 12 авг. искупивши повећу силу на српском левом крилу, Турска Војска почне одступати (депеша Чернајева), па и ако је два пут већа на броју, очистила је сав простор од св. Стевана до Мораве.

Чернајев је сад телеграфисао, да се одуговлаче преговори о примирју. А Црногор. Влада обзнани

Српској, да би требало да свака страна за себе уговара *погодбе* примирја. Без сумње, у томе смеру упутила је и она, кад и Србија, представку Вел. Силама за посредовање о примирју, али јој је из Београда дато на знање, да се погодбе примирја имају заједнички претресати.

Докле се водила брига о примирју, које је споро ишло, Турска Војска, прикупивши 50—60,000 бораца, потпомогнута јаком артиљеријом, упутила се 21 авг. на десно крило српско, нападајући преко планине и обилазећи позицију преко Тешице. После 16 сахати борбе Срби су задржали своје позиције, али са одлуком, да их сутра напусте. „И преко наших успеха," телеграфише Чернајев Кнезу, „и поред храброга држања наше војске, чини ми се, да је тешко продужити бој пре него што прибавимо нове снаге." *Чернајев је најзад молио Кнеза, да се преговара о примирју.* Ове је извештаје потврђивао и Генерал Комаров, начелник Штаба Моравске Војске, у једној депеши управљеној истога дана (21) Министру Спољ. Послова. „Турци су јутрос свом својом силом нападали на наше десно крило од стране Јастрепца. И ако трипут слабији бројно, ми ипак из стратегијских обзира, морадосмо изаћи из шанчева и примити битку на отвореном пољу. При свем нашем усиљавању, Турци узеше Ад-

ровац и Адровачке Висове. Отети их сада није могуће, а тиме престаје могућност и бранити леву обалу Мораве до Делиграда.“

Да се помогне војној потреби на Делиграду, Врховна Команда нареди Командантима на Дрини и на Јавору, да пошљу потпору Чернајеву.

Тога дана (21) већ су представници шест Великих Сила у Цариграду предали От. Порти идентичан али одвојен мемоар за примирје према Србији и Црној Гори. Српски Заступникиз Бечаја вља, да успеси оружја не могу променити погодбе мира, који припадају решењу Европе, али да могу ускорити или одложити пристанак Портин на примирје.

Порта одговори Представницима Гар. Сила, да ће издати наредбе да се прекину непријатељства, али је желела да изнесе, у исти мах, и погодбе за мир. И ма да Силе нису пристајале на Портин предлог, она је ипак при томе остала, да не прима посредовање за примирје без преговарања и за мир. Најпосле је изјавила, да жели, да се њени предлози за мир приме у претрес, *а оцену услова оставља Силама.*

Најусрдније и најтоплије посредовање за хришћанску ствар изашло је из Рима. Италијански Министар Споль. Послова отправио

је 26 авг. Посланику своме у Цариград депешу, да изјави Порти чуђење, што, уз пркос посредовању целе Европе, не престају непријатељства, ну да се приближује тренутак, кад ће Италија скинути са себе одговорност за последице, које могу отуда наступити. И 3-ег септембра почну долазити извештаји о обустави непријатељства. Енглески Ген. Консул Вајт саопшти Срп. Мин. Споль. Послова депешу Министра Дербија, која је гласила, да је „Порта известила Енг. Посланика Елиота, да је она, одзивајући се жељама Сила, издала заповест командантима својих трупа, да више не продужују непријитељства, али да је за то неопходно потребно, да се истотоветне заповести издаду и српским командантима.“ Тога дана стигла је потврда и са других страна, а нарочито преко Аустро-угарског Заступника, да је Порта издала наредбу својим командантима, да обуставе сваки даљи нападни покрет.

4 септ. пре поноћи заповеди Кнез свима командантима војске *да прекину нападе до даље наредбе.* Министар Споль. Послова извести Црну Гору и представнике Гарантних Сила о Кнежевом кораку.

Доцније се објаснило, да су непријатељства прекинута само за *десет дана.* 5. септ. објавила је Порта преко Аустро-угарске Владе,

да њена наредба, издата командантима турске војске, вреди само до 13 септембра. Ну и тако кратко примирје нису Турци хтели држати. 5 у вече јавио је Чернајев у Београд, да су Турци с колонама и топовима појурили да пређу Мораву и да нападну на село Бобовиште, ну да су били одбијени. Тога дана они су безуспешно напали и на село Корито у Кнажев. Округу, као и на Сениште и на Мокру Гору.

*

У то доба појавио се на бојном пољу српском један непромишљен призор. Једва је била и објављена обустава непријатељства, а у Српској Војсци појави се необичан покрет. Генерал Чернајев јави 4 септ. Кнезу, који се бавио у Београду, да се тога јутра, најпре у Хрватовићевој војсци, а после и у војсци на Делиграду, појавио покрет у томе, што су цели баталиони изјавили своју ревност и своју решеност, да бране права Круне и заклињали се на то.

И ако ово прво саопштење Чернајева није било јасно изражено, ипак није остављало ни најмање сумње, да је покрет имао реакционарне смерове. Поодавно се већ опазило, да се у круговима руских добровољаца гајн намера, да се укине у Србији устав. Тај смер добио је 4 септ. првога израза.

И ма да Кнез није био ни мало заузет за Устав, он је брзо схватио замашај покрета и његове евентуалне последице. Он одмах, по својој иницијативи, и пре него што је саслушао Владу, одговори Чернајеву, *да не прима, да војска својим изјавама и демонстрацијама утиче на унутрашњу или спољашњу политику земље, да, према војном и политичком стању земље, сматра такве демонстрације у војсци као штетне, па заповеда, да им се стане на пут.*

Ну истога дана, око 2 часа после подне Кнез прими и другу депешу од Чернајева још необичнију, да је његова војска (на Делиграду) данас прогласила Кнеза за Краља. Кнез му одмах одговори, да је, пре сваког одговора на његово саопштење, сматрао за нужно, да задржи од извршења његове депеше упућене Ибарској и Дринској војсци о проглашењу Краљевства, као и све депеше односне на тај предмет, које су биле упућене у Русију. Кнез је додао, у своме одговору, Чернајеву, да ће преко Рускога Консула саопштити Цару ту појаву са изјавом, да му је неповољна.

Брзо је стигао одговор из Петрограда. Ноћу између 5 и 6 септ. Кнез Горчаков саветује Кнезу, преко Карцова, да одбије покушај, који би могао бацити Србију у највећу несрећу. Кнез одговори Чернајеву, да не може

примити проглашење Краљевства, јер су му противне све Велике Силе, па и Русија. За то шаље Војног Министра Николића, да се договори са Генералом о начину, који би био најподеснији, да се остане при пређашњем стању, а да се не повреди осећање војске. Министар је имао налог, да упути остале војне старешине, да се више не догоде таква одступања од реда.

Међу тим је похитао са Делиграда у Београд пуковник Докторов, да ублажи утисак догађаја и скине одговорност са Чернајева и руских добровољаца уопште. Он је уверавао Министра Спољ. Послова, да се покрет јавио најпре у војсци генерала Косте Протића противу садашњега унутрашњег уређења, ну да је Чернајев угушио тај покрет, јер се није хтео мешати у питања чисто унутрашња, али покрет за Краљевство да је био тако изненадан и силан, да му Чернајев није могао стати на супрот.

Докторов је био врло образован и уман војник; његово је правдање Чернајева пре улевало сумњу, да и он није био без учешћа у догађају. Обе ове појаве поникле су у главама руских добровољаца. Њима није ништа сметао Устав, који је, за време рата, у многим битним одредбама, био обустављен. Он им је

сметао самим својим бићем; јер запојени навикама аутократизма, били су они против сваке уставности. Може се допустити, да су побуде за проглашење Краљевства биле мање прекорне. Оне су смерале да распале одушевљење бораца, изнесавши пред њих вековни завет, стари златни сан народни.

У то име имала су четири баталиона доћи са Делиграда у Београд, као војна депутација, да оборе Устав и да прогласе Кнеза за Краља. Ну цео се план разбио о чврстоћу Кнежеву, који се, од првог тренутка, нашао на најбољем путу, те предохранио своју земљу од једне добронамерне али опасне авантуре.

На брзу руку скинута је са дневног реда ова забуна, па се опет обрнуло хитним пословима. Међу њима је прво место заузимало примирје. Онако примирје како је Порта примила, није тога имена ни заслуживало. Било је кратко; војске су стајале једна према другој на пушкомет, без демаркационе линије. У оваквим приликама примирје било је и непрактично и неизвршљиво; Влада је прихватила жељу српских команданата, да ради, да се добије примирје дуже, бар од 6 недеља, са демаркационом линијом и у опште под погодбама, под којима се правилна примирја закључују.

Турска је војска често вређала садашњу обуставу непријатељства. Генерал Чернајев жалио се на то из дана у дан; он је представљао, да Турци хоће оно кратко примирје да употребе, да боље разместе своју војску. Поново је тражио или примирје од два месеца, или да не буде везан садашњим примирјем. Његове су представке сваки дан оправдавали догађаји; њих је потврђивао и Чолак-Антић са Јавора (Кушића) и Узун Мирковић, (који је привремено замењивао оболелог Алимпијића) са Дрине. Он је јавио, да су Турци и преко свега примирја, заузели нашу Бујуклијића Аду и на њој подигли шанчеве.

Министар Спољ. Послова чинио је кораке против овог привидног примирја. Све су Силе прихватиле српски корак, али су све и озбиљно саветовале, да се остане на земљишту примирја. Кнез је 9 септ. питао телеграмом Чернајева: с каквим би он успехом могао предузети офенсиву, ако би се, по својој жељи, ослободио садашњег привидног примирја? 10 септ. одговорио је Чернајев Кнезу, понављајући свој суд о садашњем примирју и предлажући примирје од шест недеља до два месеца. Он би један део тога времена употребио на свој пут у Русију, да уреди правилну и солидну помоћ из Русије.

Дани су се измицали брзо; још је остало само три дана, па да истече рок обустави непријатељства. Влада је настојавала, да се она до краја сачека, тврдо уверена, да ће се обустава и продужити, благодарећи енергичном посредовању неких Сила. И последњег дана, 13 септ. пре подне, јаве Консули Талијански и Енглески, Министру Споль. Послова, да су, и то први од свога Министра из Рима, а други од свога Посланика из Цариграда, добили саопштење, да је Порта *јуче* издала налог командантима своје војске, да *продуже дојакошњу обуставу нападања до 20 септ. закључно.* Кнез одмах запита Ген. Чернајева за мишљење о овоме саопштењу са војног гледишта. Одговор Генералов (од истога дана, 13 септ.) гласио је: „Наш је положај бољи но турски. Сумњам, да су Турци били у стању ове недеље да нас нападну. Ми нећемо ништа добити, а они, по свој прилици, очекују опсадни парк и поткрепљења. По томе сам ја одсудно против мањег примирја од шест недеља, и то са обележеном линијом. Мање примирје, које тобож долази од великодушја турског, било би за нас само од штете. *Дух је наше војске изредан.* И што се још нисам решио да нападнем Турке, које ми је испало за руком да доведем у незгодан положај, то је само с тога, што сам убеђен да

се и овако може доћи до добрих ресултата, а да не рескирам да будем одбијен.“

У томе дође вест са Цетиња, да је и тамо стигло саопштење о обустави нападања још за 8 дана, Кнез је Никола саопштио Диплом. Агентима, да је наредио својим командантима, да се и даље уздрже од нападања, али без одређеног рока. У исто време Кнез је изјавио, да је ово продужавање неизвесности штетно и молио да Силе ма у ком правцу „створе одлуку“ (ваља да изведу ствар на чисто).

Ну у Београду није одлука ишла тако брзо. Једна половина министара, са Кнезом на челу, под утицајем мишљења генерала Чернајева, желела је, да се непријатељства даље не обустављају. Друга половина, у којој су били Јов. Ристић, Јевр. Грујић и Рад Милојковић, није налазила ни војничких, ни политичких разлога за оправдање тога мишљења. Чернајев је, истина, привукао у своју војску нешто поткрепљења са других бојишта; он је, за десетак дана мировања, своју војску боље уредио и распоредио, ну он, без сваке сумње, прецењује своју снагу: она није способна да предузме са успехом офенсиву противу турске војске, а без офенсиве рат је постао беспредметан. Кад се он мора прекинути, онда је боље да се прекида сад, *но што је Турска војска сна-*

жно одбијена са десне обале Мораве на леву, по што је на Шуматовцу постигнут сјајан успех, но да се улази с нова у борбу, која може донети и пораза. Све да би се борба продужила и са самим успесима, остала би у границама саме дефенсиве, која би нам донела много нових жртава, а не обећава никаквих добитака. Рат се може *часно* завршити после успеха на Шуматовцу, а Шуматовац може бити довољна полазна тачка за дипломатске преговоре.

Ово мишљење можда и не би остало у мањини, да је Врховни Командант хтео издати наредбу Чернајеву да сутра дан (14 септ.) не понавља непријатељства, ну Чернајев, са својим оптимистичким погледима на стање војске, повукао је био за собом и Врховног Команданта — Кнеза и један део Министара, који су му веровали на реч, да је *„он ближе Балкану но што су Турци Морави,“* ма да Турци већ поје своје коње на Морави.

И после два дана живе дискусије Мин. Спољашњих Послова буде приморан, да одговори негативно дипломатским агентима, Енглеском и Талијанском, који су у Министарству Споль. Послова чекали за време последње седнице држане под председништвом Кнеза о овоме предмету. Одговор је био писмен, као што је било писмено и њихово саопштење; носио је

датум 14 септ. а јављао је у основу, да се нису могле издати наредбе за продужење примирја због краткоће и неодређености његове. Искуством је доказано, да је примирје, које је истекло, било и непрактично и неизвршљиво. Србија је готова да прими примирје с дужим роком и са одредбама, које би његово одржање учиниле могућим.

У то време стигне глас, да је и Ц. Гора отказала ово кратко и неодређено примирје.

На овај корак следовали су брзо прекори и из Рима и из Лондона. Талијанска је Влада изјавила, да је изненађена отказом Српске Владе, да прими продужење примирја; она очекује, да ће Српска Влада поново ствар претрести, пре него што се њена одлука саопшти Порти. У томе смислу учинио је корак и Енглески Дипл. Агенат, који је, по налогу своје Владе, изјавио, да ће са Енглеске Владе пасти одговорност за исход преговора, ако Срби прекину примирје и изгубе Србији користи преговора.

Даље саветовање о овим саопштењима прекине Чернајев. 16 септ. он предузме нападни покрет на целој линији.

Господар ситуације у Србији био је пренутно генерал Чернајев; то је донео собом склоп ратних прилика. Он није био непокоран и недисциплинован; на против, он је, без по-

говора, вршио сваку наредбу Кнеза — Врховног Команданта, али се и од његова мишљења држао рачун, и ако мож'да често већи но што је требало. Ма да се он много предавао машти и оптимизму, ипак је он све официре, и српске и руске, на бојнома пољу, надмашао својом војничком спремом и својим искуством; њега, за цело време кампање, није нико наткрилио. То му је сваким даном увећавало ауторитет, који је и Влада, у интересу народне ствари, потпомагала. Њему је највише сметало, што није довољно познавао карактер Срба и што је од младе српске милиције очекивао оно, што је био навикнут да очекује од старе извежбане руске војске.

Агресивни покрет, који је он предузео 16 септ. оправдао је донекле његово поуздање у ново стање његове војске. Она је предузела напад с великом енергијом и бујном навалом у намери, да непријатељску силу сузбије на што ужу просторију. Непријатељ је потиснут скоро на свима позицијама, а наше су војске заузеле и утврдиле нове позиције. У једном накнадном извештају (од 24) генерала Чернајева стоји, „да су се Турци 16 повлачили с једне позиције на другу, докле најпосле није ушао у њихове војнике такав страх, да се њихово повлачење претворило у право бегање,

Око подне Турци су кренули у бој све своје ресерве, па су нас напали са силом, која је била трипут већа од наше. Ну опет нису могли повратити све изгубљене позиције, него само неке. У каквом су страху Турци бегали испред наших храбрих бораца, види се и отуда, што своје рањенике нису са собом однели, него су их по шанчевима и на бојишту оставили. На кратко, у последњим бојевима на Морави, Турска је Војска доказала своју немоћ. 18 септ. поновљен је бој. Оставивши своје утврђене позиције, Турци су напали на Гредетин са 20.000 војника и 40 топова, у намери, да продру између наше две војске и да их одсеку једну од друге. Држећи се јуначки за све време боја (од 7 часова из јутра до 7 ч. у вече), наша је војска сузбила на све стране и потпуно одбила непријатељску силу, задржавши позиције, које је на висовима заузела." Ово је стање ствари поново охрабрило Команданта Моравско-Тимочке војске. Кад је Порта, на поновљен предлог Сила противу кратког и неодређеног примирја, предложила примирје од шест месеци, Генерал Чернајев телеграфисао је 4 окт. Мин. Спољашњих Послова, да се стање бојно са свим изменило: „пре смо ми *тражили*, а сад можемо *одобрити* примирје највише од два месеца". 7 и 8 октобра Турци су

продужавали своје нападе. Њихова главна уси льавања беху управљена против наших позиција на Кревету, где је собом командовао генерал Чернајев. Оба дана бој се био од раног јутра до мрклог мрака. Званични извештај са бојног поља, из кога смо узели све ове податке, јавља, да је, „непријатељ с највећим напрезањем понављао своје нападе, али га је наша војска свагда живо одбијала. На Кревету, где је борба особито крвава била, бој се био местимице *прси у прси и на бајонет*. Наша се војска особито одликовала: она је на свима тачкама непријатеља одбила.“ 9 окт. Турци су напали на наше позиције према висовима Ђуниса, али узбијени, Турци су се морали тако нагло повући, да нису имали кад да однесу са бојишта ни своје мртве и рањене, а многи су и своје оружје на бојишту оставили. 11 покушали су Турци напад на војску, која је стајала под командом пуковника Хрватовића, ну и тада су били одбијени. Али су се последице ових тешких бојева, вођених без одмора и поткрепљења, већ дубоко осетиле. Тога истога дана (11 окт.) телеграфише пуковник Хрватовић, Команданат левога крила Делиград. Војске, Министру Војном у шифрама: „Баталиони су сведени на 113, одело издало и поцепано, а време неповољно, оружје искварено и недо-

стаје га, дух у трупама клонуо. Нема изгледа на снажан отпор; гунђање и појави одрицања послушности и бегства учестали.“ 16 је непријатељ почео да прикупља све своје силе према висовима Ђуниса и Шиљеговца. Опазивши то, наша је артиљерија отворила жестоку ватру против непријатељских позиција, са којих се опет топовском ватром одговорало. Развила се огромна артиљеријска борба, у којој се наша артиљерија, у сваком погледу, показала надмоћнија. 17 окт. напали су Турци свом снагом на Хрватовићеву војску. Имајући противу себе бројем много претежнију непријатељеву силу, Хрватовић је морао да напусти своју одбранбену линију, па да заузме нове позиције код Гаглова у правцу Крушевца. После ове промене позиција, Турци извуку велике топове на висове Прћиловачке и почну бомбардати Алексинац. 17 у 3 часа по подне телеграфисао је ген. Чернајев са Делиграда Кнезу, *да је стање војно критично и да је једина нада спасењу у брзом примирју. „Телеграфишите искрено Цару, шаљите примирје у 24 сата.“*

Услед ових телеграма буду одмах предузете хитне мере за помоћ. Наређено је Дринској Команди да одвоји што може од своје војске и да пошље у помоћ Моравско-Тимочкој војсци. Наређено је, да се дигне трећа класа и

све што може носити оружје, па било уписано или не. Команданту Ћупријском Орешковићу наређено је, да све људе, који тамо раде на шанчевима, наоружа оружјем, које се у Ћуприји налази за ресерву, и да их пошље на Варварин и Јасику. Кнез је призвао Рускога Ген. Консула и молио га, да саопшти депешу Генерала Чернајева *о неодложној потреби* за примирје. Мин. Спољ. Послова телеграфисао је у истоме смислу Агенту Српском у Петрограду, Милосаву Протићу. 18 крене се Кнез, у пратњи Министра Унутр. Послова, у оне крајеве моравске, који су због изгубљеног положаја Ђуниског и Шиљеговачког дошли били у опасност.

Брзо су се развијале ствари у духу примирја. 18 је већ одговорио Руски Консул, да је Кнез Горчаков већ отправио налог Ген. Игњатијеву у Цариград, да преда Порти ултимат за примирје и престанак непријатељства за 48 сати. Ако Порта не прими, Руски Посланик има да прекине одношаје и са својим персоналом да остави Цариград. Извештај Рускога Консула о одлуци Царевој допунио је М. Протића тиме, што је објаснио, да примирје има да буде од шест недеља и да корак Царев није учињен у споразуму са осталим Силама. Одмах се овај извештај достави Кнезу с предлогом, да запо-

веди Чернајеву, да не оставља Алексинац, као што је јавио, да намерава учинити. На жалост, тај корак био је учињен 19, а тога је дана Порта већ пристала била на двомесечно примирје на целом ратном пољу, почев од 20 окт. (истиче између 19 и 20 дек.) Накнадно је објашњено, да је Игњатијев тек 20 око подне предао ултимат, кад је Порта већ примила била примирје од два месеца по предлогу, који су све Силе учиниле биле, или је удесила била ствар да избегне засебно посредовање Русије.

Међу тим је очуван Крушевац, јер Влада није одобрила предлог, који је учинио Пуковник Хрватовић преко Окружног Начелника, да пређе на леву обалу Велике Мораве по што се не може одржати у Крушевцу.

Свршена је крвава борба од четири месеца. Кад су, после првог примирја, настављена непријатељства, трајала је борба још пун месец дана. После боја на Шуматовцу, ови су бојеви били најкрвавији у овоме рату. Да је било продужено примирје, које је истекло 14 септ. као што је Порта пристајала, Србија би прошла са неизмерно мање штете и жртава, јер, нема сумње, да би се примирје поступно претворило и у мир; овако је било више људских жртава, више опустошених села и вароши. Али је ово продужење борбе имало и својих

добрих страна. Ова је борба Српску Војску провела кроз добру ратну школу; провела је кроз ватру, која ју је очеличила за други рат, да буде достојна савезница старе изучене војске руске. Продужење борбе дало је овоме рату карактер достојан српскога оружја. Борба, и ако није била успешна, била је поносна и славна. Српска је Војска подлегла поглавито физичкој изнурености, као што смо видели из извештаја пуковника Хрватовића; подлегла је такођер бројној надмоћности непријатељевој. У „плавој књизи“ енглеској има за то несумњивих доказа. Мајор Арнолд Кембел, који је био, као званични војни Агенат Енглески, у Турскоме стану код Ахмед Ејуб-паше, даје својој Влади тачне податке о бојној снази Турској, која беше још у *Августу месецу у долини Моравској* развијена противу Српске Војске. По њему је било 78.000 војника турских и то: 10,000 Черкеза, 30,000 башибозука и 38,000 редовне војске. Ова је војска сваки дан расла, и очекивала се тада цела једна дивизија из Цариграда, која је и дошла. По њему*) било је ње два пут толико, колико је било српске војске. Последњих дана спремала се Порта да доведе са црногорског бојишта на Мораву и Дервиш-пашу са његовим кором.

---

*) Види „Срп. Новине“ од априла 1877.

Све то потврђује, да је Српска Милиција била за стару Турску Војску тврд орах, ма да се Алексадар II, под утицајем погрешних извештаја, о њој неповољно изразио. Из руских добровољачких извора била је до њега допрла вест, да су на Тунису Срби оставили своје руске другове покољу и освети Турској. Та је вест била измишљена; сви су они остали здрави, сем оних које је судбина ратна, у правилноме боју, покосила. Ни један од њих није допао турскога ропства и покоља. Руских добровољаца у редовима Српске Војске није, у осталом, никада ни било више од 3000 људи: 2400 војника и 600 официра; и то 2100 у Моравско-Тимочкој војсци, а остало у Ибарској војсци и само неколико официра у Дринској војсци.

У осталом и Цар Александар II и његови генерали, кад су на скоро, у сукобу са истом војском и са истим војсковођима, добили прилику, да оцене необичну отпорну снагу турску, трудили су се, да поправе царев строги суд о српској војсци. Ни једна подесна прилика није пропуштена, за време њиховог рата, а да се демонстративно није одало признање Српској Војсци. Пуковник швајцарски Ристов*), који је дубље проучио наш први рат, оцењује строго онај начин, којим је вођена Српска Војска, а

*) Der Krieg in der Türkei von W. Rüstow Eidg. Oberst. Zürich 1877.

о њој самој изражава се са великим поштовањем. Он каже:* „Што се нас тиче, ми смо испуњени високим поштовањем о ономе, што је Српска Милиција кадра била да учини, и уверени смо, да би водство, које би имало појма о простору, времену и моћи, могло из ове милиције врло много учинити.“ И сам енглески мајор Кембел, који је очевидно рђаво расположен према Српској Војсци, јер кад о њој у опште говори, назива је *„лошом војском,“* не може, *кад наиђе на догађаје*, да јој не призна час брзе војничке покрете, час достојну издржљивост. Описујући, на прилику, бој на Адровцу (20 авг.), он констатује *„жесток напад“ од стране* турске; констатује, да је у Турака био *„број топова три пут већи“* но у Срба, али не може а да не призна, *„да је српски отпор био у толикој мери постојан и упоран*, да се борба продужила до у сами мрак, а почела је у $8^1/_2$ часова пре подне. О нападима српским од 16 и 18 септ. Кембел признаје, да су *„изведени били необичном енергијом“*. Све су ово сведоцбе, које Српска Милиција може поносно прибележити у своје анале.

---

*) Was uns betrifft, so haben wir uns mit Hochachtung von der Leistungsfähigkeit der Serbischen Milizen erfüllt, — und wir sind überzeugt, eine Führung, welche Begriffe von Raum, Zeit und Kraft hätte, konnte aus diesen Milizen sehr viel machen.

VII

Одзив српске борбе у Европи.

Рат српски текао је под пратњом симпатија образованих народа и скоро свега Словенског света. Одушевљење, које се показало за српску ствар у Русији, прелазило је границе братских осећања; оно је ишло до ентузијазма. Знамо већ, да је из Русије дошло до 3000 добровољаца, да пролију своју крв за ствар хришћанску и словенску. Међу њима је било око 600 официра из добрих и најбољих кућа руских, а било је и мање одабраних бораца. Русија нам је позајмила два генерала, Чернајева и Новоселова, од којих је први већ био славом увенчан у великој Царевини на бојноме пољу. Трећи је, Комаров, код нас подигнут на генералски чин због своје ревности и своје оданости српској ствари. Помоћ је материјална текла обилато и из најудаљенијих крајева простране Руске Царевине; она је зна-

тно приносила, да се ублаже беде и невоље ратне. Жалити је, што та помоћ није била усредсређена, па употреба њена примењена са више распореда и целисходности, но, како је ко примао прилоге, онако их је, по своме нахођењу, и употребљавао. Добро расположење Рускога Народа за српску ствар није ни тренутка охладнело; на против, што се више рат развијао, и оно је све више расло. У половини септембра пишу из Петрограда званичном органу бечком*), да је тамо расположење једнако *врло узбуђено*. Оно се потхрањује писмима руских официра, који су ступили у српску службу, и готово сваки дан јављају о турским сверепствима. Помоћ Црвеног Крста Руског заслужује нарочиту расправу, да се потпуно и достојно обележи. Ми ћемо се ограничити да изјавимо, да су и у самој светској историји ретки примери оноликог учешћа, колико је показао Руски Народ према Народу Српском за време његове борбе.

И западни Словени показали су своје симпатије Србији. Кад су год Срби на бојноме пољу имали успеха, били су вазда поздрављани најрадоснијим манифестацијама и од њихове стране.

---

*) „Wiener Abendpost."

Не мање симпатичан према Србима показивао се и слободоумни Народ Талијански. Та осећања, довољно позната народу, који је и сâм прошао кроз тешка ускушења за своју слободу, налазила су често свечана израза на многобројним зборовима народним, и кад су валови учешћа почели високо да се пењу, Талијански Министар Спољашњих Послова препоручио је своме Дипломатском Агенту у Београду, грофу Јоанину, да обустави даље одговоре, који су долазили из Београда на поздраве са талијанских зборова, да се народ не би доводио у већу узбуђеност, која је већ довољно велика.

У Енглеској су, такођер, народне симпатије биле за Хришћане, ма да је на челу Енглеске Владе био Биконсфилд. У колико је он одсудније стајао на браник за Турску, у колико се јавио јединствени призор у летописима турске историје, да се Турци *за њ као Хришћанина* по џамијама Богу моле: у толико су чешће држани у Енглеској јавни зборови, на којима су се слушали државнички зрели разлози основани на богатим информацијама о правоме стању ствари у Турској Царевини. Први државници енглески дизали су на зборовима свој чувени глас у корист хришћанску. Говорио је Џон Брајт, разлагао је историк Фриман,

грмео је велики син Вел. Британије Вилијам Гледстон. „Турска Влада постигла је последњи ступањ своје моралне опалости, — говорио је он — гордост, охолост, зверство, проста штво, превара и лажљивост сачињавају регистар њених порока. Врховна власт турске владе у Босни, Херцеговини и Бугарској мора престати.“ Критикујући оне традиције, којима је Биконсфилд правдао своју Турској наклону политику, он је говорио: „има виша и шира традициона политика, а она не стоји у савезу са кривицом, него осећа саучешће за патничку слабост.“ У штампи су енглеској описивани догађаји на бојноме пољу симпатично за Хришћане. Хомфри Сандвит описује Србе на бојноме пољу, упоређујући их са Енглезима за време бојева под Севастопољем.

И Енглески Црвени Крст притекао је у помоћ и српским, као и турским рањеницима. Оксфордско свештенство са својим Епископом на челу, послало је Митрополиту Михаилу адресу са 92 потписа пуну хришћанског учешћа и човечанског осећања*). Није изостало ни аустријско друштво Црвеног Крста.

---

*) Вредно је да је овде прибележимо у целини. Она гласи: Ми, Џон Фигдер, по милости божјој Епископ Оксфордски, са потписаним свештенством и вернима ове Епархије, желимо да најавимо вама и вашој цркви дубоку нашу симпатију, за све патње, које је народ ваш овим ратом претрпео.

Од Словена су изостали са својим симпатијама једино Пољаци, а од суседних народа Мађари. И једни и други давали су свечаних израза својим симпатијама за Турке. Мађари су се дотле заборавили, да су из своје престонице послали почасну сабљу Абдул — Керим — паши, главном Команданту Турске Војске, која се борила са Србима. Ну нити је шго оно Пољско небратство удило ствари српској, нити су ове злураде манифестације Мађарске биле прве у историји њихових одношаја са Србима. Ни једно ни друго није могло спречити, да борба српска остави у кругу великих образованих народа, утисак племените народне борбе за слободу. То није могла помести ни преписка, коју је папа Пије IX водио са Сул-

---

У исти мах ми се радујемо, што можемо рећи, да осећања наша дели и васколики народ у Енглеској. Јер никад нисмо са толико ужаса пратили недела и сече по Бугарској и Босни, никада нисмо толико саучешћа осећали за нашу браћу на Истоку. Ми се надамо, да ће Енглеско милосрђе колико толико припомоћи, да се бедним страдалцима олакша бедна судбина њихова, и радујемо се што чујемо, да су наши лекари и нудиље већ у неколико и помогле вам у делу тако хришћанском и пуном човечности. Са миром, мислимо, да ће се повратити и срећа и добро стање, за то ћемо се и молити Свевишњем, да вас скорим благослови благословом мира, те да и даље једни друге љубимо.

Призивајући на вас и све ваше благослов Господа, потписујемо ову изјаву симпатије, као ваша браћа по Христу.

Долазе 92 потписа.

таном Хамидом II, уверавајући га о својој љубави у времену, када се потоцима лила Хришћанска крв за ослобођење од турскога јарма. У залуд је тада Ватикан кокетовао са Портом, а Ледоховски са Сафет-пашом. Једини граг, што је од тога остао, била је верска негрпељивост, коју је поглавар католичке цркве пред целим светом показао.

VIII

Положај других балканских народа и држава према српско-турској борби

—

Време је, да се запитамо : кога видимо у крвавој борби, која се води на Балкану ово је већ друга година?

Ако бацимо поглед на Босну и Херцеговину, видимо у борби Србе; ако погледамо и преко њих на Црну Гору, видимо и ту Србе; ако се обазремо око себе по Кнежевини, видимо опет све саме Србе, са којима се помешало 2—3 хиљаде Словена са даљног Севера руског. Свеколико Српско Племе, настањено на Балкану, ушло беше у борбу, сем становника Старе Србије и Македоније. Оно беше ушло у борбу са својим вековним непријатељем без учешћа других народности сродних по прошлости и вековној судбини, сродних не мање било по вери, било по племену, било и по вери и племену. Друге се народности не виде у борби. Не виде се ни потомци старих Јелина,

вазда одушевљени за веру и слободу. Не види се ни племе румунско, које већ беше груписано у државу од више милиона, не виде се у борби чак ни наша браћа Бугари, према којима турска сверепства у почетку покрета, беху изазвала живе симпатије по целој Европи, па и у самој туркофилској Енглеској. Само међу њима турски покољи не оставише никаква трага. „Моје племе сном мртвијем спава“ — тако је, речма Његушевим, морао завапити дух Цара Симеона, кад је, са висине своје, посматрао призоре на Балкану и гледао како се Племе Српско само хвата у коштац са једном великом војничком Царевином за опште ослобођење потлачених народа на Балкану.

Можемо да разумемо одсуство Румуна на бојноме пољу; они су тада исповедали, да немају никаква интереса на десној обали Дунава и у опште на Балкану, а њихова зависност од Отом. Порте била је само номинална. Ну тешко је, заиста, разумети летаргију, у којој беше зачмало Племе Бугарско. Ма да изгледаше да су их покољи турски били пробудили из овога сна, Бугари су брзо опет у њ запали, како су била заустављена она необична варварства, која беху избила у Копривници и другим местима по Бугарској. Морала би нарочита студија поставити себи задатак да испита,

да ли су узроци овоме стању ствари били више психолошке или више политичке природе. И у Босни беше онај исти режим, који и у Бугарској, и на Балкану као и у Херцеговини. Шта више, режим беше у српским пределима гори но у бугарским, који Дунавом и Црним Морем беху више у додиру са Европом, но Босна и Херцеговина. Положај географски беше подеснији за устанак на Балкану но у Босни, па у овим Српским пределима беше се он разбуктао и захваташе све веће размере, докле у Бугарској беше плануо, па се брзо угасио. Не може се рећи да духови нису спремани за отпор; рад на томе пољу није изостајао. У првоме реду спремао их је притисак турски, као и у српским крајевима; спремали су их војни походи руски под Дибићем, па и доцније за време Кримске Војне. Ако су оружани сукоби Аустр. Војске, кад ју је кроз Србију водио генерал Пиколомини, одржавали ратоборни дух у Срба, зашто да то исто дејство нису производили на Бугаре руски војни походи кроз Бугарску? Од 1840 чујемо и за хајдуке бугарске по Балкану; видимо од 1860 као бегунце у Србији, њихове вође: Иље и Панајоте, и они сви остају без дејства на покрет у Бугарској у тренутку, кад се бије пресудан бој за судбину балканских народа. Велике жртве, које Србија

чини на издржавање бегунаца бугарских и њихових вођа, остају бесплодне.

У Србији се водила озбиљна брига, да се у Бугарској створи неко средиште, ма и ван Бугарске. Образован је у Букурешту „*Главни Народни Одбор*,“ у коме су седели неки имућнији и интелигентнији синови овога народа. Одбор је, преко Српскога Заступника у Букурешту, водио и преговоре са Србијом о будућем уређењу одношаја између ове две посестримске земље. Преговори су оставили утешну успомену. Они су спремали будућност у облику заједнице, која није презала ни од *саме персоналне уније*. Ну ова радња моралне природе, и ако је, у првоме реду, потребна била, није била и довољна; она није могла створити и физичку снагу, без које народи не долазе до слободе своје. Србија је морала хранити војна средства у своме недру, спремна да их собом носи и у Бугарску, као што их је она слала и носила и у Босну, а Црна Гора у Херцеговину. Али их је у овим српским крајевима имао ко и да прихвата. Ни они нису имали других својих центара до Србију и Ц. Гору. А све жртве, које је подносила за ове српске покрајине, готова је била Србија да поднесе и за Бугарску. Политика Србије није знала за разлику између потлачених Срба и Бугара. Да

ли је она мудро радила, што је будућност свога племена идентификовала са будућношћу Народа Бугарскога, то ће моћи само време да објасни. Факат је, да је Влада Српска учествовала искрено у судбини Бугарскога Народа, коју од судбине Српске није раздвајала. Тако видимо, да 1870 Српски Изасланик путује у Букурешт, да мири старе и младе Бугаре, који се беху тешко позаваћали у „Главном Одбору.“ Значајно је, да и једни и други примају ово посредовање. Процес српско-бугарске заједнице развијао се још од ослобођења Србије, а особито од 1860. Тој је политици Кнез Михаило давао видљива израза још за прве своје владе; ту је политику он наставио живо за своје друге владе; њу је продужило Кнежевско Намесништво од 1868. Рад није недостајао; сејано је обилно, али је жетва била слаба, кад је куцнуо судни час.

Не може се пребацити Србији, да, као раније пробуђена и старија сестра и по ослобођењу, није, и на пољу просветном, вршила будилничку дужност према Бугарској. Врата српских школа била су гостољубиво отворена младићима бугарским; њима су стипендије одређиване веће но и Србима. Још у 1860 нашао је Раковски заклона у Србији, да под заштитом српских закона издаје свога *„Дунавског Лебеда“*

и да га шири преко границе. Љубен Каравелов положио је темељ својој патриотској књижевној радњи у Букурешту с помоћу Србије, добивши одовуда све, што је у то име потребно било, па и једну готову штампарију. И све је прошло у залуд за народну ствар. Интелигенција бугарска није се могла нигде жива опазити за време овога покрета на Балкану. Ако бисмо за тренутак помислили, да се ово мртвило има да припише недостатку народнога центра, у Бугарској, који би народу дух слободе улевао и напред га кретао, морамо одмах од те мисли одустати, гледајући на покрет у Босни и на херојску борбу у Херцеговини, где такођер не беше народнога центра. Шта више у Босни и Херцеговини беше још више отежан терен за покрет, но и у самој Бугарској, коју и море додирује, и Дунав запљускује, и Балкан заклања. Кретање њених синова беше много лакше, но кретање Срба у Босни и Херцеговини, па каква разлика! На једној страни мртви сан, а на другој будна свест и херојска борба!

И шта видимо, кад је настао час борбе?

Морали смо дочекати, да оружје, које Српска Војска поверава Бугарима, кад прелази границу, пропада: они, или га бацају, или предају Турцима, да се у њиховим очима осло-

боде сумње за дружбу са Србима. Ове немиле појаве надмашава један догађај, иза кога престаје потреба даљега објашњавања. За време рата била су састављена два баталиона од Бугара настањених које где по Србији. Сваки је баталион имао по 6—800 људи, добро одевених и снабдевених са белгијским пушкама (венсенкама) Јуна 1876 они су послати преко границе према Пироту и Видину да буде народ и да га подижу на оружје. Ну прешав преко границе, ови су баталиони у исти мах и почели и завршили своју апостолску мисију, предавши се Турским властима, или побацавши оружје.

Од стране других балканских народа и држава чекала су Српско Племе на бојноме пољу не мања разочарења. Теорија заједнице балканске претрпеда је неочекивани пораз на свима пругама, ма да се она још од 1861 неговала и приватно и званично. Ресултат ове неге била је она мрежа савезних уговора, којом Кнез Михаило беше покрио Балканско Полуострво. Још 23 септ. 1866 беше између Србије и Црне Горе потписан савезни уговор за ослобођење Српскога Племена. У првој половини авг. 1867 беше то исто учињено између Србије и Грчке. Ма да беше тај уговор сакат, јер је из свога круга био искључио Стару Србију и Македонију, па Србији гарантовао Бо-

сну и Херцеговину, а Грчкој Епир и Тесалију, ипак беше то савезни уговор за *заједничку одбрану и нападање*. Најпосле, није изостала ни Румунија. И она је потписала са Србијом, 20 јануара 1868 политички уговор, ну тако опште природе, да га сам Краљ Карол у своме дневнику*) назва платонским.

Осим уговора закљученог са Цр. Гором, који је, као што смо напред видели, у очи рата обновљен према новим приликама, сви су други уговори остали мртво слово на хартији. Увиђајући препреке, које су се показивале у крилу балканских народа и држава, на које је заједница балканска имала права да рачуна, писац ових листова говорио је још 1875 г. као Министар Спољашњих Послова у Нар. Скупштини, с великом ресервом, о одношају других источних народа према покрету. Онда је потпуно избила на површину она непоузданост односаја, која балканским народима слаби моћ за међународне савезе.

Бугарска се показала потпуно пасивна, Румунија хладна, а према својим обвезама равнодушна, и ако су оне биле опште природе. Уз пркос савезном уговору, Руске дружине Црвенога Крста, без обзира на њихов хума-

*) Aus dem Leben König Karl's von Rumänien etc.

нитарни задатак, нису наилазиле ни на какве олакшице, кад су долазиле к нама кроз Румунију; — добровољци, који су ишли из Русије у Србију, за време рата од 1876, ударали су у Румунији на веће препреке, но и они, који су пролазили кроз Аустро-Угарску. Ако уговор српско-румунски и није предвиђао никакву заједничку оружану *акцију*, није се он, извесно, ни у којем случају смео тумачити ни као сметња српској акцији. Братијано, који је закључио са Србијом овај уговор, смерао је да окрене акцију румунску на друго поље, — на Ердељ, а за тај случај, чини се, да је више рачунао на уговор са Србијом, но што је био готов да, са своје стране, подржи акцију Србије на Балкану макар само и *пријатељском неутралношћу*.

Ну највећа разочарења доживела је Србија од стране своје савезнице Грчке. Положај Грчке према српско-турској борби није до сад довољно објашњен. Сем факта, да је Србију и Грчку везивао уговор за заједничку борбу, није познато: за што је Грчка изостала из борбе, ни чиме је она правдала свој изостатак.

Одмах после смрти Кнеза Михаила Намесништво је преко Српског Заступника у Цариграду известило Грчку Владу, да наши од-

ношаји са Грчком неће претрпети никакве промене. У то време нашао се у Грчкој на челу управе Спољашњих Послова Петар Делијанис, који је био добро упознат са одношајима између ове две земље. Он је, као Посланик Грчки у Цариграду, дуже времена водио преговоре са Српским Заступником о закључењу савезнога уговора. Забринут трагичким догађајем у Србији, за наше међусобне одношаје, он ускори послати у Србију Нарочитог Повереника са задатком, да се извести о стању ствари, које беше створио тај догађај. У писму упућеном другом Кнежевском Намеснику (18 јула 1868) Делијанис је писао: „Наш садашњи узајамни положај и наша цариградска интимност. задахнули су ми мисао, да се с вама споразумем непосредно и поверљиво, како би се код нас могло знати поуздано и у појединостима оно стање ствари, које је створено у Србији последњим променама; даље, како бисмо знали ваше погледе односно тајних обавеза, које нас вежу, и које је покојни Кнез утврдио својим потписом, као и то, шта би требало радити о скорашњем року (échéance prochaine). Желели бисмо, такођер, да умиримо бригу, која је, тако исто, обузимала, као што знате, и самога Кнеза Михаила за живота његова о апсолутној тајни, која треба да покрива наше односне обавезе.

Какве су мере предузете у садашњем стању ствари у Србији, које може дати повода променама у вишим владиним круговима, какве су мере предузете, велим, да се обезбеде документи и преписка, који констатују споразум и обавезе, које су им следовале. Да бих дакле имао извештаја о вама и о вашој земљи, која нас толико интересује, и да бих ушао у објашњења са свим поверљива, ја сам се решио, остављајући опасну експедицију директне преписке по пошти, да вам пошљем у Београд једно поверљиво лице, мога пријатеља, бившег министра, бившег посланика и члана наше последње Народне Скупштине, г. Дијамандопула, човека заслужног и доброг патриоту"...

Одговарајући Грчкоме Министру Спољашних Послова (5 авг. 1868), други Кнежевски Намесник извештава га о стању Србије. О заједници грчко-српској он се изражава овако: „Ова околност (што је Влада без опозиције) даје нам снагу и могућност да продужимо политику Кнеза Михаила у свима њеним нијансама. Посредовањем нашега Агента у Цариграду, ми смо вам већ јавили, да наши одношаји са Грчком неће претрпети никакве промене. Треба данас да вам поновим, да нема ни чега ни у нашим расположењима, ни у нашим приликама, што би нас могло спречити да испунимо обавезе, које смо примили према вама·

„Ви познајете, мој драги пријатељу, оданост са којом ја нисам престајао да негујем дух пријатељства између два побратимска народа, за време мога шестогодишњег бављења у Цариграду. Моја два друга у Намесништву деле потпуно моја политичка уверења. Ви можете дакле сматрати најискренију оданост Српске Владе нашој заједничкој ствари као дело осигурано.

„Ако наступи потреба, ми ћемо дати следства нашим обавезама најдовољнијим начином. Истина је, да Кнеза Михаила нема више међу нама, али је остала недирнута снага, коју је он створио, остале су традиције његове, за којима ће се ићи ; његов ће нас дух водити као Звезда Витлејемска, да нам осветљава пут на Исток.

„Ми ћемо продужити наше спреме и остаћемо будни, да нас не би изненадили догађаји, а уверени смо, да ћете то исто и ви учинити. Ако буде разлога, да се уђе у акцију, ми нећемо ништа предузети док се с вама претходно не споразумемо.

„Г. Диамандопуло положио ми је нека питања у појединостима, на која сам ја ускорио да му дам одговоре, које он неће изоставити да вама достави до знања.

„Што се тиче неспокојства, које вас обузима односно преписке и докумената измењаних између нас, ја вас молим да се умирите. Хартије остају покривене апсолутном тајном, а број лица посвећених у наше међусобне одношаје, остаје врло ограничен. Ја мислим, драги пријатељу, да сам одговорио на питања, која вас интересују. Господин Дианмандопуло попуниће усмено моје писмо.

„Било је угодно Провиђењу, да нас двојица учествујемо у овим преговорима, који су довели наше земље до потпуног и срдачног споразума; оно нам можда ресервише свој благослов, да узмемо непосредно учешћа и у остварењу и триумфу наше заједничке ствари.“

Грчки Министар био је потпуно задовољан извештајем из Србије. Он је одговорио Српском Намеснику (9 Октобра 1868), да му је мило *„што све иде добро у ствари нашег заједничког споразума.“ И у Грчкој се дакле сматрало, да је Уговор, који је везивао Србију и Грчку, остао у важности.* Ова преписка извела је изван сваке сумње, да су на ново признате и освештане оне међусобне обавезе, које су формулисане у уговору од августа 1867 године. Нико од стране Грчке није сматрао, да је смрт Кнеза Михаила отворила потребу, да се овај уговор обнови, нити је ко и из далека

навештавао, да је, са смрћу његовом, овај уговор пао. На против, Краљевина је Јелинска предузимала мере да олакша и утврди одношаје између савезних држава. Онда је, први пут, послат у Србију званичан представник Грчке Краљевине. Доско, наименован за Генералног Консула у Србији, донео је Српском Намеснику оно исто писмо од 9 октобра, којим је констатовано, *„да је све у своме реду што се тиче нашег заједничког споразума“*.

Кроз два три месеца догађаји су покретали Грчку, да предузима мере оружања и да о њима извештава Србију. 10-ог јануара 1869 писао је опет Делианис Српскоме Намеснику и упутио му другог ванредног агента, генерал штабног мајора Николаидеса, молећи *„да му се јави расположење Владе Сриске с погледом на заједничку акцију, која може скоро наступити.“*

У то време пада велики сукоб између Турске и Грчке, поводом учешћа грчкога елемента из Краљевине у Критском Устанку. На измаку 1868 године, Порта пошље Грчкој Влади ултимат, којим је од ње захтевала потпуно задовољење, што се меша у Критски Устанак, као и обавезу, да се од мешавине уздржи и прекине свако даље учешће у томе устанку. Питање пређе брзо у руке Великим Силама. које се договоре, да га расправе на Конферен-

ципи, која се брзо и састане у Паризу. Влада Српска пратила је брижљиво развитак питања, па није пропуштала ни коју прилику, да оснажи кораке Грчке Владе и да јој засведочи своје пријатељство. Она је заступницима Енглеске и Аустрије, Лонгворту и Калају, изјављивала одрешито, да, у случају рата између Турске и Грчке, Србија не би смела остати неутрална већ ни с тога, што, ради свога опстанка, не би смела пустити Грчку да пропадне. Оба Агента извештавала су журно своје Владе о расположењу Намесничке Владе. Нарочито је Лонгворт доказивао својој Влади, да би оружаном сукобу између Грчке и Турске неизбежно следовао општи покрет на Балкану, по што Србија не би остала неутрална. И Порта је била са свију страна извештавана о расположењу у Србији; ову је дужност био нарочито на себе узео генерал Игњатијев. Последица ових информација била је та, да је Порта брзо спустила тон на Конференцији и примила њена закључења.

И Грчки Генерални Консул извештавао је своју Владу о расположењу Намесништва, о коме, у осталом, није Грчка могла ни сумњати. Она је у нашим одговорима налазила наслона за своје преговоре. Али, живећи и сама у уверењу о својој неспремности, Грчка

је Влада чинила све да избегне рат; а кад је примила закључења Париске Конференције, онда је Савет Министарски, под председништвом Заимиса, издао (25 јан. 1869) прокламацију, у којој објављује *„како је Устанак Критски довео Краљевину у сукоб с Турском; како је 4 дек. 1868 Порта прекинула односаје са Грчком, а два дана пре тога (2 дек.) да је Адмирал Турски Хобарт блоковао Сиру, најнапреднију трговачку варош у Грчкој. Тако је област Јелинска била повређена, а Грчка није могла, да одбије ову повреду и да освети част своју.“* Има, вели даље прокламација, тридесет и шест година, од како је прва династија наша основана, *па се ипак Влада Јелинска нашла у нужди, да поднесе повреду јелинске територије, не имајући средства да је одбије.“* Па објављујући народу, *да је Влада решила да прими закључења Конференције Париске*, објашњава му и узроке, са којих је приморана то да учини. *„Докле нам*, веле Министри, *на мору свака спрема недостаје, ми налазимо, да народ није ни на суву готов.“* „Ми смо мислили, додају министри у својој прокламацији, да бисмо издали своју тако искушану, а тако драгу отаџбину, ако бисмо је изложили рату онда, *кад немамо ни довољне, ни спремне војске; кад се народ не може да наоружа, а цела*

се Европа показује рђаво расположена за све, што би могло компромитовати општи мир.“

Краљ је Ђорђе високо ценио пријатељско понашање Намесништва према Грчкој, па је наложио своме Заступнику у Београду, да му за то изјави Његову захвалност. Доско је извршио Краљев налог 26 јануара 1869 г.

Кад се мајор Николаидес враћао у Атину, он је собом однео одговор Кнежевског Намесника Петру Делианису од 13 ф. 1869. За оцену онога времена неће бити излишно, да наведемо по нешто из тога одговора. Ретке су појаве у историји, да једна држава према другој изневери своје *уговорене* обавезе, а кад се то догоди, онда се у толико више морају прикупити све прилике, које су потребне, да се о догађају може изрећи објективан суд.

„Ви прођосте, драги Господине, каже се у томе одговору, кроз тешку кризу, која вам је, тврдо се надамо, само профитирати могла, јер спреме ваше, које је она ускорила, неће остати бесплодне у толико мање, што је дипломатија расправила само питање ултимата турског, а не и ситуацију, из које је тај ултимат потекао.

„Ми смо за све време ове кризе били уз вас и срцем и душом; наша брига била је у толико живља, у колико смо више били остављени без довољног сазнања о вашим намерама.

При свем том, ми нисмо ништа пропустили, што је требало учинити, да се положај ваш олакша, радећи путем дипломатским, да Порта спусти тон, а да је било дошло до сукоба између вас и Турске, мислим, да не бисте могли ни сумњати, да ми у томе случају не би били остали равнодушни. Г. Доско морао вас је држати у току наше радње и наших братских расположења.

„Услед наше неизвесности о вашим намерама било нам је добро дошло ваше писмо од 10 пр. мес. које ми је донео г. Николаидес. Ми смо из истога видели са великом радошћу, како ваше војне спреме брзо напредују, и кад снага, коју сте ви предузели да организујете, буде спремна, онда ће она, ако Бог да, у друштву са српском, решити питање, које је остало нерешено.

„Г. Николаидис остао је више од двадесет дана на путу, а међу тим се ситуација моментано променила. Кад су дакле одношаји између вас и Порте повраћени, чини ми се, да не остаје ништа друго, но да се и ви и ми користимо временом, које не знамо колико може трајати, па да се живо оружамо.

„Ми, са своје стране, нисмо никада ни прекидали тај рад, а г. Николаидес прошао је кроз Србију и лично се уверио о радњи на-

ших војних фабрика, и о стању наших арсенала. И ми смо намерни, да пошљемо скоро к вама једног официра, који би се ближе упознао са свима родовима вашег оружја, како би у нашим војеним средствима било довољно једнообразности.

„У осталом, мој драги господине, ми ћемо се према потреби и околностима споразумевати, а то нам је сада у толико лакше, што у средини нашој живи достојан представник Њ. В. Краља Ђорђа. Једина жеља Владе Кнежевске, коју бих ја имао да изразим, била би та, да нас у сличним приликама благовремено држите у течају ваших намера, како бисмо и ми били у стању да на време *можемо одговорити дужностима*, које као члан источне заједнице имамо да извршимо.“

Од како је Грчка акредитовала свога Агента код Српске Владе, Намесници нису ни коју прилику пропуштали, а да не обраћају Влади Грчкој пажњу на потребу, да своје војничке спреме живље покреће. Нарочито су они у томе смислу говорили Грчкоме Консулу, од како се отворио Немачко-Француски Рат, и тражили су, да са Грчком Владом измењају мисли поводом оних великих догађаја.

У оно време било је у Атини на крми министарство Дели-Ђорђево, које је, ваљда под утицајем тешких унутрашњих околности, остав-

љало Доскове рапорте без одговора, но у почетку 1871 год. дође на владу Кумундурос. Овај грчки државник свагда је озбиљније схватао потребу тешњих одношаја између Грчке и Србије, па примивши нове извештаје, које му је, по нашем наваљивању, писао његов Агенат из Београда, похита да нам се одазове.

Кумундуров друг у Министарству Споль. Послова Христопуло, одговарајући у фебруару те године на извештаје Доскове још од 1870 год. напомиње, „да су сва министарства грчка од неколико година наклона добрим одношајима између Грчке и Србије, а нарочито Кумундурос, који се, у своје време, и трудио, *те се овим одношајима положио јасан и практичан темељ.**) Али он мора да нас подсети на програм Кумундуров, у коме је овај Министар — Председник пред комором изложио, у каквом се тешком стању налази Грчка, нарочито са својим исцрпеним финансијама. Христопуло уверава нас, да Грчка зна за свој позив на Истоку, да зна, како је слога са хришћанским народима на Истоку, *а нарочито са Србијом, основни камен њиховој будућности*, али да за то треба развијати живе силе народне, а нарочито војну снагу. *То је Грчкој Критски Уста-*

---

*) Нишани на потписани Уговор између Србије и Грчке.

нак сметао да учини, а те сметње да је разбојништво само умножило, бацивши Краљевину у немале неприлике. Најпосле, Христопуло изражава уверење, *да ни спољашње околности нису за акцију угодне*, по што се Европа хоће већ да умири, па не треба ништа на ризик стављати.“

Грчка неспремност била је, дакле, један од главних узрока, што није Француско-Немачки Рат употребљен у корист Истока, јер без суделовања Грчке у драми, која на Истоку предстоји, није ни мислити на његово препорођење, ако се ово има да изврши снагом његових народа.

Не само што је Грчка била спречена да пристане на наш позив за споразум, већ је, на скоро, улучила прилику, да употреби у своју корист кораке, које смо ми у овим приликама код ње предузимали. У једном распису на своје дипломатске заступнике на страни, Грчка је Влада додирнула била *своје народне тежње*. Индискрецијом овај корак допре до знања Порти, која затражи објашњења од Грчке Владе, и ова, да би показала своју мирољубивост, позове се у објашњивом акту свом и на то, како се Грчкој има у заслугу да упише, што је у критичким околностима уздржала од покрета Србију и друге Источне Народе. Шта више, Грчка је Влада и у саме руске дипломатије

тражила посредовања, да *Србију одврати* од намере, у коју је била рада да и Грчку уведе.

Унутрашње неприлике грчке, осујетиле су наше и грчке добре жеље и дале нову лекцију Источним Народима, да, у погледу на нашу будућност, у залуд пролазе и' најпоспешније спољашње прилике, кад у средини нашој, на шем огњишту, нема довољно чврстоће и спреме.

Посредник одношаја између Србије и Грчке био је у то доба, као што већ знамо, Доско, Ген. Консул Краљевине Јелинске. Одношаји ови, у његовим искључним рукама, све су више и више малаксавали. Влада је Српска морала доћи до уверења, да Доско не само није уносио ни мало топлоте у ове одношаје, но се њој чинило, да их је он отежавао. Да ли је то долазило отуда, што он, као стар и искусан дипломата, није имао уверења, да ће његова отаџбина бити у стању да одговори, кад затреба, обавезама, које је на себе примила, или се његово држање има приписати утицају Аустро-Угарскога Дипломатског Агента, коме се, на очиглед целога света, беше Доско безгранично предао? Ми остављамо његовим земљацима да одговоре на ово питање, а, са своје стране, имамо да објаснимо, да је Србија учинила све, што један члан Савеза има да учини према другоме, кад хоће да ступи у акцију.

Ми нећемо говорити једнострано; послужићемо се самом преписком измењаном између Министара, Српског и Грчког, за време самога рата.

28 Јула 1876 писао је Српски Министар Спољашних Послова Јелинском Министру Председнику Кумундуру значајно писмо, које се може сматрати и као поглед на историју њихових одношаја пред рат и за време рата. Ми мислимо, да ћемо тим одношајима дати најаутентичнији израз, ако из те преписке наведемо важнија места. По што је изложио догађаје, који су изазвали рат, и напоменуо, како је Црна Гора једини савезник Србији, Српски Министар продужава: „И ако је народ Црногорски с нама једнога племена, Грчка је не мање одавно наш савезник, и ми се питамо са чуђењем, које није тешко разумети, како је то могуће, да се овај савезник показује тако равнодушан, да остаје непокретан, па шта више да изражава преко неких својих јавних органа и сама осећања непријатељства или бар зависти спрећу Срба? Чуђење је нарочито велико међу онима, који, имајући над публиком ту корист, да су посвећени у тајне државне, познају обавезе, које везују ове две Владе од више година.

„Ја знам, а зна и Ваше Превадсходство боље но ико, да смо ми закључили савезни

уговор потписан и ратификован од стране вашега садашњег Краља и нашег пок. Кнеза Михаила, са задатком, да се ослободе оба народа од отоманскога јарма.

„Ми познајемо, ви и ја, Господине Министре, порекло овога уговора, о коме смо ми водили преговоре и све фазе, кроз које је он прошао пре него што је постао свршен чин (fait accompli). Ви знате на што нас он узајамно обвезује, па можете себи објаснити изненађење, које ми осећамо, кад се једна страна уговорница налази у борби са нашим заједничким непријатељем, а друга страна, не само остаје равнодушна и непокретна, но шта више, чини се још да одбија од себе и саму привидност солидарности.

„Кад је изашла ратна прокламација Кнеза Милана, више европских листова донели су протест из Атине противу позивања (апела) управљеног Грцима, као да нема Грка изван Краљевине. Доцније се дало на знање свету туркофилском, да је Атински Кабинет спречио прелазак Хетериста из области Грчких у Турске области. Са неком врстом остентације износила су се на видик осећања неутралности.“

За објашнење ових речи Српскога Министра имамо да додамо, да је Кнез Српски у својој прокламацији изразио наде, које полаже

на елеменат грчки, али да је то било учињено са великом ресервом. Место односно на Грке гласило је од речи до речи овако; „а од слободоумља поноситих Грка можемо очекивати, да неће иза нас дуго изостати ти славни потомци Темистокла и Бочариса.“

И од овако одмерног очекивања српске ратне прокламације мислио је један савезник, кога су везивале формалне обавезе, да му се треба оградити!

За то Српски Министар, продужујући своје писмо, пита даље Грчкога Министра: „како да се објасни ово држање?“ „Ја не верујем, да Јелинска Влада дели предрасуде неких грчких новина противу Срба, кад се зна, да је непријатељ српски и грчки један исти, и да судбина ова два племена остаје иста и у напред, као што је и до сада била. Ја још мање могу веровати да је Ваше Превасходство остало без извештаја о догађајима, који се извршују и који су се спремали у нашим пределима.

„Ја не говорим о извештајима, које вам је могао слати ваш Агенат у Београду; једна пријатељска и савезничка Влада требала би одавно да је дигла Г. Доска, чија расположења спрећу Србије не носе на себи ни мало благонаклон карактер, а то се сигурно није могло измаћи оштроумљу Вашега Превасходства. Ну

није требало рапората г. Доскових да се сазна право стање ствари у северним областима Отоманскога Царства. Нити је веровати, да је Јелинска Влада из непознавања догађаја остала скрштених руку“.

Сад писмо Српскога Министра прелази на други ред доказа, према којима Јелинска Влада није смела остати равнодушна. Каже јој се изриком, да она не може правдати своје понашање каквим изостанком корака, које је Србија дужна била да учини према уговору, пре него што отпочне непријатељсгва. Годину дана пре рата Српска је Влада известила Грчкога Представника у Београду, да има намеру послати у Атину Нарочитог Агента с налогом, да се споразуме с Јелинском Владом о извршењу уговора, који нас везује. „Ну, наставља Српски Министар, далеко од тога да пође овим тако правилним путем, Г. Доско је одбио одсудно ову намеру и изјавио нам, да Ваше Превасходство не налази, да је овај корак опортун. Онда се Влада Кнежевска задовољила да пошље у Атину полу-званичког Агента, који је имао част, да се види са Вашим Превасходством, ну, вративши се у Београд, он нам је изјавио сажалење, што је у Атини био примљен са крајњом ресервом. Прилика се дала Грчкој да се објасни са Србијом, ну она је

била избегавана, а данас Грчка гледа равнодушно како рат узима све веће размере; она гледа неосетно овај крвави призор, као неко трећи неинтересован, који не би имао да изврши никакву обавезу.

„Неки листови грчки жељни, без сумње, да извине ово понашање, иду чак дотле те нам пребацују, да смо напустили Грчку за време последње Критске Побуне. По њима судећи, ми смо се користили овом приликом, да добијемо градове, *служећи се нашим савезним Уговором са Грчком*, као средством притиска на Отоманску Порту. Ваше Превасходство зна боље него ико колико су без основа ови прекори. Србија није никако напустила Грчку за време устанка на Криту. Ја сам у то доба представљао Србију у Цариграду, и Ваше Превасходство неће бити заборавило, да сам му 1866 год. по нарочитом делагату послао писмо, тражећи објашњења. Ја сам изразио жељу, да познам намере Јелинске Владе у овој прилици, како би према томе могла Србија уредити своје понашање. Ви сте ми одговорили, Господине Министре, као што се сигурно ономињете, да Грчка не може улазити у борбу са Турском, да се она мора ограничити да помаже *испод руке* устанак на Криту, а Влада кнежевине да је слободна споразумети се са Хетеријама.

„Ако Ваше Превасходство није сачувало моју преписку, ја сам Вашу сачувао, и готов сам, у свако доба, да успоставим истину и да нас оперем од неправилних прекора, који нам се данас управљају.

„Влада Српска, налазећи се ослобођена од сваке моралне обавезе према Грчкој, продужила је свој пут и положила питање градско. Ако је имала задоволења да расправи по својој жељи једно питање *са свим унутрашње вредности*, то није било позивајући се на савезни Уговор са Грчком, *јер тај Уговор није у то доба још ни постојао*. Много доцније, Господине Министре, као што можете наћи доказа у Вашим архивама, потписан је савезни Уговор са Грчком, па је ипак он био од користи нашој Грчкој браћи.“ Овде даље Српски Министар подсећа Грчкога државника Кумундура на размирицу, која се на крају 1868 год. породила између Грчке и Отоманске Порте поводом Критскога Питања. Ми смо овај сукоб напред изложили, па немамо потребу да понављамо овде услуге, које је Србија учинила Грчкој, да је Грчка могла доћи до часнога решења у своме сукобу са Отоманском Портом. Српски Министар подсећа Грчкога Министра — Председника, како је Доско, по налогу Краља Јелинскога, поднео 6 Априла 1869 год. захвал-

ност Кнежевском Намесништву Његовог Јелинског Величанства.

„И данас, продужава Српски Министар, кад се Србија налази у сличном, ако не и још у опаснијем положају, ја узимам слободу, да вас запитам формалним начином, шта Србија може и треба да очекује од Грчке, која до сада све остаје хладна, шта више остаје ледена спрећу нас. Дужности мога званичног положаја обвезују ме, Господине Министре, обратити се на вас, да познам намере ваше Владе. Је ли она расположена да испуни обавезе, које потичу за Грчку из савезног уговора који је она потписала с нама? Ако јесте, онда у којој мери и за колико времена можемо ми рачунати на њу?

„Интерес Источних Хришћана иште заповеднички активно и брзо суделовање Грчке. Ја нећу да се изражавам на широко и на дугачко о моћним разлозима, који би оправдали ову сурадњу; ограничићу се да скренем пажњу Вашега Превасходства на ове обзире.

„Ако Србија изађе са успехом из ове борбе, она неће имати више интереса да пролева своју крв за заједничку ствар; она ће имати права да ужива на миру плодове своје победе, не бринући се за судбину својих једновераца, који је нису хтели потпомоћи. Ако, на против, Србија буде побеђена, она ће бити

спречена за врло дуг период времена да се опет лати оружја.

„У оба случаја Грчка губи свога најважнијег савезника на Истоку и остаје усамљена. Провала неповерења отвара се између Грчке и Србије, и оне остају раздвојене можда за свагда.

„У осталом, по несрећи, и то је извесно, да ће тријумф Турске Владе имати најжалосније последице у погледу на стање Хришћанских иарода у Отоманском Царству. Они неће имати ништа више да очекују од Порте, а јарам Отомански навалиће се на њих теже но икада. Поступци Владе и Управе и до сада већ тако досадни и нечовечни, постали би несносни и према самој Грчкој, којој се, за цело, не би ни мало држао рачун за неутралност, којој би она следовала.

„Другим речма, Грчка, остајући на страни, не би се користила нашим успесима, а сносила би невољу наших пораза.

„На против, ако се Грчка, држећи се лојално својих обавеза, реши, да придружи своје силе нашима, искуство, које сам ја стекао од како су непријатељства отворена, даје ми извесност, да ће наша ствар триумфовати. Савез Грчке са Србијом и Црном Гором донео би тако препорођење Истока самим Истоком, а

везе побратимства, које већ сједињавају ова два племена, постале би неразлучне.

„Народ тако поносан, као што је Грчки, не може остати неосетан, кад је и сама његова част у игри; Грчка не може порећи Уговор, који јој налаже формалне дужности. И Ви сами, Господине Министре, не би сте могли равнодушно сачекати суд историје, ви, који сте били Председник Владе у Грчкој, кад је овај Уговор закључен, као што сте то исто и данас; ви, који сте били ауктор и морални покретач савеза у име Грчке, као што сам ја био од стране Србије преговарач.

„Најпосле, Њ. В. Краљ Ђорђе, који је потписао и ратификовао овај уговор, полагаће важност, уверен сам, на то, да се распектује његов потпис.

„По што сам изложио Вашем Превасходству са највећом искреношћу што је било у мојој дужности, да вам доставим до знања, остаје ми молити вас, Господине Министре, да предате ваш одговор Господину Фирмилијану, који ће вам донети ово писмо.

„Ја ћу још додати, да нам је брз одговор ваш неизоставно потребан, по што су се све силе Отоманског Царства не нас окомиле, па нам је потребно, да се, према вашем одговору, одлучимо“.

Грчки Министар-Председник ушао је заиста у озбиљну оцену свију разлога садржаних у писму Српскога Министра од 28 јула. Он је 14 авг. предао свој одговор Српском Изасланику, Јермонаху Фирмилијану. Он одговара у појединостима на све наводе српске: одбија од Владе Грчке одговорност за гласове пронесене по новинама, дајући израза најсимпатичнијим осећајима и Владе и Народа Грчкога према Народу Српском. Не можемо а да не наведемо одлучне моменте овога одговора. Пре свега важно је напоменути, како Кумундурос удара гласом на то, да 1866 год., кад је Србију упућивао на споразум са Хетеријама, он није био министар, те да није могао говорити у име Владе, но да је само говорио у име партије, којој је припадао. Морамо жалити, што је Грчки Државник прибегао овде средству, које не може ни у коме случају одговарати ни озбиљности његова имена, ни важности његове државничке репутације. Кад је овоме изговору прибегао, он је био изгубио из свога памћења, да се у његовом писму, на које овде нишани, од 18 септ. 1866 год. налазе и ове врсте: *„Ја знам, да Булгарис*) није ни мало вољан да уђе у онакав споразум, какав ви желите;* различни кораци, које сам ја чинио, и ако по-

*) Ондашњи Министар-Председник.

средно и без ичијег компромитовања, остали су без ресултата. *И Кабинет и Краљ, са којим сам ја ових дана говорио, противни су споразуму, јер не налазе, да је за ње тренутак угодан.*"*)

Још мање одговара захтевима политичког морала начин, којим се Грчки Државник правда према Савезном Уговору, закљученом између Србије и Грчке. Он каже изриком: „што се тиче Савезног Уговора, све и да допустимо, да он освештава какве неоспорне (immuables) међусобне обавезе, по нашем мишљењу, *требало га је ипак обновити по смрти једнога од Суверена потписника с погледом на лични карактер ових инструмената.*" Он иде и даље, па подмеће овако тумачење и Влади Српској, које је, вели, она морала имати, кад је предложила, да пошље у Атину агента, који би ушао у нове (?) преговоре. Грчка, вели, извештена о овој жељи, одговорила је, да је неспремна да уђе у овај рат, на што је Њ. С. (Српски Кнез) изјавио Доску, (као што гласи његов телеграм од 12/24 авг.**) да је и он напустио мисао да улази у рат, чим га Грчка не може потпомоћи, и да се решио, да позове свога Агента из Црне Горе. По што је Грчки Државник навео, да је Уговор, са смрћу Кнеза Михаила, престао важити, могао је прекинути свако даље одговарање

*) Види „Спољ. односаји Србије", књига II. ст. 449.

**) Овај је датум, свакојако, погрешан.

Српском Министру. Ну он је и даље наставио правдање Грчке Владе. Говорио је о потреби споразума са Грчком, који Србија не би требало да је изгубила из вида при објави рата; говорио је о начелу независности Отоманскога Царства противу кога се Грчка, *„као независна држава“* није смела огрешити, као да то начело није вредило и онда, кад је Грчка са Србијом закључила Уговор противу независности Отоманског Царства, па би се и 1867, да је рат Турској тада објављен, тако исто ставила у непосредни сукоб са вољом Европе, као и 1876, да је у рат ушла.

У одговору Комундуровом налази се и овај разлог:

„После Критских несрећа и разних других тешких неуспеха, које су искусиле друге Грчке провинције, које су, саме и без ичије помоћи, чиниле устаничке покушаје, покушаје врло брзо угушене, *Грчка се морала прибирати.* (La Grèce a dû se recueillir). Она је морала да се одмори. Наметала јој се, заповедничким начином, потреба, да ради на своме унутрашњем развитку. Морала је да занемари своје бојне приправе. Према томе, ако би она *неспремна* данас загазила у рат, она би се изложила извесном поразу, а својим савезницима не би ништа помогла.“

Ове последње врсте изражавају, без сваке сумње, највероватније стање ствари, које је тада у Грчкој владало, *и обележавају препреке које су Грчку уздржале од суделовања у рату*. Да је Грчки Државник свој одговор ограничио на ове врсте, он би био боље одговорио своме достојанству, које је његов одговор не мало изложио неповољној оцени историје.

Престала је свака потреба, да се улази у даљу дискусију са Грчком Владом. Од ње се више није могло ништа очекивати. Ну, како је неоснован био и онај навод, којим се Кумундурос позива на самога Кнеза Српског, да оправда своје неверство према своме потпису и према потврди свога Краља, Српски му Министар одговори (2 нов. 1876), да неће улазити у дискусију покренутих питања, али да се мора вратити на једно место његова писма По томе писму, Доско је јавио телеграфом својој Влади, да се Њег. Светлост Кнез Милан изјаснио, да даје себи рачуна о нарочитим приликама, у којима се налази Краљевина Грчка, па да је, чим не види, да ће га потпомоћи Грчка, напустио мисао да улази у рат, и да се решио, да одазове свога Посланика из Црне Горе. Министар Српски изјављује, по налогу Н. Св. свога Кнеза, *да је тај навод нетачан*. „Кнез, вели он, *није никада гајио сли-*

чно саопштење г. Доску, а крајња ресерва, које су се према Доску држали и Кнез и Његова Влада, не допушта ни тренутка веровати у могућност сличне изјаве.“)*

Ми смо већ напоменули, са чега се сумњало на Доска. Руковођен духом педантерије и ситничарства, потчињен утицајима политичара Србији ненаклоних, он ie кадар био, да буде неисправан. Ну шта је задахњивало ту неисправност и у самој Атини у тренутку, кад је Српски Изасланик (Фирмилијан) чекао на одговор Грчкога Министра? Докле је Кумундурос одговарао Ристићу писмено да је, са смрћу Кнеза Михаила, пао Српско-Грчки савезни Уговор, и да одбија од своје Владе сваку обавезу у томе погледу, докле је, шта више, писмено отказивао и сваку готовост да се Србији одзове, он је пред Српским Повереником усмено отварао изгледе, да ће Грчка и у саму војну акцију ући, па је саветовао, да Србија продужи рат бар још за један месец дана; шта више, изражавао је бригу, коју му улевају гласови, да Србија тражи мир. Његов

---

*) У осталом, остаје загонетно и само време, кад је Доско својој Влади учинио ово спорно саопштење. По писму Кумундуровом његов би телеграм био од 12 24 авг. а без обележене године. Ну 1875 год. у августу није се налазио никакав Српски Изасланик у Црној Гори, а у августу 1876 већ је имао Кумундурос пред собом писмо Српскога Министра од 28 јула, на које одговара 14 августа.

главни орган, Зинопуло, I Секр. Мин. Спољ. Послова, говорио је Српском Поверенику у истоме духу, препоручујући, да се рат не прекида, јер ће његов шеф поднети Народној Скупштини, која се сазива 40 дана пре одређеног времена, *предлог о рату*, а да би му предлог лакше прошао, он ће, пре састанка Скупштинског, подићи у Турској устанак, *ако им Србија новаца пошље.* „Ако устанак подигнемо, новац ћемо потрошити, а ако не, онда ћемо вам га вратити.“

И ако Српска Влада није ни новчану помоћ одрекла, и ако је она, шта више један део помоћи и послала (20·000 дин.) Леониди Булгарису, пријатељу Кумундуровом и његовом органу за покрете у Турској, — ипак су остала сва ова обећавања без икаквих последица. Мора на свакога пријатеља Источних Хришћана произвести жалостан утисак ова контрадикција, која отворено стоји између писменог одговора Грчкога Министра и његових усмених порука. Ако је Грчка тако неспремна, да не може ући у рат, а да се не изложи извесном поразу без помоћи за своје савезнике, као што каже он у своме писму, онда за што подстрекава на рат у својим усменим порукама? И преко свега тога, ми верујемо у добру вољу, у савесност и искрено расположење Кумундура, Грчкога Министра. Он је грчки па-

триота ван сваке сумње; он је пријатељ савеза са Србијом, па и морални покретач те мисли у Грчкој; али је његова снага била недовољна, да савлада све оне препреке, које су биле на путу остварењу те идеје. Непоузданост одношаја била је у Грчкој тако отела мах, да је Грчкој одузела сваку способност за међународне савезе. Те способности нема нигде без чврстоће домаћих одношаја; на несталност и непостојанство не сме нико да рачуна.

Горко је искуство, које је Србија пожела са својом политиком Балканских Савеза. Нарочито су унутрашње неприлике Грчке осујетиле наше добре жеље и дале нову лекцију Источним Народима, да у залуд пролазе и најпоспешније спољашне прилике, кад у средини нашој, на нашем огњишту, нема довољно чврстоће и сталности. Ми смо видели напред како један Грчки Министар 1869 признаје важност Уговору везаном са Србијом, *кад је он Грчкој потребан*, а како му други Министар Грчки 1876 одриче сваку важност и обавезну снагу за Грчку, *кад је он њој мање потребан*. Никакав Савез, па ни Балкански, не сме рачунати на државе са унутрашњим одношајима, који дају овако мало гарантије за сталност и за поштовање примљених обавеза.

IX

ПРИМИРЈЕ

Докле су Гарантне Силе посредовале између зараћених страна о примирју, ми видимо међу њима у првим редовима Италију и Енглеску. Италију су покретала топла осећања према народима у борби за своје ослобођење. Овим осећањима у крилу народа одговарало је и Владино држање; Влада је свагда била прва да посредује у корист народа, који беху у борби за слободу.

Друкчије стоји са посредовањем Енглеске Владе. Њу су напред истицале саме Гарантне Силе, као државу, која је имала највише и поверења и утицаја на Отом. Порту. На челу Енглеске Владе тада се још налазио познати нам Дизраелије (који је међу тим постао лорд Биконсфилд). Он је био искрени пријатељ Турцима; ну како је Гледстон, поводом сверепстава турских на Балкану, био разбуктао симпатије

енглеске за Народе Балканске у борби, Енглеска је Влада морала радити покривено, а најрадије у правцу, који би био кадар да *затвори догађаје са што мањом штетом за Турску.*

То је Енглеска Влада посведочила још кад је Порта пристала да обустави непријатељства за десетину дана. Приликом овога, тако названог првог примирја, Порта је изнела и своје увете за мир, објавивши да их оставља Силама на оцену. Она им је објавила, да ће преговарати на овим основима:

1, Да Кнез дође у Цариград на подворење Султану;

2, Четири града уступљена 1867 заповедништву Кнежеву, да поседне Турска Војска и да их држи према уветима погодбе утврђене са Гарантним Силама од 1862;

3, Број народне војске да се сведе на десет хиљада и на две батерије;

4, По ферману од 1849 да се издаду сви бегунци из турских провинција, који се боре у Србији против Порте;

5, Ако Србија не може да исплати ратну накнаду, која ће се доцније одредити, онда да се повећа њен садашњи данак Порти додатком интереса годишњег, који би припао на суму ратне накнаде.

6, Железницу, која би везивала Београд са турском цариградском железницом, да начини и њоме управља Порта.

За Црну Гору Порта оставља status guo ante bellum.

У Србији је било расположење готово на сваки отпор, чим се сазнало за ове увете Портине. У кругу Владе није се ни веровало, да ће Европа пустити, да Ислам наново оживи на Балкану, све да би он у овоме рату имао и највећега успеха. Министарски Савет био је сагласан, да се ни један од Портиних увета за мир не може ни у претрес узети, и стао је размишљати, шта се има предузети на политичком, шта ли на војном пољу против ових и ма којих других увета Портиних, као и кад и какве предлоге има Србија изнети Силама.

Ну и све Гарантне Силе биле су сагласне, да се увети Портини не могу примити. Оне овласте Енглеску, да поднесе Порти друге предлоге. У другој половини септ Енглески Посланик поднесе Порти програм, који је обухватао примирје од шест недеља, које би допустило да се отпочну преговори, како би се у Србији одржао status quo ante bellum, а у Босни, Херцеговини, па можда и у Бугарској завела административна аутономија.

Овај енглески програм, не садржавајући у себи никакве европске санкције за пројекат аутономије, није нигде налазио одобрења.

Међу тим је у Цариграду збачен и Султан Мурат, због своје крајње ограничености, а на његово место дошао Абдул-Хамид, његов брат, човек млад, незналица и без искуства, али пун ватре за одбрану своје вере. С тога Диван и не одговори на програм енглески. Митад-паша сад покуша једну велику параду да засени очи Европи. Под изговором да Порта неће да заводи реформе само за поједине области, Митад-паша објави, да ће Султан издати *Устав за цело Отом. Царство*, основан на начелима 1789, са два дома, са министарском одговорношћу и т. д. (19 септ.) И сам Биконсфилд није могао ствар сматрати као озбиљну! Бојећи се да Русија не изгуби стрпљење, он поднесе Порти нов предлог. Овај пут он је просто искао *примирје од шест недеља* и сазив Конференције, где би Силе, потписнице Уговора Париског и Лондонског, поново испитале Источно Питање.*) Све Велике Силе пристану на овај програм, али им Порта сад поднесе одговор, који није нико могао примити. Она *предложи примирје од шест месеци, а за то време*

*) A. Debidour Histoire diplomatique de l' Europe. Paris 1891.

ни устаници, ни Србија и Црна Гора да не смеју примати помоћи с поља. Она би тиме обезбедила својој војсци дуг одмор; имала би времена, да је преуреди и поткрепи, па да предузме пресудну борбу, кад се непријатељства обнове.

Овај одговор раздражи Русију. Цар Александар II заповеди генералу Игњатијеву, који се налазио на одсуству у Русији од како је пао Абдул-Азис, да се врати на своје место с програмом, који је личио на ултимат. Он се сводио на ове три тачке: 1, Примирје од шест недеља без ресерве; 2, аутономија за Босну, Херцеговину и за Бугарску; 3, Европска гарантија за њихова права.

На скоро за тим изазову догађаји и формални ултимат руски, да се непријатељства прекину за 48 часова и да се одобри примирје од шест недеља. Ултимат је одјекнуо по целој Европи, а највише у Енглеској. Енглески Кабинет пошље одмах флоту енглеску из Архипела у Безику на ушће Дарданела, а његов шеф, лорд Биконсфолд, подигне врло ратоборан глас. На једном свечаном банкету изјави он, како „ни један народ није боље спреман за рат од Енглеске. Ушав једном у борбу за одбрану свога права, она се неће никада устезати да предузме, ако устреба, и два и три

војна похода (кампање) један за другим.“ Ова претња била је изговорена 28 окт. а, без сваке сумње, упућена Русији. Цар Александар II, извештен телеграмом, повратио је сутра дан ову претњу пред Московским Племством у Кремљу. „Ако он, рекао је, не узмогне, са помоћу Европе, добити гарантије, које је у праву да иште од Турске, он је решен да ради сам а са извесношћу, да ће у таковој борби сва земља бити са њим.“

Кроз оваке мене пролазило је питање о примирју, докле није добило правога и озбиљног решења, прошавши кроз бурне догађаје, које смо прибележили, оставивши за собом врло мутне облаке.

Србија је своје учинила; она се сад враћа на своје огњиште.

Примирје је било гарантовано свима потребним војним уветима: демаркационом линијом и неутралном зоном. У то име била је одмах наименована једна војна комисија, у коју је свака Гарантна Сила одредила по једног представника. На захтев Србије Силе пусте у комисију и једног Српског Представника, ну са одлуком, да ни он, ни Турски Представник, немају право гласа при решавању Комисије. Кораци Српске Владе да се изузму из демаркационе линије Зајчар а нарочито Алексинац,

у који је Турска Војска ушла 19 окт. по што је Порта већ била примила примирје, остали су безуспешни, по што је Комисија изјавила, да мора поштовати стање, које је затекла.

Комисија, у којој је Србију представљао пуковник М. Лешјанин, свршила је свој задатак без тегоба. Констатовано је, да надмоћна и најбоља турска војска, за четири месеца љуте борбе, није могла продрети у Србију дубље од десет километара, а Српска Војска да је држала не мање турскога земљишта око Новога Пазара.

24 окт. Кнез позове Владу, да размисли о новом положају, што настаје примирјем, које је ступило у живот 21 окт. за два месеца.

Пре свега Влада је морала дати себи тачан рачун о стању земље и о средствима, којима је она онда располагала.

После тешког и крвавог ратовања од четири месеца завладало је у земљи опште уверење, да се рат, у дојакошњим приликама и са дојакошњим сведствима, не може продужити са изгледом на успех. То је уверење делила потпуно и Влада.

Исцрпене су биле спреме и у храни и у муницији; на финанцијске домаће изворе није се могло такођер рачунати са смером да се рат продужи.

Ако је наша милиција ратом од неколико месеци и постала вичнија оружју, очевидно је било, да је она, по што је тако дуго непријатељу стопу по стопу спорила напредовање, у последњим бојевима показала, да је малаксала. Нема много примера, да је једна војска, која се једино састоји из милиције, могла тако дуго издржати овако неравну борбу против непријатеља, који је и људством и убојним средствима неколико пута од ње надмоћнији, па је са свим појмљиво, што је, не видећи ни од куда нове снаге и поткреплења, најпосле и малаксала. Из братског нам Народа Руског добивала је она помоћи, која је нарочито с погледом на долазак руских официра, била драгоцена, ну кад се узме у обзир, да број руских добровољаца, заједно са официрима, једва допире до 3.000 људи, онда се ни та припомоћ, ма колико да је Србији од користи била, не може сматрати као довољна да се рат продужи. Мож'да би Србија могла рачунати и на веће поткреплење од стране руских бораца, којих би се број могао попети и до 5 па и до 10 хиљада људи; ну нека би тај број нарастао на више хиљада, ова помоћ, која би могла бити у дојакошњем војевању од големог значења, не би у продуженом рату до цели довела, јер је питање, које се сад природно на-

мође то: какав задатак може Србија имати продужењем рата?

Кад је она. у јуну ове (1876) године, била принуђена да уђе у непријатељства са Турском, није она ни једног тренутка замишљала, да њена снага, сајужена са снагом Црне Горе, досеже да надвлада Турску Царевину. Она и ако према каквој великој Сили може бити трошна и немоћна, опет, према нама, остаје надмоћнија. Србија је рачунала највише на суделовање своје потлачене браће словенске, с помоћу које надала се постићи на бојноме пољу неке успехе, па дипломатским посредовањем Царско-руске Владе добити санкцију ових ресултата. *Ну суделовање Хришћана* за које се Србија са Црном Гором и латила оружја, *изостало је на начин, који мора свакога да изненади.* Србија је, сама са Ц. Гором, морала издржати сву силу једне Царевине, која се наслања на три дела света и из њихових богатих извора црпе своју снагу.

Ако би сад Србија, по истеку примирја, на ново прихватила оружје, борба би се још страсније распалила; а Србија не би смела више рачунати на **status quo ante bellum** ако би подлегла. Рат би се морао отворити *на смрт и живот.* Очевидно је, да такав рат не би Србија смела више отворити без поузданих

услова, којима би кадра била принети да се сила турска сломи, т. ј. да се Турска победи.

Овој обмани није се Србија ни пре предавала, а сада сме још мање то чинити, све да би смела са извесношћу рачунати на суделовање хришћанско, које је овај пут изостало. Шта више, суделовање и саме Грчке Краљевине не би је могло на продужење рата охрабрити, јер нема сумње, да би Турска, сматрајући Србију за свога најјачег противника на Истоку, сву своју силу опет окренула против Србије, па, по што је већ заузела неке важније војне тачке у Србији, ову прегазила, и онда се тек против Грчке окренула. Последњих дана војевања она је већ била закључила, да и од Црне Горе одвоји знатан део своје војске, те да је против Србије упути. Дервиш-паша био је већ на тачки, да се крене од Црногорске границе Српској. Што се тиче Румуније, на њено суделовање не може се никако мислити озбиљно. Ни сајужена снага Србије, Ц. Горе и Грчке, после садашње изнурености наше, нема изгледа на успех.

Све да би ова снага и довољна била против Турске, она не би била довољна, да на ново покрене Народ Српски на рат, *за смер, за који је он до сада ратовао,* — побољшање стања своје потлачене браће. У Србији је за-

владало у свима крајевима и то уверење, да је она за тај задатак довољно учинила. Ни сами потлачени Словени немају права од ње тражити, да она себе до погибије доведе, да цвет народа свога њима на жртву принесе и своје политичко биће сахрани. Њима не помоћи, а себи одмоћи нити би било мудро ни праведно.

У оваком стању и под означеним околностима *мир* је дакле смер, коме сад Србија природно тежити мора, — *мир частан и неодложан*, који јој собом не би донео никаква губитка и никакве жртве. Ако њена снага и није довољна била, да јој прибави победу на бојном пољу, проливена крв њених синова прибавила јој је победу моралну; њен рат неће остати без спасоносног ресултата за Хришћане. Отворивши врата јачем посредовању Сила, Србија је олакшала побољшање стања Хришћанског, које је за Порту постало *неизбежно*.

У овим осећањима Србија, под закриљем Русије, може спокојно приступити закључењу мира.

Ну ма да је Србија поднела неизмерне жртве за своју браћу, она би при бољим изгледима кадра била потчинити се и новим напорима, али би то могло само онда бити, ако би Цар Александар нашао за потребно, да

оружаном руком обезбеди побољшање стања Хришћанског. Влада је Српска уверена, да би појава царских застава на Балканском Полуострву, оживела сада поколебани дух Народа Српског и обезбедила будућност Словена у Турској, па и Србије. У нади да ће, под моћним закриљем Царскога Орла, видети ослобођену своју подјармљену браћу; у нади, да ће се Срби у Херцеговини са Црном Гором, а Срби у Босни и Ст. Србији са Србијом сјединити, Народ би Српски у стању био да развије нову енергију и да пође за славним заставама Царевим.

У томе случају једина помоћ, за коју би се Србија на Царску Владу морала обратити, била би помоћ у новцу и оружју. Она је дојакошње потребе могла намиривати поглавито својим домаћим производима, а по што су ови сад исцрпени, морала би нове ратне потребе подмиривати новцем.

Кнез је потпуно одобрио овај програм Владин, којој су сви напори од сада у томе правцу и управљени били.

*

На дневном је реду била Конференција састављена од Представника Гарантних Сила у Цариграду. Знамо већ, да се она састала по предлогу Енглеске Владе, да узме у претрес

питања, која би била дошла у сукоб са Уговором Париским. Енглеска је Влада толики значај дала овој Конференцији, да је у Цариград била упутила, за свога Представника на овоме скупу, свога Министра Споља Послова лорда Салисберија.

Пошав на Конференцију, Салисберије је ударио на Париз, Берлин и Беч, да покуша заинтересовати за своје погледе и неке Велике Силе. Салисберије је нарочито радио против окупације Бугарске.

У Бечу је изјавио, да Енглеска признаје потребу пространих преображаја у Турској, али се не би смело тежити, да се реформе постигну једностраном окупацијом Турских провинција. Он је у Паризу нашао одзива. Ну Енглескоме Министру није се могло допасти, кад му је Немачки Канцелар изјавио, да би, по његовом мишљењу, било са свим умесно, ако би Руски Цар заузео Бугарску. На скоро је за тим Цар Вилхелм у једној свечаној беседи изразио, да Немачка није заинтерована у Источној Кризи, и да жели да штеди пријатељство својих суседа, Русије и Аустрије (18 нов.) Положај Немачке, у тој Кризи, обележио је још живље Царски Канцелар, рекавши, да се он ни у што не меша, ако не у то, да одржи добар дослук између Беча и Петрограда, а за

Немачку да Источно Питање не вреди ни костију једног поморског гренадира.

Лорд Салисберије стигао је у Цариград на измаку новембра. Енглеску је представљао у Конференцији још и лорд Елиот, редовни Посланик у Цариграду. Немачку је представљао барон Вертер; Аустро-Угарску гроф Зичи и барон Калич; Француску барон Бургоањ и гроф Шодорди; Италију гроф Корти; а Русију генерал Игњатијев. Србија и Црна Гора учиниле су, у договору, корак, да и оне могу послати своје Представнике на Конференцију ради потребних објашњења; ну како ни Турски Представници нису у први мах пуштени у Конференцију, ма да се Енглеска за њих заузимала, Србија и Црна Гора буду у толико пре одбијене.

Представници Гарантних Сила на Конференцији покушају, пре свега, да се споразумеју о програму, који би предложили Порти, па за тим да их са Министрима Султановим узму у претрес. За овај програм требало је повише времена; најпосле он буде саопштен 12 дек. Портином Министру Споља. Послова. Програм је тражио за Србију **status quo ante bellum** и Мали Зворник, под видом исправке границе на Дрини, за Црну Гору такођер неко земљиштно увећање; Босна и Херцеговина

добиле би аутономну администрацију и Губернатора, кога би постављао Султан на пет година *у договору са Силама*; домаћу милицију и слободно располагање са половином својих прихода. Конференција је изразила жељу, да у овим двема областима званични језик буде језик домаћи. По програму би, даље, онај део Бугарске, што лежи на Северу Балкана, добио оне исте установе, које су биле намењене Босни и Херцеговини. Остатак Бугарске био би снабдевен са установама општинским, управним, финансијским, судским па и војним, које би биле у стању да заштите народ од сваке самовоље. Ове области држала би Белгијска Војска поседнуте, докле се год не би извршиле реформе, које би контролисала једна међународна комисија.

Кад се састала Конференција, Србија похита да изнесе пред њу два важна акта. Једним је она одговарала на оптужбе, које је Порта износила противу Србије пред Европу за време борбе. Тај акат (од 24 дек.) представља у кратким потезима слику, у којој се види процес, који се развио од 1815 до краја 1876 између Србије и От. Порте. Због важности његове ми га доносимо овде у целини:

„Од како су се отворила непријатељства, В. Порта је у више прилика износила своје

погледе у званичним документима. Српска Влада није мислила, да их треба узимати на знање, докле су год трајала непријатељства. Ну данас, како је закључено подуже примирје и како састанак Конференције В. Гарантних Сила даје наде, да ће се наћи решење за све тегобе, Влада Кнежевска не мисли да јој и даље треба ћутати.

„Манифестације В. Порте у толико мање допуштају Србији да ћути, што је она окривљује незахвалношћу спрам От. Владе, која ју је обасула дугим низом повластица и доброчинстава.

„У место да прибегава рекриминацијама, као што чини В. Порта, Српска Влада претпоставља, да испита прекоре, који су јој управљени, и, бацивши поглед на прошлост, да остави, да се пресуди, да ли је Србија изневерила своје обавезе, и да ли је Вис. Порта спрам ње заиста водила благонаклону политику.

„Од како је 1815 постала аутономна држава, Србија се владала лојално у свима спољашњим ратовима, које је Царевина водила, као и у свима унутрашњим устанцима, које је она имала да савлађује. Ово лојално понашање Србије, за шесет година свога политичког бића, имало би да буде стална основа за поверљиве одношаје, који би имали и Кнежевини и Цар-

ству да обезбеде драгоцене користи. Ну догодило се обратно. Понашање Србије донело је Кнежевини наклоност Портину јавно, проглашавану у свечаним актима, који су били мало у сагласности са њеним делима.

„Захваљујући само дугој и мучној борби и потпори најпре Протекторског Двора, а за тим потпори Гарантних Сила, Србија је могла увести у живот права, која су јој била обезбеђена било хатишерифима, било Уговором Букурешким од 1812.

„Кнез Милош добио је званично признање аутономије Кнежевинске тек после четрнаест година тешких преговора. Тек 1831 биле су њене границе уређене, а тек 1833, поседнувши их фактички, могао је он ући и у остатак од шест округа, које је Уговор Букурешки био такођер Србији обезбедио.

„Висока Порта, којој су Уговори забрањивали свако мешање у управу Кнежевине, на метнула јој је ипак Органски Статут, којим је себи задржала власт у Србији, већу но што је има и само Законодавно Тело. Употреба, коју је она чинила од ове власти, није имала других последица до периодске потресе и катастрофе, које су јако наудиле унутрашњем учвршћењу и развитку земље.

„Народна Скупштина од 1858, повративши на престо династију Обреновића, желела је, да утврди Владу на чврстим основама. Ну Висока се Порта дуго устезала да одобри овај законити акат народни, и није хтела признати ни Кнезу Милошу, ни његовом наследнику Кнезу Михаилу право наследства још 1830 свечано одобреног. Најпосле је Кнез Милан, при своме доласку на Владу, дошао до ове концесије, коју су В. Порти задахнули разлози, које ми нећемо овде истраживати, не желећи да умножавамо тегобе.

„В. Порта, уз пркос понављаним корацима, није хтела да исели Мусломане настањене ван градова у Србији, као што се била обвезала хатишерифом од 1830. Нереди и крвави сукоби, којима су се Мусломани, под заштитом градова одавали, довели су до бомбардања вароши Београда 1862, извршенога на супрот Конвенцији један дан раније потписаној уз посредовање Страних Консула. Овај је атентат погазио одредбе Уговора Париског, што забрањиваху От. Порти свако оружано посредовање без претходног споразума Гарантних Сила; он је уверио Европу о опасности, којој присуство Отоманских гарнизона у Српским тврђавама излаже јавни мир.

„Па ни онда, кад је Порти наложено, да повуче своје гарнизоне из Српских Тврђава,

није она своју дужност потпуно извршила. Она је задржала Сакар и Мали Зворник на левој обали Дрине и заузима и данас на Дунаву острво Ада-Кале, које историјски и географски припада Србији.

„А да крунише низ повреда, које је починила на политичком земљишту, В. Порта, покушава у Уставу, који је сад 11 дек. обнародовала за Царевину, да промени правни положај, који су међународни уговори створили Србији. Она ту квалификује Кнежевину *„повлашћеном облашћу“* а њене становнике назива *„Отоманима“*. Србија није никада спорила везе, које је везују за Отом. Царевину; али, по што су уговори освештали њено биће, као засебне Кнежевине (Principauté distincte) и прецизовале њене одношаје спрам Сузеренога Двора, Влада Кнежевска не може а да свечано не протестује против ове нове претенсије, која смера на то, да Кнежевину огласи као просту провинцију, а њене становнике као *поданике* Царства, па шта више, још и као „Отомане“.

„Ну В. Порта није само на политичком пољу спречавала напредак Србије.

„1857 она је хтела себи да присвоји право да сагради телеграфске пруге на српскоме земљишту. Право саобраћаја, које је она признала Србији, и на суву и на води, њој није

сметало, да нам доцније откаже везу железничку са мрежом Отоманском, која би одговарала интересима Кнежевине, као и захтевима трговине европске, докле год нису жива настојавања Аустро-Угарске Владе успела, да савладају њен отпор.

„Беше се развила знатна трговина између Србије и суседних области Царевине. Ну власти Отоманске чиниле су све противу ње: оне су одрицале важност пасошима, које су носили српски трговци; одрицали су српским трговцима заштиту, на коју су они права имали; они су их глобили, хапсили их, и та је трговина сведена на мало.

„В. Порта тврди у своме меморандуму, да је и приступила свима жељама Србије и да ју је обасула доброчинствима. Овај предходни излог тужаба, тешко да то може потврдити, а овима би се могле још и многе друге додати.

„В. Порта оптужује Србију, у овоме документу, да је погазила законе части и лојалности. Част и лојалност ишту, пре свега, истину, а истина је, да је Србија, од свога постанка, морала бранити од повреда Турске, своја права и своје установе гарантоване хатишерифима Царским и Међународним Уговорима.

„Па и онда, кад се Србија борила за свој опстанак и за своју слободу, она је била

искрено лојална спрам Турске. Никада у Цариграду није била оцењена ова лојалност, коју нису могле уздржати ни најкритичније прилике за Царевину, а Народ Српски, приморан да истраје у борби, сачувао је најживље осећање те борбе. Огорчење је расло сваким даном и Владама, које су једна за другом долазиле, отежавало положај, да уздрже земљу у границама умерености, коју су оне саме себи налагале.

„Тако је било расположење духова, кад се прошле године чуло, да је у Херцеговини планyо устанак. Агитација је захватила Народ. Чете су пошле на границу, ну само су две чете без важности прешле преко границе. Исти Министри Кнеза Милана, на које В. Порта баца одговорност за догађаје, опирали су се са енергијом покрету и спречили су га да узме велике размере.

„В. Порта, по своме обичају, кривила је Србију да потпаљује устанак. Она није опазила, да су устанци у Херцеговини, у Босни, па и у Бугарској планули *далеко од граница Кнежевине*, и у место да се примичу овој земљи, да ту траже потпоре, *они су узимали обрнут правац, удаљавајући се од граница Србије. У Херцеговини устанак се угушивао к Јадранскоме Мору, у Босни се приближавао к Сави и граници*

Хрватској, а у Бугарској се упућивао к Црноме Мору.

„Влада Српска била је изненађена као и остала Европа, али се није чудила покрету устаничком. Она зна шта су констатовале комисије, које су Велике Силе онда одредиле, да ове честе побуне у Отом. Царству имају свој извор, с једне стране, у администрацији довољно познатој, а с друге, у духу мусломанског становништва, који хоће да господари. То В. Порта зна врло добро, ну она се труди, да представи оружане протесте злосрећних Хришћана као ресултат револуционарне пропаганде, која долази са стране, или их приписује амбицији Србије и Црне Горе.

„У исто време, кад је Српска Влада спречавала прелазак добровољаца у Босну, Кнез Милан давао је В. Порти и Гарантним Силама уверења о својим мирољубивим намерама. Он је њихову искреност доказао противећи се народној струји, која се показала у недру и саме Народне Скупштине. Ну В. Порта само је отежавала Кнезу задатак, у место да га потпомогне. У место да употреби све силе, којима је располагала, да заустави устанак, В. Порта је слала у побуњене крајеве недовољну војску, докле је око Србије концентровала целу војску, дајући тиме нову храну раздражености духова.

„Кнез, дошав тако у средину између захтева свога народа и непријатељске демонстрације, којом је Порта одговарала на његове мирољубиве намере, ударао је на непрелазне тегобе да растури подазревања једнога народа, који није заборавио бомбардање Београда и који зна, како се у Цариграду држи, да се само преко Србије може учинити крај овим побунама.

„Претња да ће турске трупе упасти у Србију, изазове излазак на границу једнога одељења Српске Војске, која се, због своје малобројности, морала наслањати на привремена утврђења. Под јесен (1875) ова је војска повраћена на своја огњишта. Влада се Српска надала, да ће тиме растурити Турској сумње, и навести је, да и она, са своје стране, уклони једну изазивачку меру. Далеко од тога, В. Порта нареди, да њене трупе заузму зимске квартире на нашој граници и умножи њихову снагу, узимљући према Србији положај све више претећи.

„Чете башибозука и Черкеза отпочеле су одмах своје нападе на више пограничних тачака. Оне су убијале наше стражаре, продирале у оближња села погранична, палиле их и одводиле стоку њихову.

„Влада Српска опирала се изазивању, и пре него што се решила, да их силом одбије, она је оправила у Цариград мирољубиве предлоге, који су били у стању, да све интересе *трајним начином* задовоље.

„Ови предлози не нађоше у Цариграду повољнога одзива, и рат је почео изјавом Кнежевом, *да га он не предузима противу целине Царства*, но за одбрану Кнежевине и за побољшање судбине суседних хришћанских народа.

„Изложивши разне мене, кроз које је прошло турско-српско питање, пре него што се изметнуло у отворен рат, ми смо показали, како Србија није изазвала овај рат. Порта је прва концентровала своју војску на граници Србије и прва почела непријатељства. Србија, стегнута за читаву годину дана гвозденим ланцем, морала је гледати, како јој пропадају земљорадња и трговина; она је нападнута на својим границама орошеним њеном крвљу.

„Српски Народ слушао је очајне јауке своје браће, а био је, у исто време, изложен, на својим границама, ратним невољама. Овај положај није остављао Кнежевској Влади избора. Србија је морала или пустити да је угуше, или покушати да прекине ланац, којим је била обмотана.

„Рат, који је плануо, водио се врло различним начином са обе стране. Србија је видела, како су се на њеној граници поновили они исти ужаси, који су из Бугурске изазвали огорчење образованога света. Ако је било разлога војних, да се уклоне неке препреке, нема војних разлога који би могли објаснити потпуно разоравање три округа, предана развалинама *једино рушиличким беснилом.*

„Кнежевска Влада, верујући у дух правичности Вел. Сила, заштитница Србије, нада се, да ће оне склонити В. Порту на накнаду невиним становницима трију округа, претворених у пустош фанатичким беснилом. Штета, коју је Турска Војска, на овај начин, нанела Србији, износи, колико су Српске власти, у садашњим приликама, могле пронаћи, не мање *од петнаест милиона дуката.*

„Приложени мемоар показује до очевидности начин, којим је вођен овај рат од стране Отом. Војске и представља у појединостима рушења почињена у Србији без војних потреба.

„В. Порта пребацила је на Српску Војску одговорност, што су рушена хришћанска села у Старој Србији и у околини Видина. По неоспорним сведочанствима, Турци су сами бомбардали своја рођена села, *побуњена* на

обали дунавској; није ни разложно оптуживати Србе да су рушили она села, за која су се они сами највећма интересовали. На против, довољно је доказано, да су разуздани башибозуци порушили више од шесет села у Старој Србији.

„Висока Порта не може одбити од себе одговорносг за овај дивљи рат вођен у наточ праву, уговорима и међународним обичајима, и у опреци са свима начелима човечности.

„Нама се чини, да је излишно да се упуштамо у испитивање увета за мир, које је В. Порта хтела да наметне Србији, јер су се разлози, које бисмо ми имали да изнесемо, и сâми собом представили Силама, кад су оне *једнодушно* одбациле претенсије В. Порте.

„Кнежевска Влада жели, тако исто искрено као и В. Порта, мир окружен солидним гарантијама. Ну овај смер не може се постићи другојачије но удаљењем узрока, из којих је садашњи рат поникао. Ови узроци, које познаје цео свет, подједнако су опасни и за Порту и за Кнежевину.

„Речено је већ напред у каквом је расположењу духа устанак Херцеговачки нашао народ у Кнежевини. Свака побуна хришћанска у суседним областима, делује на Србију и доводи мир јавни у опасност. Ова ће претња

остати стална над Србијом; мир и ред неће се моћи коначно утврдити, докле год буду постојали узроци нереда и периодичких устанака у суседним областима. Шта више, изгледа, да је Србија изложена више опасности од ових спољашњих узрока, но и од самих легитимних тужаба, к је она може имати противу В. Порте.

„После зала и покоља, које је Отоманска Војска извршила у овоме рату, који је оглашен као свет : рат, ми се не бојимо рећи, *да се учвршћење мира на Истоку не може обезбедити без коренитог преображаја.* Али по што су Високе Гарантне Силе узеле у своје руке, да уреде ово питање, Влада Српска не мисли, да јој треба предрасуђивати једно дело поверено њиховој мудрости и њиховој правичности. Гарантне Силе пресудиће, као врховна инстанција, умесност овога преображаја.

„Покренута како народносним везама, тако и интересима суседства са побуњеним племенима, Србија ће се трудити, да олакша тај задатак, у колико јој то буде допуштено пристанком Гарантних Сила. *Србија има право надати се, да ће јој се држати рачун од жртава, које је она поднела у овоме смеру.*

„Ако је, овим жртвама, Народ Српски потпомагао побољшање судбине Источних Хришћана и закључење сталнога мира у овим кра-

јевима, далеко од тога да жали крв, коју је пролио, патње, које је поднео, он ће бити задовољан и прожет признањем спрећу Великих Сила.“

Ми нисмо могли у изводу изнети садржину овога акта, који је и сам по себи довољно збијен, а обухвата све погледе Владе Српске на питања, која је Форум Европски у Цариграду био предузео да расправи и уреди. Хтели смо да изнесемо на видик и тон, којим се Србија служила и после неуспешнога рата са Отоманском Портом; ни тада није Србија изгубила ни озбиљност, ни достојанство.

Нећемо овде износити у целини и други акат, који је Влада Српска послала Цариградској Конференцији. У њему су у појединостима изложене штете, које је Србији нанела Турска Војска *без потребе војних операција*. Свршујући своју представку, Влада Српска каже, да не може прећи ћутањем, како су у много прилика и на много места, пред Војском Турском или за њом, ишли *носиоци запаљивих материја, а на име петролеја и динамита*, којима су се служили да изазову или да ускоре пожар, а где ово не би, у први мах, било довршено, враћали су се војници у села, да доврше рушење и пожар и у најудаљенијим кутићима њиховим.

Сем ових варварских дела, Турска се Војска огрешила и о друге законе човечности, служећи са експлозивним куршумима, забрањеним Међународним Конгресом. Одломци ових куршума, послати командантом Ибарске војске Министру Војном, налазе се депоновани у Министарству Спољашњих Послова. Они сведоче довољно о сверепствима, која су наши непријатељи развијали за време рата да' пркосе свима начелима човечности.

Турска, ушавши у Европски Концерат, има уз права и повластице, које јој даје међународно европско право, и дужности, које ово право налаже свима члановима велике европске породице. Ну Турска не држи никаква рачуна од оних прописа међународнога права, који забрањују употребу свију оних поступака ратних, које не би могли оправдати стратегијски разлози и који вређају осећања људска, наносећи непријатељу зло или штету без потребе.

Влада Српска закључује, да одговорност за све ове штете, нанесене Србији варварским поступцима Отоманске Војске, пада на Царску Отоманску Владу, која, и ако се сматра за члана европске породице, није хтела да учини крај толиким повредама најпростијих основа човечности и начела међународног права.

Европској Конференцији, пред коју су упућени били ови документи, није било суђено да расправи тегобе, које су изазвале најпре устанак у Босни и Херцеговини, па за тим и рат између Србије и Црне Горе с једне, а Турске с друге стране.

По своме обичају Порта се показивала, да ће учинити више, но што се од ње захтевало. Она хоће да наткрили локалне концесије, које се од ње траже, па да препороди Царство. Султан постави за Вел. Везира Митадпашу, човека, који је желео, да заведе у својој земљи европску цивилизацију и западне законе. И он обнародује свој парламентарни Устав 11 дек. И Етем-паша одговори на прво саопштење Конференције, да ће он одмах ступити у живот.

Сем, мож'да, Представника Енглеских, нико није веровао у позориштни чин Митадов. Силе су тражиле, да поврате Порту на право питање. Оне су ишле дотле, да су и од свога програма знатно попустиле: оне су остављале за *доцније преговоре*, питање о земљиштном увећању Србије и Цр. Горе; пристајале су, да се само за пет година Силе саслушавају при постављању Губернатора у Босни и Херцеговини; оне су одустале од предлога, да се Бугарска раздваја; пристале су, да у аутономним обла-

стима милиција не буде искључно хришћанска, да се и турски језик употребљује као и словенски; најпосле, Конференција је остављала Порти рок од три месеца, да изврши предложене реформе, и пристала, да и она буде представљена у Контролној Међународној Комисији.

3 јануара 1877 били су изнесени ови нови захтеви. Ну и тада се Турска устезала. Њен отпор био је толико смелији. што је и сама. Енглеска заузела положај недовољно одређен. Она је, с једне стране, Порту *млако саветовала*, да прими предлоге Конференције, а с друге је изјавила, *да неће учествовати ни у каквој принудној мери противу ње, ако их не прими.* Султан и његови саветници, бојећи се, да ће, примивши предлоге европске, довести Турску под туторство, реше се, да одбију и последње предлоге. Сазове се велики Савет, на коме је било сто и осамдесет великаша, и ту буде решено да се одупру. Сафет-паша саопшти 8 јануара Вел. Силама, да његов Господар не мисли приступити њиховим захтевима. Сви Представници В. Сила оставе Цараград, а Порта изда 13 јануара распис, којим обзнани Европи своју одлуку.

X.

ЗАКЉУЧЕЊЕ МИРА

Примирје, које је истицало 20 дек. било је продужено још до 17 фебр. 1877. То је био једини позитиван ресултат, који је постигла Цариградска Конференција.

Влада Српска имала је времена, да сазна намере Руске Владе у великој Кризи Источној, која се све више заплетала. За њу је то питање било од пресудне важности. Јер ако би Русија ушла у оружани сукоб са Турском, Србија би јој се придружила, ма да је била уморна и малаксала, ако би је Русија материјалним средствима потпомогла, и ако би јој обећала накнаду за учешће њено у рату. Да ово питање изведе на чисто, Србија је послала у Петроград као Нарочитога Посланика, Јована Мариновића, како је оглашено прво двомесечно примирје, а већ се налазио тамо наш Заступник у финансијским пословима Милосав Про-

тић, који је употребљаван био и за политичке послове. Оба Српска Заступника трудила су се у залуд, да дођу до известности о намерама Руске Владе. Тамо је владало велико колебање: до сталне одлуке могао је Цара Александра II довести само даљи развој одношаја према Великим Силама и Отом. Порти. Он се у једном писму, управљеном Српскоме Кнезу, изразио, да очекује *енергичну кооперацију Србије, ако он уђе у рат са Турском*, али је, у исто време, из Царскога Министарства Спољ. Послова долазио Влади савет, да не одбија понуду, ако јој дође од Порте да преговара о миру.

При најбољој вољи, није Руска Влада, у тадашњем стању питања, ништа више ни могла казати.

С друге стране, Отом. Порта, прекинувши преговоре са Вел. Силама, имала је потребу, да се спрема за случај рата са Русијом. У овоме реду задатака, прва јој је брига била, да дође до мира са Србијом и са Ц. Гором. Она је овај задатак живо уочила. Вел. Везир Митад-паша узме иницијативу; он се обрати 13 јануара 1877 Кнезу Српском депешом, која је гласила: „Није далеко тренутак, кад се, по што истече примирје, морају предузети непријатељства, на велику штету оних крајева,

на којима се буде отворио бој. Да се учини крај тако жалосној и тако пустошној борби, ја долазим Вашој Светлости, да је позовем лично на непосредни споразум са Владом Царском путем непосредних преговора.“ Кнез одговори 15, тражећи основу за преговарање. Запитан за савет, Кнез Горчаков одговори, (на још ранији телеграм од 10 јан.), да Русија није противна да Србија закључује мир; да, по његовом обавештењу све, што можемо добити, то је status quo ante bellum. Тај исти савет послао је Кн. Горчаков и Цр. Гори, коју је Вел. Везир такођер позвао на непосредне преговоре о миру. 16 одговорио је Вел. Везир на телеграм Кнежев од 15, да ће преко Турског Посланика, саопштити нашем Посланику у Бечу, основе, на којима ће се повести преговори о миру. 17 јан. они су већ били у Београду и гласили су: status quo ante bellum, ну Порта додаје, да мора узети гарантије за будућност против повратка рата. Природа гарантија одредиће се у Цариграду, куда Кнез треба да пошље свога Пуномоћника.

Већ је познато било, да је Порта пристала на status quo, то су њени Пуномоћници и формално изјавили у петој седници Конференције Цариградске. Предлог је дакле о гарантијама морао изненадити Српску Владу.

Испуњена новим неповерењем према Отоман Порти, она је морала на чисто извести смисао гарантија, које Порта покреће, пре него што уђе у преговоре о миру. То је саветовала и дипломатија; лорд Дерби одговори своме Ген. Консулу у Београду, „да не зна какве гарантије тражи Порта, али мисли, да *она треба да закључи мир са Србијом на основу* **status quo ante**.“ У опште одзив дипломатије није био за Србију неповољан. И сам гроф Андрашије кореo је Турскога Посланика, што Порта отежава закључење мира на Аустро-Угарској граници. Француски Ген. Консул у Београду саопшти нашем Министру Спољ. Послова, (20 јануара), да је Амбасадор Турски у Паризу, изјавио Француском Министру Спољ. Послова да фраза о гарантијама нема ни карактер ни важност, коју јој Влада Српска придаје, и да она неће донети никаквих заплета. „Повољан исход преговора у напред је обезбеђен, чим се они отворе.“ Министар Француски позива Владу Српску, да нимало не зазире од те речи, јер она, уведена невешто али не злонамерно, не одговара никаквој одређеној намери.

Узевши у претрес нејасно и недоследно понашање Портино, у погледу на основу, на којој би се мир закључио, Влада је Српска нашла, да ће наћи најчвршћу основу, ако

усвоји закључке Конференцијине и њих, од своје стране, предложи за основу преговора. У томе случају она би имала уза се све Гарантне Силе, које су се за те закључке најформалније изјасниле. Они су гласили:

1, Одношаји између От. Порте и Србије биће обновљени онакви, какви су били пре 13 јуна прошле (1876) године; 2, Граница биће утврђена, као што је и била, ну свакојако једна Турско-Српска Комисија, према Хатишерифу од 1833, уредиће пограничне тешкоће, које су се појавиле на Дрини; Комисија ће се руководити принципом, да Дрина буде демаркациона линија; 3, Заробљеници биће узајамно повраћени; 4, Биће објављена узајамна амнестија.

Чланови 1, 3 и 4 били су примљени; што се тиче члана 2 Пуномоћници су Турски протестовали против свакога територијскога уступка, а у петој седници Конференције изјавили су, да, у односу на Србију и на Ц. Гору, они ће држати **status quo ante**.

Ова основа Конференције, не само не крњи стање Србије пре рата, но га, у неколико, и побољшава, а њено примање одржава Србију у сагласности са закључењима Гарант. Сила.

23 јан. оправи се преко Српскога Заступника и Турскога Посланика у Бечу Отоман.

Порти одговор, који је гласио: „Кнез Милан готов је да прими основу, коју В. Порта предлаже за повратак мира, ну, немогући према земљи узети на себе одговорност мира, који би био везан за друге какве услове, Кнез би желео, да се основа В. Порте доведе у сагласност са предлозима које су Гарантне Силе у то име препоручивале. Апелујући на помирљива расположења, која је В. Порта својим кораком показала, Кнез се нада, да Царска Влада неће остати на другим тачкама свога предлога, но да ће му хтети олакшати задатак, којим би био кадар потпомоћи потпуно и трајашно измирење. Желећи, даље, ускорити повратак добрих одношаја, Кнез мисли, да би се најбрже тај задатак постигао, ако би се Царски Посланик у Бечу овластио, да с вама продужи и оконча преговоре, по што би се, путовањем Пуномоћника у Цариград, изгубило много времена због зимњег доба и недостатка пловидбе на Дунаву.“

У исто време Кнез је известио непосредно Вел. Везира, да је свој одговор послао преко Беча.

Русија није била противна намери Српске Владе, да се преговори воде у Бечу.

Колико је било Србији до мира, чини се, да га ни Порта није мање желела. Митад-паша

журио се; докле је радио телеграфом, да олакша непосредни споразум, дотле се већ налазио на путу у Београд његов Повереник. 25 јан. објави Министар Споља. Послова Кнезу и Влади, да је стигао у Београд Пертев-ефендија са писмима Вел. Везира на Кнеза и на Министра Споља. Послова. У писму на Министра Вел. Везир понавља жељу за мир и препоручује свога Повереника ради пријатељских саопштења за повратак мира. Ако поверљива саопштења Пертев-ефендијина нађу повољан пријам, она ће бити полазна тачка за непосредан и званичан споразум.

Први састанак Турскога Посланика са Српским Министром Споља. Послова био је на неутралном земљишту, у Енглеском Ген. Консулату. Турски Посланик био је с прва толико подигао тон, био је толико охол, да је изазвао живу дискусију. Ген-Консул Вајт, који је присутан био, морао је чешће посредовати да стиша препирку. Пертев је хтео до застраши, да импонује „силом, која улева респекта целој Европи.“ Главна тачка његова задатка била је да сазна, како ће држање Србија заузети, ако Турска уђе у рат са Русијом. У ватри дискусије он формално положи питање: „Шта ћете ви радити, ако се ми заратимо са Русијом?“ Ми ћемо вам продавати наше волове и наше

овнове, одговори му Министар. Кад се тиме мало умирио, Пертев саопшти, да има мисију да нам предложи, да пошљемо Пуномоћника у Цариград ради преговора за мир, а ако се мир не закључи пре истека примирја, Вел. Везир поручује да се непријатељства морају наставити. Саопштио је, такођер, да има, као нарочиту тачку у својој мисији, да каже Кнезу: ако би Он лично отишао у Цариград, да би престао сваки говор о гарантијама, и да би мир, *тим самим*, био повраћен на основи просто status-a quo.

Одмах је одговорено Турском Посланику, да се предлог о одласку Кнежеву у Цариград, не може узимати ни у претрес.

Међу тим је у Цариграду наступила напрасна промена Владе. 24 јануара пао је осиони Митад-паша, а на његово место, за Вел. Везира, дошао је Етем-паша. Пад Митадов био је најпре примљен у Европи као корак намењен да ублажи Русију, јер је Митад сматран као носилац заоштрености у одношајима између ње и Порте; али се брзо увидело, да је реформатор Царства и зачетник парламентаризма у Турској, пао од обичне немилости свога Суверена, коме Устав није сметао, да и даље остане апсолутни Господар у Турској.

Ну падом Митадовим није се његов спољашни политички правац нимало променио.

26 јан. представио се Министру Споља. Послова Пертев-ефендија са депешом (од 25) којом га нови Велики Везир утврђује у његовој мисији, и преко њега јавља Кнезу, да Царски Кабинет остаје одушевљен жељом *да ускори закључење мира*. Пертев продужи своје преговоре са Мин. Споља. Послова. По овлашћењу новога Вел. Везира, он му саопшти као основу за закључење мира **status quo ante bellum** *са гарантијама моралним* садржаним у шест тачака. По њима би Србија била дужна:

1., да предупређује скупљање на Српском Земљишту оружаних чета намењених да подижу неред у суседним областима, и да предупређује прелазак у суседне области тих чета састављених било у већим, било у мањим гомилама, било тајно, било јавно;

2., Да не допушта да се састављају у Србији друштва, којима би био смер бунтован, нити у опште ма какви тајни скупови;

3., Да прими у Београду Отоманског Агента.

4., Независно од верозаконске слободе, Јермени и Јевреји да уживају у Србији исте повластице, које уживају и други становници према угодбама, које су утврђене приликом изласка отоманских трупа из Града Београдског;

5., Застава Отоманска има се вити на Београдском Граду и у напредак поред заставе Српске;

6., Према старим Ферманима, број градова и важност утврђења, што постоје, неће бити у будуће умножавани.“

Влада је Српска тражила од Турског Пуномоћника, да јој писмом саопшти основе преговора за мир, које је само усмено изложио; и по што се крај примирју примиче, то или да се продужи примирје с петнаест дана, или да се у Београду потпише прелиминарна угодба мира, или да се измењају писма о угодби, до које се буде дошло преговорима, а коначна угодба да се потпише после у Цариграду.

Портев-ефендија, по што је изискао упутства од своје Владе, одговори, да Порта не пристаје на продужење примирја, нити ни потпис прелиминарне угодбе у Београду. Своје усмено саопштење о основи предложеној Портом за преговоре о миру преда у одостовереном препису.

Ма да је Влада Српска пристала да преговоре о миру продужи у Цариграду, ипак она није могла оставити у неизвесности Турскога Посланика о његовим предлозима, а на име, о тачкама 3 и 4 т. ј. о постављању Турскога Агента у Београду и настањивању Јевреја и Јермена у Србији. Он је одмах извештен, *да се*

ове две тачке не могу ни у преговоре узимати, а остале, у колико би биле сагласне са status quo и не би вређале нашу самосталност законодавства, могу бити узете у претрес, али са другачијом редакцијом.

30 јануара изабрани су за Српске Пуномоћнике Филип Христић, Министар на расположењу и Димитрије Матић, члан Државног Савета, којима је придат, као тумач, Алекса Пачић, секретар турскога језика. Они су се имали кренути на пут 2 фебруара.

Пре него што је учињен дефинитивни корак, Кнез се још једном обратио Русији, да сазна њене намере, хоће ли или неће заратити с Турском и хоће ли, у случају рата, примити Србију у суделовање. Кнез Горчаков, употребивши једну прилику, да исправи претеране гласове о оружању Русије, одговори, да Русија, како до сада тако и од сада, *претпоставља мирен исход, и да је корисно, да Кнез то зна у својим преговорима за закључење мира*. Тада је тек (1-ог фебруара) Кнез послао телеграм В. Везиру, у коме, напомињући стање досадањих преговора. саопштава му полазак Српских Пуномоћника у Цариград, с надом, да Порта неће усвојену основу status quo чинити зависном од тачака, које Србија није примила.

Инструкције за Српске Пуномоћнике, потписане 31 јануара, гласиле су:

Господо,

„Велики Везир Митад-паша, депешом телеграфском од 13 ов. м. позвао је Његову Светлост Кнеза на споразумљење средством непосредних преговора, наглашујући, да по исходу примирја, које истиче 17 фебруара, предстоји обновљење непријатељства. Његова Светлост одговорила је под 15 истог месеца, да прима понуду, но жели, да претходно чује основе, на којима би се повратили одношаји између Порте и Србије; и по што Србија сада нема Заступника у Цариграду, Кнез је изјавио жељу, да се одговор Портин саопшти преко Царског Посланика у Бечу нашем Агенту у истој вароши. На то је наш Заступник у Бечу примио саопштење Портино и доставио 17 ов. мес. Влади Кнежевој, да је основ за повратак мира са Србијом status quo ante bellum, али да Порта жели узети од Србије гарантије против повратка рата, а природа тих гарантија да би се имала уговорити са Српским Пуномоћником, кога би Кнез у Цариград послао.

„По што је Влада Кнежева употребила неко време на то, да поради код Гарантних Сила, како би се Порта склонила да повуче свој захтев о гарантијама, и дошла до уве-

рења да је у томе настојавању у неколико успела, одговорила је она под 23 ов. мес. да је Његова Светлост Кнез готов приступити преговорима на основи, коју В. Порта предлаже (status quo ante bellum), ну да Кнез не може према својој земљи узети на себе одговорност, да закључење мира потчини другом каквом услову, и да би основу В. Порте желео видети у сагласности са предлозима, које су Гарантне Силе препоручивале за закључење мира са Србијом.

„Ја вам прилажем, Господо, копију свију ових депеша.

„Докле смо ми очекивали одговор Портин, приспео је овде из Цариграда Пертев-ефендија, чиновник Портин, са писмима Митад-пашиним на Његову Светлост Кнеза и на потписаног Министра Иностраних Дела. Његова поверљива и официозна мисија има задатак, да још живље поткрепи понуду, коју је В. Везир учинио Његовој Светлости телеграфом.

„Кад је међу тим Митад-паша смењен са Великог Везирства, нови В. Везир, Едем-паша, потврдио је мисију Пертев-ефендијину телеграфом, кога је копију он, по овлашћењу, Његовој Светлости поднео.

„Част ми је, да вам и од ових докумената приложим овде копије (3 на броју).

„Међу тим су нам и преко нашег Агента у Бечу и преко Пертев-ефендије дошли извештаји, да је Порта одустала од намере, захтевати од Србије материјалне гарантије и да ове своди на моралне. Оне, по телеграму Портином, који нам је Пертев-ефендија саопштио у одостовереној копији, која вам се овде прилаже, гласе:

„1, Prevenir la formation sur le territoire serbe de bandes destinées á fomenter des troubles dans les provinces voisines; prevenir également l'entrée dans les provinces voisines des bandes aussi formées soit par corps et ouvertement, soit clandestinement et par petit groupe.

„2, Mettre obstacle à la formation en Serbie de sociétés secrètes ayant un but revolutionnaire et d'une maniere générale de toute réunion secrète quel que soit son objet réel ou apparant

„3, Etablir á Belgrade un Agent Ottoman.

„4, Indépendament de la liberté religieuse, les Armeniens et les Juifs en Serbie auront les mêmes privilèges que les autres habitans.

5, Conformément aux arrangements qui ont été faits lors du retrait des troupes ottomanes de la citadelle de Belgrade, le pavillon Ottoman devra flotter désormais sur la dite citadele á côté du pavillon serbe.

6, En conformité des anciens firmans le nombre des fortereses et l'importance des fotrification existant ne doit pas être augmanté par la suite.

„Кад је Пертев-ефендија ушао у ближе преговоре са мном, ја сам му изјавио, у име Владе Кнежеве, да је, пре свега, потребно наћи начина, којим би се прибавила извесност о стању наших међусобних одношаја после 17 фебр. ако се међу тим преговори, ма којим од нас независним узроком, не би могли крају привести, нарочито због краткости времена, које нам још до истека примирја остаје.

„Неизвесност би се, по моме мишљењу, отклонила, ако би се примирје за 15 дана продужило, или ако би ми овде са њим неки вид прелиминарја потписали. Пертев-ефенфија није смео на себе узети, да ради за продужење примирја, а за прелиминарје пристао је да предложи Порти, ну она није нашла за потребно, да се то учини, давши ближа објашњења о спорним тачкама телеграмом од кога се овде копија прилаже.

„У преговорима, које сам ја водио са Пертев-ефендијом, ја сам био овлашћен дати Пертеву да разуме, да би Влада Кнежева примила у основу прве четири тачке (о четама, војним друштвима, отоманској застави и градовима),

задржавши себи да дискутује ближе уређење појединости ових тачака и њихову дефинитивну редакцију.

„Тачку односну на Јевреје и Јермене, мој одговор са свим уклања од претресања, по што је верозакона слобода свију признатих вера уставом српским подјемчена (чл. 31) и по што су ово питања, која спадају у унутрашњу аутономију Српску.

„Што се тиче тачке односне на отоманског агента, Влада је изјавила, да ће се о њој споразумети с Портом *после повратка мира*, кад се буде имало времена да се определи званичан карактер и положај овога Агента, те да се избегне свако неспоразумљење.

„По што се Кнежева Влада овако објаснила са Портиним Изаслаником, примила је предлог њен, да пошље Пуномоћника у Цариград, но за допуну објашњења измењаних. Њ. Светлост, објавивши В. Везиру полазак Пуномоћника, употребила је ту прилику да изрази ресерве, под којима је пристала на ову мисију.

„Мени је част, Господо, известити вас, да Њ. Светлост налази, да важност задатка, који нам предстоји извршити, изискује, да се за ову мисију изаберу два посланика и да је избор Њ. Светлости пао на вас двојицу.

„Предајући вам овде и пуномоћство од стране Њ. Светлости, потребно је, да изразим ближе задатак, који ви имате да извршите у Цариграду.

„Ако би се сагласили са Портом о примљеним у основу тачкама начином, који ћу ниже обележити, онда би се имао саставити коначни акт о миру (инструменат мира), који би морао садржавати:

„1, Да се одношаји између В. Порте и Кнежевине Србије повраћају онако, како су постојали пре рата. Добро би било узети и који датум прецизно, као што је Конференција Цариградска означила 13/25 јуна 1876 год. (Не знам управо по коме је основу овај дан узет) У осталом, да се каже у опште „пре рата", или, ако би се Порта устезала употребити овај термин, да се узме који подобан.

„2, Да се Војска Отоманска и Српска имају повући са земљишта, које заузимају изван својих граница, и то у року н. пр. од 8 дана рачунећи од дана кад се акт мира коначно потпише.

„3, Да се узајамно изда амнестија свима онима, који би с једне или с друге стране били компромитовани према својој земљи ратним догађајима у корист противне стране.

„4, Да се ратни заробљеници измењају у колико то још не би било учињено, јер је то у главном већ извршено и

„5, Да се расправе нерешена питања, под којима треба нарочито разумети исправку границе на Дрини, а нарочито Мали Зворник и Сакар, као места, која нам према граничној карти од 1831 год. и хатишерифу од 1833 год. припадају. Било би по наше интересе најповољније, ако би се ова одредба могла изразити термовима, којима се послужила Конференција, као што ћете видети из преписа протокола Конференције, које вам овде прилажем. (3 документа.)

„Погодба о гарантијама могла би се изразити у нотама, које би измењали с Портом, наравно, пошто се о саставу њиховом претходно с Портом сагласите. Ну пре него што и уђете у претрес питања о гарантијама, изволите се потрудити да убедите Порту, колико би било у интересу нашег измирења, да их она са свим напусти. Четири тачке, које смо ми у основу примили, нису у ствари никаква гарантија, а колико су за престиж Портин потребне, оне се по себи *разумеју*, јер истичу из повратка status quo ante, као што је н. пр. застава, одржање градова и т. д. Докле би дакле оне тачке, које Порта сматра као гарантије, биле илузоран добитак, за Порту имало би ово захтевање само стварну последицу, *што* би у духовима Србије остављао горчину неповољну по наше међусобне одношаје.

„Ну, ако би, преко свију разлога, били принуђени ући у претресање ових тачака, онда би се имао узети овај правац.

„Односно прве и друге тачке гарантија (о четама и тајним удружењима), имам да обратим вашу пажњу на то, да се оне не смеју оставити у овој неопредељеној форми, у којој их је Порта формулисала, јер би њиховом неодређеношћу могла остати клица препиркама и сукобима за будућност. Нарочито не може остати редакција тачке о тајним друштвима, јер би се њоме право нашег самосталног законодавства вређало. Мора дакле коначно отпасти израз „quelque soit son objet réel ou apparant“, а за тим јасно формулисати, да чете и друштва не смеју се трпети у колико би њихов рад био управљен на побуњивање суседних провинција *Отоманских*, а најкорисније би било, кад би реч о скуповима (réunions) са свим изостала, јер је то тешко контролисати, а може давати повода трвењу, по што је терм природе еластичне.

„Тачка 3 (о агенту) треба са свим да изостане, јер су одношаји Србије према Порти такве природе, да би постављање Отоманског Агента у Београду могло донети земљи нашој не мале неприлике. Агенат овај не би био оно, што су представцини других земаља у Бео-

граду, но би његов положај могао временом добити значај *Сталног Комесара Портиног* у Србији, који би на сваком кораку пречио развитак наше унутрашње самосталности, а тиме дражио наше одношаје према Цариграду и можда нас и до сукоба доводио. У интересу је обе стране, да се ова тачка напусти, а по *крајњој нужди да* се обећа (но и то *никако* у формалном акту), да ће се то имати уредити после повратка мира, када би се довољно времена имало, да се основано определи званични карактер и положај Агента.

„Тачка 5 (о градовима) може се примити без тегоба као природна последица повраћеног status quo ante bellum.

„Најпосле тачка 6 треба да се изрази тако, *да се ферман царски од 1867 г. односан на градове има вршити.* У оваком случају имају отпасти речи :„l'importance des fortifications," јер би тај израз могао значити, да се градови не оправљају (т. ј. да се њихова одбранбена снага не умножава), но то би било противно поменутом ферману, који наређује, да се градови држе у добром стању. Умањење одбранбене снаге градске, могло би годити само интересима страним а никако интересима Царства.

„Било би најцелисходније, ако би се тачке 5 и 6 спојиле, па се при том просто позвало на ферман од 1867 год.

„Господо, Њ. Светлост рачуна на вашу увиђавност и ваш патриотизам. Ја немам потребу ни да напомињем, колико би се ценио ваш рад, ако бисте успели, да одржите гледиште, које је овде разложено, но морам додати, да питање о форми не треба да осујети погодбу, а тегобе, на које бисте случајно ударили у погледу на садржину питања, *по што их не бисте могли отклонити*, изволите саопштити телеграфом и очекивати даљег упутства.

„Потребно је још, да вас упознам, да се Порта, докле је Конференција била у Цариграду, показала склона да се одрекне данка, који јој је остао неисплаћен од Србије. Ако она не би сама узела иницијативу да то обећа, нужно је, да на то подсетите Сафет-пашу као на потребу, коју Порта треба да има у виду, нарочито с погледом на огромне штете и опустошења, која је њена војска у Србији учинила и ако то *потреба војних операција није изискивала*, као што ћете ближе видети из приложеног овде излога штета и сверепстава почињених њеном војском у Србији за време рата.

„Најпосле, част ми је да вас известим. да ће Влада Њ. Светлости поднети Великој На-

родној Скупштини на решење основе, о којима се ви будете са Портом сагласили, па ћете ви, тек по што их она прими, добити овлашћење по телеграфу, да их можете потписати. Са тога је потребно, да ускорите свој рад тако, како би се ваш задатак могао извршити и тамо и овде пре истека примирја, т. ј. пре 17 фебруара.

„Ако би се међу тим каквим непредвиђеним узроком коначно закључење мира морало закаснити и иза тога рока, онда је нужно да благовремено захтевате, да се за који дан примирје продужи и да се то продужење командантима Царске Војске за времена обзнани.

„Ја сам вам до сада говорио о специјалним интересима Србије, а сада налазим за потребно, да вам обратим пажњу и на друге обвезе и обзире наше.

„Као што вам је познато, између Србије и Црне Горе постоји Савез, на који треба, при преговорима, да се осврћете тако, како се ова веза не би ни најмање пореметила.

„Исто тако треба у свакој прилици топло и живо да препоручујете побољшање стања наша браће у Босни, Херцеговини и Старој Србији. Стање је ових земаља, а нарочито Босне, тако занемарено, да се можда у целој

Царевини не налази друге области у подобној беди. Ако се оно не би поправило темељито, безуспешне ће остати све гарантије, које Порта, ван тих земаља тражи, противу повратка устанка и потреса у тим провинцијама.

„Господо, подневши толике жртве и проливши толику крв за бољу судбину браће наше, ми, и ако смо силом околности принуђени закључити мир, пре но што смо своју циљ потпуно постигли, опет и онда, кад остављамо оружје, не треба да изоставимо, а да још једном не подигнемо глас за бољу будућност њихову.

„Секретар Министарства Иностраних Дела, г. Алекса Пачић, ставља вам се на расположење као драгоман за турски језик.

„Изволите, Господо, примити уверење мога одличног поштовања.“

Долази потпис.

Кад је Порта учинила у Београду предлог, да се приступи преговорима за закључење мира, учинила је она и на Цетињу тај корак и све остале у томе правцу. Србија и Црна Гора нису прекидале договарање у свима овим приликама. И Цр. Гора примила је предлог и послала у Цариград, као своје пуномоћнике, Божу Петровића и Станка Радонића, да преговарају о миру.

Српски су Пуномоћници 8 фебр. већ отпочели у Цариграду преговоре са Сафет-пашом, Турским Министром Споль. Послова. Тегоба је могло бити само формалних по што је земљиште још у Београду у суштини утрвено било. И као што се могло предвидети, Сафет-паша није пристао, да се питање о исправци границе уведе у акат о миру. Питања о наименовању Отом. Агента у Београду, и о другим тако названим моралним гарантијама, имала су још једном ићи пред Министарски Савет. За сваки случај послате су Српским Пуномоћницима дефинитивне инструкције: или status quo ante bellum чист и прост, па ма и без додатка о исправци наше границе, али и без икаквих гарантија Порти; или status quo са додатком о исправци наше границе и са споменом четири тачке гарантија, које истичу из status quo, по што им се редакција преиначи у смислу главних инструкција издатих Пуномоћницима (31 јан.), а у сваком случају без тачака о Турскоме Агенту и о Јевејима и Јерменима.

Сафет-паша предложи 10 фебр. Српским Пуномоћницима, да се у ноти, коју би они потписали, изрази; да се, са повраћајем мира на основу status quo ante bellum, разуме, да је у Србији забрањено образовање бунтовних чета,

њихово прелажење у суседне области и образовање тајних друштава, а разуме се, да ту уђу и тачке о заставама на Граду Београдском као и о броју градова. Овај је предлог примљен. Наваљивање Турскога Министра, да се у ту ноту уведе и тачка о Турскоме Агенту, било је одсудно одбијено. Порта је пристала, да се њена Војска за осам дана исели из наших граница, али није пристала на спомен о исправци границе ни у којем облику. На објашњиву ноту наших Посланика, Порта би одговорила нотом да се слаже; ноте се не би предавале јавности

Кнез би изјавио Порти телеграфом, да одобрава и потврђује Протокол, у коме су углављене основе за обнову односаја између Порте и Србије онако, како су га потписали његови особити одасланици, а Порта би издала ферман о миру, ну не помињући никаквих гарантија. Најпосле упућени су Српски Пуномоћници, да, односно исправке граница, изјаве, да задржавамо своје право по хатишерифу.

Порта се много одупирала, кад је од стране Србије тражено, да Кнез помене „Протокол“, докле је она желела да *ферман* буде главни инструменат мира. Ну Кнез је потврдио „*Протокол*,“ и тиме су били преговори исцрпени.

Остало је још да се ресултат свечано обнародује

Како је дошао из Цариграда предлог о преговорима за мир, Кнез је у једном писму од 14 јан. управљеном Председнику Министарства изјавио тврду одлуку, *да се мир не успоставља без суделовања Народнога Председништва*, и то у најсвечанијем облику. Ма да Устав није тражио суделовање Народ. Скупштине, кад се мир закључује *без икаквих жртава*, Кнез је био руковођен жељом, да скине са себе одговорност за случај, да би Русија заратила с Турском, а Србија би остала без учешћа. Ну сазив Нар. Скупштине био је онда везан са ванредним тегобама. У земљи је још било местимице непријатељске војске; један велики део народа био је под оружјем на бојном пољу, други је део оставио био своја огњишта и тражио збега по другим окрузима, или по шумама; расположење многих становника није било нормално, јер су једни имали да оплакују своје најмилије сроднике, други су имали губитака у имању своме, а трећи су имали губитака и једне и друге врсте.

У овим приликама избори нити су могли бити потпуни, ни правилни. Озлојеђеност лична могла је играти пресудну улогу и на изборима и у Н. Скупштини, па изгубити из

вида велике интересе земаљске, предавши се коначно личним осећајима. То све могло је принети, *да се Србија учини несособном* за случај да Русија зарати с Турском и створи прилику, којом би се Србија могла користи, да учини још један напор за свој велики задатак, напор пун изгледа и будућности.

Ово је мишљење заступала Влада једнодушно, али она није могла не попустити Кнезу, јер јој није било другога избора, но или да попусти, или да преда ствар још и незавршену у друге, за народни задатак мање ангажоване руке. Тада би, без сумње, пропао и други Српски Рат, а без њега би остао status quo ante bellum и *ништа више.*

Изборни ресултат брзо је уверио Кнеза о основаности владинога мишљења, јер је то био ресултат незадовољства и озлојеђености. Ну сад је Кнез, увидевши и сам основаност владина предвиђања, прегао на гледиште владино. Само чврстом слогом између њега и Владе, могло се проћи између Сциле и Харибде и брзо дочекати ветар поспешан за српску народну заставу.

Велика Народна Скупштина састала се у Нар. Позоришту 14 фебр. 1877. Она је отворена 16. Кнежева беседа није имала облик писмене престоне беседе; Кнез је у кратко до-

дирнуо стање Србије за време рата, за време примирја и за време преговора, и назначио задатак, који има да реши Велика Народна Скупштина.

За тим је и *Указом* обележен њен задатак. По њему она има да реши:

„да ли да се на основима, до којих се дошло „преговорима, закључи мир са От. Пор„том, или да се продужи рат. А основи, „до којих се дошло преговорима, ово су: „1., Повратак стања, које је постојало из„међу Србије и От. Порте пре рата (sta„tus quo ante bellum). 2., Амнестија (опро„штај) и од Српске и од Турске стране „свима, који су се за време рата према „својој држави компромитовали; 3., Од„лазак Војске Турске са Српског, и Срп„ске са Турског Земљишта за дванаест „дана од дана, кад се потпише протокол „мира.“

Кад је Кнез оставио Н. Скупштину, дошао је на дневни ред прочитани Указ о задатку Н. Скупштине, који је узет у саветовање. На то је Мин. Сп. Послова узео реч, да објасни постанак рата и преговора о миру. Његов говор гласи:

Поштовани Посланици,

„Ви сви знате, какви су догађаји изазвали данашњи рат. Знате, како су наша браћа

у Херцеговини, притиснута тешким зулумом, преко лета 1875 год. прибегла оружју, да своју мученичку судбину олакшају; знате, најпосле, и то, како је пуцањ њихових пушака одјекнуо и у Босни, где наш народ, такођер, броји црне дане свога живота.

„Нашавши се у то време изван земље, Његова Светлост, наш Кнез, покушавао је да обрати пажњу неких Великих Сила на озбиљност појава, и радио је, не би ли се без крви и ватре могле ублажити патње српске на оним крајевима. Повративши се у Србију, Кнез наш затекао је толику узбуђеност духова, какву није на страни ни замишљао. По улицама београдским врвели су четници, и виђле су се заставе добровољачке. Не мања узбуђеност, не мање кретање духова, опажало се више мање по целој земљи. Стање је било озбиљно. Влада, коју је Њ. Светлост у августу те године образовала, не желећи ни у колико да предрасуђује решење Владаоца и Народа, похитала је да уклони одмах све спољашње знаке раздражености, очекујући да у решењу Кнеза и Народне Скупштине нађе мерило за свој будући правац. Наређено је било, да се граница затвори и ред погранични строго одржава. У то име послат је био на босанску границу један виши чиновник, који је четницима закратио

прелазак у Босну, а страдалнике, који би на нашем земљишту тражили збега и заклона, старао се да прихвата и од границе удаљава.

„Ове су мере почеле показивати своје добро дејство. Духови су се почели умиравати, а прва узрујаност уступила је место хладнијем посматрању положаја. Ну докле смо се ми овако старали да отклонимо од себе сваку сумњу, дотле је Отоманска Порта почела прикупљати војску на нашим границама. Врло је природно, да је појав ове војске само увећевао раздраженост нашега Народа и пробуђивао у њему страховање да нас Турска хоће да нападне. Овим поводом Кнез је био доведен у тај положај, да или предузме мере за одбрану, што је и сам погранични народ наш тражио, или да се изложи прекору, као да интереси народни не налазе у њему довољно заштите.

„Да олакша и себи и земљи овај тежак положај, Он је тражио од Порте, да обустави даље кретање војске к нашој граници; а ако јој је, из обзира смотрености, каква војска на нашој граници потребна, да је бар даље од границе наше повуче. Ну далеко од тога да оцени наше разлоге, Порта је, под разним изговорима, гомилала све већу војску на непосредној граници нашој. По што су оваки кораци

од наше стране у више прилика остајали безуспешни, Кнез се, најпосле, нашао у нужди, да и сам, ради успокојења Народа, на свима угроженим тачкама наше границе, изведе нешто војске, јер су се сукоби већ били почели у велико развијати. Целе јесени 1875 г. граница наша представљала је као неко ратно стање. У окрузима Крајинском, Црноречком, Књажевачком и Крушевачком, Черкези и Арнаути упадали су у нашу земљу, палили нам имања и отимали стоку. Ви, који сте из тих округа, најбоље познајете сва та крвава насртања. Ја ћу вас подсетити на једно само, а на име, кад је 300 Арнаута напало на нашу караулу „Равни," те се пушкарали са нашим стражарима у намери да продру у земљу, да пале и харају, докле није један део наше народне војске притекао у помоћ стражарима нашим. Поред тога чуло се тада, да су у Прокупљу и Куршумлији апсеници из затвора пуштени и наоружани, у намери да Србију узнемиришу.

„На западној граници јављали су се напади исте врсте. На Дрини је чак и редовна Војска Турска нападала. Она је прешла у наше аде „Брасину" и „Ковиљачу," заузела их, па одатле пуцала на наше људе, који би се Дрини приближили.

„Ова насртања Турска с једне стране, а с друге, прикупљање големе Турске Војске на нашим границама око Ниша и Видина, почела су узимати у очима нашег света карактер изазивања, почела су застрашивати наше пограничне становнике. А кад је, поврх тога, Главни Заповедник Нишке војске ишао на нашу границу, прегледао бродове на Морави и дао очистити све поље од усева; једном речи, кад су се још јаче почеле опажати мере, које обично предходе преласку војске, погранични народ хтео је већ да се сели у унутрашњост Србије.

„Да се ово не би догодило и народ по целој земљи још више узрујао, Његова је Светлост била принуђена захтевати, да Порта обустави скупљање војске око наше границе. Па шта мислите, какав нам је одговор од туда дошао? Велики Везир одговорио је нашем Заступнику, да *Порта не мисли одступати од ових мера докле год на нашој југоисточној граници не буде имала 75.000 људи, и то 25.000 код Видина и 50.000 код Ниша.* Према оваквом одговору шта је Српској Влади друго остало чинити, него да поткрепи своју одбрану на угроженим тачкама наше земље.

„Преко зиме настала је односно нека тишина, и ми смо могли распустити народну војску, оставивши само неке баталионе стаја-

ћих војника на Алексинцу. Ну Турска Војска није се ни тада разишла. Заузевши зимске квартире око наше границе, она је опасала Србију и прекинула нам сваки саобраћај са Турским околним пределима.

„Међу тим је још једнако трајао устанак у Босни и Херцеговини, који Порта није била у стању да савлада, јер у место, или да задовољи устанике, или да пошаље довољно војске против њих, она је сву своју убојну снагу управљала на Србију.

„Те су нам околности налагале преку дужност старати се, да будемо за сваки случај спремни. Народна Скупштина ставила је, у то име, Влади потребна средства на расположење, и спреме су живо предузимане. То су нам налагале и најпрече дужности према својој земљи; то су нам препоручивали и обзири према позиву Србије, према одушевљењу и жељама, које су се у земљи бујно и многовидно изражавале, да Србија не само не буде изненађена догађајима, но да и браћи својој притече у помоћ. *Спремање нам је, најпосле, саветовала и једна пријатељска Сила, која нам се од тога времена нашла у нужди, па нам и руку помоћи пружила.*

„Последње пролеће застало је устанак хришћански у највећем јеку. Нити су настоја-

вања Гарантних Сила успела код Отоманске Порте, да се побољша стање Хришћана, нити је Порта могла устанак савладати. На против, он је букнуо и у Бугарској, а фанатизам мусломански распалио се на свима крајевима Отоманске Царевине. Сверепства, која Турци у Бугарској чинише, беху прешла сваку меру. Покољ, који је ту извршен, испунио је сву Европу гневом и ужасом. Турска Влада не само што није насиљу на пут стајала, него је, на против, непрестано дизала башибозуке и раздавала им оружје.

„У то време показала се и међу Гарантним Силама несагласност о мерама, које би требало предузети против мухамеданског фанатизма. Пао је тако названи Берлински Меморандум, који је садржавао предлог ових мера.

„Хришћани дакле били су потпуно остављени сами себи. Тада је тек подјармљено Српство управљало све своје погледе и све своје наде на Србију и Црну Гору. Сви догађаји, који су се збивали, сви одношаји, који су се образовали, приносили су запетости стања; све је навештавало одсудан тренутак. Турска је представљала ужасну слику крви и паљевине. У Цариграду је завладала фанатичка струја толико, да је судбина Царевине, па и њених Хришћана, дошла у руке софтама.

Под њом је пао најпре В. Везир, па после и сâм султан Абдул-Азис.

„Докле смо ми очекивали да се стиша устанак на нашим границама, дотле су се по Турској све више реметили сви основи државни. Што је пролеће више освајало, то је и наша граница бивала све више узнемиравана. Упади у нашу земљу, од стране разузданe Војске Турске, постали су свакидашњи.

„Догађаји ратни учинили су, те смо, од тога времена, ове упаде и заборавили, ну кад се они замисле као догађаји мирнога времена, на граници држава у добрим одношајима, онда они имају изванредну важност. Је ли потреба да вас подсећам, колико је наших храбрих граничара мучки поубијано, колико је наших кућа попаљено, колико стоке одведено? Они, који међу вама представљају наше пограничне округе, сећају се, како упаде нису више вршили поједини људи, но чете од 100—200 па и 500 Турака, као што је, на прилику, била она чета од 100 Турака, која је ударила (26 априла пр. год) између Дубљанске и Гушаничке карауле, имајући своју заставу, трубе, па и државно оружје; или као што су били оних 50 Турака, што су (9 и 10 маја) напали из Кладнице на *Тисовицу*, или оних 500 Турака, који су (29 маја ноћу) ударали на караулу „*Сту-*

ску Чесму“ и били се до зоре са нашим људима, имајући државно оружје.

„Је ли потреба, да вас подсећам, како су под командом Али-Шулета, две чете упадале у округ Крушевачки, да пљачкају и убијају; како је 100 Арнаута напало караулу „Прокоп,“ те нам стражаре поубијали; како је код Карауле „Пересије“ читав један табор напао на нашу стражу, те нам неколико људи поубијао; како су, нарочито од Прокупља, чете, не мање од 300 људи, насртале на нашу границу, једне на караулу „Страцимир“, а друге на караулу „Равну Гору?“

„Сви ти догађаји, који су нам свима још у живој успомени, нису још довољни били, да нас одведу с пута уздржљивости и умерености. Још смо чинили кораке да сачувамо Србију од неизвесности ратне судбине. Кнежева Влада жалила се и Порти и Гарантним Силама на насртања Турска, и услед тих жалби сагласили смо се са Портом, да на лице места изашљемо комесаре, који би извидели штете и учинили крај даљим нападима; ну докле је наш комесар узалуд очекивао турског комесара у Видину, овај је од дана на дан свој полазак из Цариграда одгађао, докле их обојицу нису дотађаји претекли, те је и тај покушај остао узалудан.

„Кад смо се ми, услед ових свију догађаја, почели озбиљније спремати за одбрану, В. Везир обрати се, у почетку Јуна, на Њ. Светлост телеграфом, иштући објашњења о војним спремама нашим. Њ. Светлост му је одговорила, да се спремања чине у цели одбране земаљске и да ће престати кад престану и узроци, који су их и изазвали. Ми смо ову прилику желели употребити, да се дође до споразума са Портом, те да се све учини, што до нас стоји, како би се и нашој патничкој браћи у Турској помогло и отклонила се опасност од Србије. У то име објавио је Кнез В. Везиру, да ће *Нарочитог Посланика* отправити у Цариград са задатком, да се потражи основа за трајан споразум између нас и Порте.

„Међу тим су се збили у Цариграду нови неки догађаји, а са више страна почели су нам долазити такви извештаји о нерасположењу Портином према нама, да нисмо могли ни приступити извршењу ове намере. Поколь Министара у Цариграду дао нам је доказа, да тамо још стоји Влада под фанатичким притиском софта, и да у духовима Царских Министара још не влада она помирљивост и хладноћа у оцењивању прилика, каква се иште за оснивање трајног споразумевања. И само држање В. Везира није нас охрабрило, да пошљемо

Посланика у Цариград. Он није ни речи одговорио на Кнежеву понуду; шта више избегавао је брижљиво да се састане са нашим Заступником у Цариграду, само да се не би морао упустити у објашњавање и договор. Поврх свега тога, Посланик једне велике Силе, која тада имађаше искључив утицај на Порту, рекао је нашем Заступнику, *да Посланик Српски неће бити ни саслушан.*

„У исто време долазили су нам извештаји и од нашег Заступника из Цариграда, а и с других страна, по којима Порта, у исти мах, кад нам даје уверавања о очинском расположењу Султана и његове Владе према Србији, и уз пркос мирољубивом уверењу, које има од стране Србије, предузима мере, по којима се дало позитивно закључити, да је у Цариграду на дневном реду познати план Хусеин-Авни-паше, који је смерао на то, да, пре свега, уништи Србију, као тобожни извор свију устанака у Турској.

„Појави, који су се збивали на нашој граници у месецу јуну, потпуно су потврђивали ове извештаје. На границама нашим не само да се све више гомила редовна Турска Војска, но је Порта, не надајући се ваљ'да, да ће редовном војском савладати Србију, оружала против нас још и Арнауте и Черкезе

и, по последњим званичним извештајима, почела је доводити и саме Курде из дубоке Азије, у намери, да овим разузданим дивљим четама плени и пустоши Србију, док би њена редовна Војска с нашом мегдан делила, те да тако нашем народном благостању нанесе самртан удар.

„Све ово, у вези једно с другим, дало нам је уверења, да нам мисија, коју смо тада имали на уму, не би ништа друго донела до губитак времена, којим би се Порта користила, да своје спреме према нама доврши па да нас нападне.

„Ни једноме од вас, поштовани Посланици, није непознато, колико се смело на веру турску ослонити. Има већ *десетак година* како наши Заступници у Цариграду непрестају јављати, да би, при каквом озбиљнијем устанку хришћанском, Порта напустила све друге крајеве, па свом силом ударила на Србију, да ту угуши ватру слободе, а после би лакше са другима на крај изашла. Ако и на прошлост бацимо поглед, још смо мање имали основа да будемо спокојни. Знате како је 1862 године био утврђен уговор између наше Владе и паше, Заповедника Града Београдског, да се непријатељства прекину, уговор утврђен под јемством Консула Гарантних Сила, па је опет, сутра дан, наша престоница четири сâта била

бомбардана. Но што вам је можда непознато, то је, да је и са̂м негдашњи Валија Босански, Осман-паша, био окрвавио руке крвљу Кнеза Михаила. О томе постоје искази самих убилаца. И то је учинио Губернатор Портин у оно време, кад је Кнез Михаило, после свога путовања у Цариград, стајао у најбољим односајима са Портом Отоманском. Таква је вера у Турака! Шта нам је дакле остајало веровати видећи своју отаџбину опкољену војском, нападану сваки дан, паљену и харану? За цело. била би опасна самообмана веровати у добре намере Портине!

„Њ. Св. Кнез, у својој прокламацији од 18 јуна пр. год. казао је, да би наша даља умереност прешла у слабост, наше ћутање у плашљивост, кад бисмо ми, и после свију непријатељских поступака и намера турских, остали и даље на путу уздржљивости. И опет, Кнез је желео да се поштеди драгоцена крв Његовога Народа, па је и у последњем тренутку оправио Татарина у Цариград са представком, у којој је захтевао, да се Војска Турска са свима својим дивљим хордама дигне са границе наше, и означио средство, којим би се Србија извела из тешког положаја, у који је, без своје кривице, запала, и *Народ Српски у побуђеним крајевима стално умирио.*

„Ни овај последњи помирљиви корак од наше стране, није нашао одзива у Отоманске Порте. Коцка је очевидно била пала; избора није било. То је навештавао и јавни глас Народа нашег. Кнез, који носи име Обреновића, Кнез, који је још у своме нејаком детињству нашао топла и срдачна пријама у своме Народу, тај Кнез нити је могао, нити је хтео, да се одупире патриотичкој струји, која је у земљи завладала била. Опште је било осећање да част и понос Србије иште крајна средства. Онај покрет духова, који је од више година оживљавао Србију, изашао је био на врх патриотске узбуђености. Оне патриотске песме, оне одушевљене изјаве, оне демонстрације, које су на сваком кораку предусретале Господара наше земље, — сад је све то налазило израза у једној речи: „рат Турцима“! И рат је наступио. То је зар била Божја воља!

„Како је рат вођен, то ви, поштовани Посланици, сви знате. Ја ћу само констатовати то, да је Србија четири пуна месеца одолевала Турској Царевини, која је против нас послала језгру своје убојне снаге. И кад се узме у обзир, да су читаве Царевине само за неколико дана падале и за мир молиле, да су се многобројне војске њихове разбегавале у дивљем бегству, или у ропство падале — ми не мо-

жемо бити собом незадовољни. Колико год непријатељ држи нашег земљишта у својим рукама, толико је и његовог земљишта наша војска посела. Нисмо освојили никаквих тврдих градова, али смо извојевали симпатије наше Словенске браће и свију напредних народа. Ну има један још значајнији добитак нашега оружја. То су сигурни изгледи, да ће се судбина наше браће у Турској знатно побољшати. Од како је Србија развила заставу слободе, од онда тек велике Силе почеле су се озбиљно занимати питањем о побољшању њиховога стања. Успех је сигуран. За њ нам јемчи велика Русија, која, са запетом пушком на рамену, стоји готова да казни охолост мухамеданску, ако се она за времена не приклони захтевима целе Европе. Никада толика крв људска није проливена бесплодно. Прави ресултати, и ако се сада још не виде, наступиће неизбежно у скором времену. То је природан ток народнога живота, као што нам сведочи и историја нашег ослобођења. Ви сви знате, колико су се година наши стари борили, и шта је био непосредни ресултат. Знате, како је првих година, по умирењу, Кнез Милош изгледао само као неки местозаступник турски, намењен, по тадашњем мишљењу турском, *само да купи харач* за Султана, али мало по мало

тај је харачлија постао *самосталним Кнезом*, а негдашњи Турски Пашалук постао је *Кнежевином*, која данас дели мегдан са Царевином за слободу и оне своје браће, којима не би суђено, да се онда ослободе, као и ми. *Наше жртве принеће да и њих скоро слободне видимо; нашом крвљу користиће се и они, а користићемо се и ми с њим заједно.* То нам више вреди но да смо освојили какав Пашалук Турски. *Наш рат и није био рат освајачки, но рат за самоодбрану, рат за слободу и уједињење Српскога Племена. И тој слободи, томе уједињењу морално је основ положен.* Крв Српска из свију крајева помешала се, а помешала се и са крвљу наше моћне Словенске браће са Севера. Верујмо, да ће ова наша заједница имати добрих последица за будућност.

„Замислимо сад за један тренутак, какав би био положај Србије да нисмо војевали? Тада би, истина, Србија имала мање жртава, мање попаљених и опустошених села, али би данас живела презрена и понижена. Задатак, на који она помишља, и за који се толико година спрема, прешао би на другу коју туђу државу, јер би племе наше изгубило поуздање у нас. Ми бисмо се, услед тога, међусобно обасипали прекорима; међу нама изродио би се опасан раздор, коме би последице за Ср-

бију могле бити и *штета и понижење*. Колико је данашњи положај Србије тежак, ја имам тврдо уверење, да би нам он данас, *без рата*, био несрављено тежи, докле овако, ако имамо штете и жртава, *имамо и части и боље будућности*. Рат ће проћи, а застава народна, коју смо ми у земљу поболи, остаће као символ наше вере политичке, пун поноса и пун наде на сјајну будућност.

„Србија није потпуно успела, али она није ни побеђена. За то нам је најбољи доказ, што Србија није просила мира у Турака, но је Порта Србији и Црној Гори мир понудила, *мир частан, који нам не доноси никаквих жртава, не крњи наших права, не намеће ни каквих терета.*

„Његова Светлост није мислила, да сме овакву понуду одбити, али је није коначно ни примила, докле год не би саслушала вољу Свога Народа, докле се год не би од његовог потпуног Представништва чуло: је ли Народ вољан, да се заустави на путу рата, па да започето дело остави будућности. Што нам нарочито даје повода, да о даљем правцу свом саслушамо Вел. Нар. Скупштину, то је данашње држање Русије. Ви знате, да Русија стоји са силном војском спремна, да зарати противу Турке. Ну хоће ли, заиста, Русија заратити и када ће то бити; каквим би се добитцима мо-

тла Србија надати за случај свога суделовања у Руско-Турском рату, то је неизвесно.

„Ако бисмо ми мир закључили, а Русија на скоро за тим заратила, ми бисмо могли жалити, што нисмо суделовали; али исто тако очекујући на рат Русије, а не имајући никаквог изгледа на продужење примирја, могли бисмо, у даљој неједнакој борби, после толиких жртава и умора, доћи у опасан положај.

„У овом одсудном и по будућност Србије судбоносном тренутку, користећи се одредбама земаљског Устава, Њ. Светлост Кнез желео је да чује глас Свога Народа о понуди, коју нам је учинила Отоманска Порта.

„13-ог јануара ове године Велики Везир понудио је телеграфом Његову Светлост на споразум са Царском Владом путем непосредних преговора, дајући, у исти мах, разумети, да ће се, по истеку примирја, непријатељства наставити.

„Његова Кнежевска Светлост одговорила је, 15 ист. месеца, истим путем, да је склона ступити у преговоре, али да жели, пре тога, да чује основе, на којима би се повратили односаји између Кнежевине и Отоманске Порте.

„На скоро за тим дошао је у Београд Изасланик Портин, Пертев-ефендија, са задат-

ком, да од стране Вел. Везира и лично понуди Његовој Светлости повратак мира.

„Основе, које нам је Порта, за повратак мира предложила и преко свога Посланика у Бечу и преко свога Нарочитог Посланика, састоје се у овоме:

„Status quo ante bellum (стање пре рата) са гарантијама моралним, које би се састајале из шест следећих тачака:

1., „Предупређивати скупљање на Српском земљишту оружаних чета, намењених да подижу буну у суседним областима; такође предупређивати улазак у суседне области чета овако образованих, било у четама и јавно' било тајно и у мањим гомилама.

„2., Спречавати да се образују у Србији друштва, која имају револуционарне смерове и у опште свако тајно састајање ма какав био његов стварни или привидни задатак.

„3., Поставити у Београду Отоманског Агента.

„4., Независно од верозаконе слободе, Јермени и Јевреји да уживају у Србији оне исте слободе, које уживају и други становници.

„5., Сходно одредбама, које су утврђене приликом изласка отоманске војске из тврдиње Београдске, Отоманска застава да се виј е и од сада на тврдињи поред заставе Српске.

„6., Саобразно старим ферманима, број градова и важност постојећих утврђења (fortifications) не може се временом умножавати.

„Влада Његове Светлости старала се и непосредно и преко Гарантних Сила, да уклони сва ова питања о гарантијама. И ми смо овде Пертев-ефендији објаснили, а и Пуномоћници Њ. Светлости имају поднети Порти писмено објашнење, да је питање о Јеврејима предмет унутрашњег законодавства Кнежевине, а постављање Отоманског Агента, да није у сагласности са повратком стања, које је рату претходило. Остале пак тачке да не могу служити за основ мира, по што оне не садржавају ни каквих нових питања, но или стоје у сагласности са ранијим одношајима према Порти или следују по себи из одношаја мира. На тај начин Влада Кнежева успела је, да ни једна од ових тачака не уђе у протокол мира, но само она три главна основа, који су изложени у указу Његове Светлости.

„Ето, поштовани Посланици, на којим основама можемо повратити одношаје са Отоманском Портом. Примите ли те основе, имаћемо частан мир; не примите ли их, имамо опет рат, и то рат неодложан; јер примирје истиче данас. За то је потребно, да одмах приступите делу, како би се, у случају при-

станка на мир, могао телеграфом известити В. Везир, и отклонити свако даље непријатељство на граници нашој.

„Поштовани Посланици! Кнез са својом Владом рачуна на ваше родољубље и на вашу увиђавност. Тренутак је пресудан; он изискује да будете сви дубоко проникнути озбиљношћу положаја, у коме се наша земља налази, да будете испуњени духом слоге, па да, без губитка времена, изразите ваше мишљење о правцу, који нам предстоји да усвојимо.“

По што је свршен претрес, приступило се решавању питања: хоће ли се примити основе, до којих се дошло преговорима, па за тим закључити мир, или ће се оне одбацити и рат продужити. Устајањем и седањем решено је скоро једногласно: да се приме основе мира, и мир закључи. Кнез, извештен о решењу Народне Скупштине, дошао је опет у њену средину, и усмено изјавио свој пристанак на њену одлуку, а за тим је и Указом закључио њене састанке.

Црна Гора није тада још била закључила мир. Она је са шиљањем својих Пуномоћника у Цариград застала, не имајући потребе да хита, јер је Отом. Влада њој продужила примирје до 21 марта, а према Србији није пристала на продужење примирја, које је истекло

на са̑ми дан одлуке Вел. Нар. Скупштине, *да се мир закључи.*

16 фебр. потписали су Српски Пуномоћници у Цариграду „*Протокол Мира*;“ 18 послао је Кнез Вел. Везиру телеграфом своју потврду „*Протоколу Мира*,“ а 20 фебр. датиран је *Царски Ферман*, који је, кроз који дан, донео у Београд Пертев-ефендија и предао га Кнезу, у присуству свију Министара, без сваке свечаности.

Ови документи гласе:

Протокол мира

закључен између Високе Порте и Србије гласи, у преводу заједно са дотичним потврдама, као што следује:

I

Данас 16/28 фебр. 1877 Одасланици Њ. Светлости Књаза Српског, Господа Ф. Христић и Д. Матић, саставши се у седници код Његова Превасходства Министра Спољашњих Послова, изјавили су да мисле, да су при крају својих послова и да су се сложили са Његовим Превасходством Министром, према објашњивој ноти, коју предадоше Високој Порти дана 16 фебруара.

Услед тога Господа Одасланици изјавише да они према пуномоћству, које им је дала Кнежевска Влада, потврђују, да њихова речена

Влада жели видети обновљене одношаје са Сузеренским Двором на основи **status quo ante**.

Његово превасходство Министар Спољашњих Послова, са своје стране, изјавио је у име Високе Порте, да узима на знање поменуту објашњиву ноту, о којој је реч, да је Царска Влада одлучила да обнови одношаје са Кнежевином Србијом на основи **status quo ante**, и да ће та одлука саопштена бити Кнезу уобичајеним досада начином.

У овоме положају и да би се домашај начела **status quo ante** што јасније одредио, те да би се избегло свако неспоразумевање, које би могло настати у томе обзиру, утврђујемо (констатујемо), да смо се сложили у овоме:

1., Да повраћај **status quo ante**, без другога многога тумачења, значи, да се потпуно и без изузетка повраћају све тачке и погодбе записане у царским хатима и другим актима који се тичу Србије, а нарочито хат од 11. априла 1867 (5. зилхаде 1283) о управи градова.

2., Пошто је висока Порта дала потпуно помиловање поданицима отоманским, који би се били компромитовали у последњим догађајима, то и Кнежевска Влада, од своје стране праштa и заборавља све оним Србима, који се компромитоваше у истим несрећним догађајима.

3„ За дванаест дана од данас, Царска Војска и Српска Војска оставиће земљиште, које су заузеле изван негдашњих демаркационих линија, тако да, кад прође тај рок, дотичне власти почеће опет вршити своје законите послове.

Овај је акт састављен у два екземплара.

Ф. Христић.
Д. Матић.

Сафвет.

II.

Телеграм.

Његова Светлост Кнез Српски, Његовој Светлости Великом Везиру у Цариграду.

Част ми је известити Вашу Светлост да потврђујемо и потпуно одобравамо Протокол, у коме су углављене основе за обнову односшаја између Високе Порте и Србије онако, како су га потписали наши особити одасланици господа Ф. Христић и Д. Матић, као и објашњења и уверења, која су дали наши особити одасланици Високој Порти, и који се свршише тиме, што се обнови status quo какав беше између Високе Порте и Кнежевине до месеца јуна прошле године. Србија, враћајући се на тај начин у пуна своја права, повластице и слободе (имунитете), које је до тада уживала, прима, с особитим осећањем верности,

обвезе, које излазе из фермана даних у разним епохама, и којима ферманима Сузеренски Двор беше показао своју бригу и поверење према Српскоме Народу и његову Кнезу. До Његовог Величанства Султана стоји сад да прогласи званично, да су обновљени одношаји Кнежевине Србије са Сузеренском Силом на *уговореној основи.*

Београд, 18. Фебруара, 1877.

III.

Ферман

Кнезу Милану.

Нека се вечито слави!

Наша царска брига ишла је увек за оним, што могаше допринети, да се учврсти мир и напредак Кнежевине Србије, која је саставни део нашег Царства, и да обезбрижи срећу и и успевање њезиних становника. Слободе (имунитети) и повластице у царским хатима, смерале су само на то, да остваре ту жељу. Јасан доказ наше особите добре воље према Народу Српском, с обзиром на његову осведочену верност према нашој Царској Влади, био је такођер дан нашом особитом одлуком, по којој чување царских градова би поверено Кнежевини. Одношаји поверења и искрености између Кнежевине и Сузеренског Двора, беху на тај начин чврсти и све то развијенији, али на један пут, поред свих трудова наше Царске

Владе, за одржање постојећег реда ствари, били смо немило дирнути видећи, да се не могаху предупредити несрећни догађаји, који претише дубоко да потресу како унутрашњи положај Србије, тако и њезин положај према Сузеренском Двору.

На предлог, који је учинила наша Царска Влада у намери, да се поврати мир, да се Србији уштеде ратне невоље, и који је смерао на то, да се Србија врати у стање, које је заузимала пре последњих несрећних догађаја, Ви сте послали с пуномоћствима у Цариград многопоштовану господу Христића и Матића (Нека им се част умножи!). У преговорима, који су вођени између њих и наше Високе Порте, они су јој усмено и писмено објаснили и дали уверења, по којима стоје добри, да ће се садржај фермана, даних у различним приликама, брижљиво чувати, да ће се вршити обвезе, које је Србија узела на се у накнаду за повластице и слободе своје, и да се у напредак не ће допуштати ништа, што би кадро било да материјално и морално поремити добре одношаје Србије са нашом Владом.

Како су та објашњења и уверења обновила и утврдила наше Царско поверење у верност и искреност Кнежевине и Народа Српског, то смо одобрили и потврдили повратак status

quo ante, и као што је наше Царско помиловање дано оним становницима суседних области, који, за време догађаја, о којима је реч, пребегоше и тражише уточишта у Србији, тако је исто обезбрижен повратак к својим кућама и оних становника Кнежевине, који пребегоше к нама. Ми смо уверени, да ћете Ви и Народ Српски оценити ово уређење, као очевидни доказ нашег Царског поверења и наше Царске наклоности према вама, и да ћете настојати око тога, да се испуне обвезе Кнежевине према нашој Царској Влади.

Овим нашим Царским Ферманом, који се вама шаље, снабдевен нашом Царском потврдом, проглашено је, на тој основи, да се повраћа стање status quo ante, и да су потребне заповести издане куд треба, да се оставе она места преко обележене (демаркационе) линије, која држи наша војска.

Дано 18 Сафера 1294
4. Марта / 20. Фебруара 1877

Примајући 8 марта Берат Царски из руку Султанова Посланика, Пертев-ефендије, Кнез је изјавио своје задовољство, што види, да се повраћају добри одношаји између В. Порте и Србије, којима је истоветан смер, да обезбеде благостање и сигурност дотичних Народа. Молио

је Посланика да буде тумач ових осећања код Њ. Вел. Султана, па да и сам прими израз његове захвалности на оданости, коју је посветио извршењу лепе мисије, коју му је В. Порта поверила.

Остаје нам да прибележимо још један документат, који је поникао из преговора о миру. То је објашњива нота (note explicative), коју су Српски Пуномоћници потписали 16 фебр. са смером, да одговоре на питања о *„моралним гарантијама“*, које је захтевала От. Порта против повратка рата. Према настојавању Српске Владе изостао је из ове ноте сваки помен о Турскоме Агенту, кога би Порта желела да има у Београду. Друге су тачке или објашњене у смислу повратка status quo ante, или су са свим одбијене.

Тако, изложивши жељу Портину односно турске заставе на Београдскоме Граду, нота одговора:

„Влада Кнежева није никад престала испуњавати обавезу да подиже заставу Отоманску на Граду Београдском. У осталом из тога, што се ове две тачке налазе изречно и особено постављене у хатишерифима од ређева 1249 и од 11 Априла 1867 (5 зилхице 1283) следује, да одмах, како буде Кнежевина примљена да успостави односаје са Сузеренским

Двором на основи **status quo ante**, да ће с повраћајем **status quo**, произведено признање свију Царских Фермана, издатих у разно време, учинити обавезном односно градова угодбе, садржане у горепоменутим Ферманима, и по томе ће те угодбе ступити одмах у важност и биће савесно извршене.“

О жељи Портиној односној на бунтовне чете и тајна друштва, нота садржи овакав одговор посланика:

„Потписани позвали су се на претходности несумњиве у праву и на делу, да даду Влади Високе Порте најформалнија уверења односно тежња изредно консервативних и противбунтовних, које су у свима временима карактерисале Народ и Владу Кнежевине Србије. Србија, свесна свога положаја, тражи у раду производном основе свога благостања; непријатељица сваке агитације, која би удила њеном развићу моралном, умном и трговинском, она је издала законе строге, да предупреди оснивање. тајних друштава, која би имала превратне смерове, да казни састављање бунтовничких чета, које би производиле немир у суседним провинцијама. Заиста, у дугој периоди, која је прошла од основања Кнежевине под Султаном Махмудом, до овог последњег времена, не само да је састав оружаних чета био непознат у Ср-

бији,него се није налазило ни тајних друштава; тако је унутрашње законодавство, сложно са тежњом Народа, увек довољно било да предупреди постанак таквих елемената нереда. Тајна друштва, на која В. Порта нишани, имала су свој постанак и свој стан на другом месту, а не у Србији. Ако се у ово доцније време, по што су ови закони Кнежевине остали беснажни, развио положај штетан по све ин тересе, уверења, којих су потписани посланици имали част да буду органи код Владе Царске, управо су намењена да томе учине крај, повраћајући мир и одношаје доброг споразума између Сузеренског Двора и Кнежевине, и да даду тим чуварним законима јавнога реда њину стару и неоспорну важност и дејство у највећу корист саме Србије.“

На тачку о Јерменима и Јевреји ма, нота одговара:

„На жељу о верозаконском трпљењу, тако великодушно изјављену од стране Високе Порте, потписани (посланици) одговорили су, да унутрашње законодавство Србије не познаје никакав изузетак основан на вери, да никад није било Јермена Грегоријанских или Католичких у Србији, да сви грађани у Србији уживају равна права грађанска и политична, да ни Јевреји, поданици српски, нису тога лишени

(осим само једног ограничења односно настањивања у унутрашњости земље), као што не ће бити лишени ни у будуће грађани Српски припадајући другом обреду хришћанском, него што су православни.

„Потписани (посланици) честитају себи, што су тако били постављени у стање да покажу., да је велико начело верозаконске слободе, спојено с унутрашњим правцем Кнежевине, било у сва времена употребљено од свих грађана Српских без разлике вере.“

И ова *„објашњива нота“* служи као нов доказ, да је Србија успела да закључи *потпуно частан мир*. Турска је Српску крв свагда скупо плаћала, па имала, у борби противу ње, успеха или не. Бомбардање Српске Престонице платила је она тврђавама, које је држала у Србији на основу европских уговора. Сад, после крвавих бојева, вођених четири месеца противу Србије, и ако је ратни успех био на њеној страни, она јој *сама нуди частан мир*; сад први пут, од како постоји Кнежевина, она потписује са њом један акат *у облику билатералном*, докле јој не давно није хтела дати ни имена *„Владе,“* а њени органи писаше јавно о *Србији*, све до 1862 године: „Ce n'est pas un gouvernement, c'est une Administration.“

Кад је Пијемонат 1848 повео први рат за ослобођење и уједињење Италије, па подлегао,

имао је он да поднесе много тешких жртава. Краљ Карло Алберт жртвовао је своју круну, а Пијемонат је морао платити 75.000,000 франака накнаде Аустрији, докле Србија излази из рата са чашћу а без губитака. Отом. Порта није успела да јој наметне ни једну жртву; није успела, да јој изнуди ни једну уступку. Одбијен јој је захтев, којим је смерала на понижење Србије, да доведе у Цариград Српскога Кнеза; одбијена јој је претенсија да, у облику Агента, држи у Србији *сталнога Комесара*, а то су били једини захтеви њени, који су имали значења међу оним *„гарантијама моралним“*, које је она поставила Србији противу повратка рата.

Достојанство Народа Српског сачувано је до последњега тренутка. Порта је желела, да њена Војска, која се имала кренути из Алексинца у Видин, прође, преким путем, преко Србије на Зајечар, ну Влада се Српска није на то склонила, да се не би Српско становништво, које се у оним крајевима много напатило, узнемирило новом појавом Турске Војске. При свем том растанак је Команданата био пун куртоазије. Хафис-паша, Команданат Турске Војске у Алексинцу, телеграфисао је пуковнику Лешјанину, Команданту Моравскога кора, 18 фебруара: „Мир је потписан између

В. Порте и Србије. Као што бејасте наши храбри непријатељи, надам се, да ћете бити наши добри и искрени пријатељи.“

Мир је обнародован 21 фебр. Прокламацијом, у којој Кнез наглашује, да се судбина Источних Хришћана сада налази у јачим рукама, а Србија остаје под гарантијом Великих Сила и даље у свима одношајима према Отоманској Порти, у којима је била и пре рата.

ПРИЛОЗИ

1.

Краљевско-Грчки Министар Спољашњих Послова

Петар Делијанис

Кнежевско-Српском Намеснику

Јовану Ристићу

Athènes, le 18/30 Juillet 1868.

Mon cher Monsieur Ristitch,

Vous ne vous attendiez peut-être pas à recevoir une lettre de moi. Que de changements depuis que nous nous sommes séparés l'année passée à Constantinople! Vous partiez pour aller occuper dans votre pays le poste de ministre des affaires étrangères, le Général Ignatieff était bientôt après appelé à St. Pétersbourg pour succéder au Prince Gortchakoff et moi je quittais aussi, quelques semaines à peine après vous deux, Constantinople pour prendre à Athènes la direction du Département de nos relations extérieures à laquelle la

confiance de mon Souverain venait de m'appeler. Ainsi dans l'espace de quelques jours nous avons abandonné tous les trois le terrain où nous seuls avions concentré tous nos efforts en vue du présent et de l'avenir des populations chrétiennes qui se trouvent encore sous la domination ottomane.

Le général Ignatieff seul y est revenu et y a repris cette noble tâche qu'il poursuit avec tant d'habileté et de persévérance. D'autres occupent nos places à côté de lui et vous et moi avons maintenant dans nos pays respectifs et sur une autre scène une tâche non moins ardue à remplir. Après l'horrible attentat qui vous a privé d'un chef éminent et d'un ami, attentat que j'ai déploré d'autant plus vivement qu j'avais eu depuis peu l'occasion de connaître de près et d'apprécier les nobles qualités de l'infortuné Prince, et vu la nécessité d'appeler à sa succession un mineur, je me figure les soins et les soucis qui doivent vous accabler vous et vos collègues de la Régence. L'estime que j'ai toujours eue pour vous et le bon accord qui a toujours existé dans nos relations à Constantinople, m'ont fait apprendre avec une grande satisfaction que le choix de vos compatriotes pour obvier à la vacance du Gouvernement suprême fut tombé sur vous et sur deux autres personnages distingués. Je vous en félicite de tout mon coeur et j'en augure du bon et pour les affaires de Serbie et pour nos relations respectives.

Notre situation présente mutuelle et notre intimité de Constantinople m'ont suggéré l'idée d'en venir à une entente directe et confidentielle avec vous, afin que nous puissions savoir chez nous avec vérité et en détails l'état de choses créé actuellement en Serbie par les derniers changements, vos vues par rapport aux engagements secrets qui nous lient et que le Prince défunt avait validé de Sa signature et sur ce qu'il y aurait à faire à une échéance prochaine. Nous voudrions aussi calmer une inquiétude, qui avait préoccupé également, comme vous le savez, le Prince Michel lui-même de son vivant, ce serait relativement au secret absolu qui doit couvrir nos engagements respectifs, quel est le soin qui dans l'état de choses actuel en Serbie qui pourrait donner lieu à des changements dans les hautes régions du Gouvernement, quel est le soin, dis-je, qui a été pris pour mettre en sûreté les documents et la correspondance qui constatent l'Entente et les Engagements qui l'ont suivis.

C'est donc pour avoir de vos nouvelles et celles de votre pays qui tant nous intéressent et pour entrer dans les explications toutes confidentielles que, renonçant à l'expédient dangereux de la correspondance directe par la poste, je vous envoie à Belgrade une personne de confiance, un ami à moi, ancien Ministre, ancien Député et membre de notre dernière Assemblée Nationale, M.

Diamandopoulos, homme de mérite et bon patriote. Il aura l'honneur de vous remettre ma présente qui doit lui servir auprès de vous comme lettre d'introduction et de créance. Mr. Diamandopoulos part d'ici comme pour faire un voyage d'agrément et personne ne sait la mission que je lui ai donnée auprès de vous. — Veuillez lui faire bon accueil et lui faciliter sa tâche.

En profitant de cette occasion pour me rappeler à votre bon souvenir je vous donne, mon cher M. Ristitch, l'assurance que je conserve toujours le vôtre et que je suis comme par le passé

Votre tout dévoué serviteur
P. Delyannis m. p.

2.

Кнежевско-Српски Намесник
Краљевско-Грчком Министру Спољашњих Послова
Петру Делијанису

—

Belgrade, le 5/17 Août 1868.

Mon cher Monsieur Delyannis,

M. Diamandopoulos m'a remis la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser en date du 18/30 Juillet dernier. Il est superflu de vous dire

combien j'ai été enchanté d'avoir reçu des nouvelles d'un ami avec lequel j'ai été dans le cas de traiter des questions de la plus haute importance et, durant tout ce temps, de n'avoir eu qu'à me louer de sa sagesse, de sa modération et de sa loyauté.

Je vous remercie des paroles de condoléance que vous m'exprimez à l'occasion du grand malheur qui nous a frappés. Oui, mon cher ami, nous avons perdu un Chef éminent et moi j'ai perdu un ami dont vous connaissez la bienveillance particulière pour moi. La douleur de la nation est inépuisable, nous resterons longtemps encore sous l'impression de ce grand deuil national.

La Serbie a traversé une crise bien dangereuse, mais grâce au patriotisme et au dévouement du peuple, l'ordre et la légalité ont pu être maintenus dans toutes les directions.

Le malheureux prétendant qui a organisé, l'horrible attentat n'a pu trouver d'autres instruments pour l'accomplissement de son projet criminel que ses parents, ses domestiques et des forçats, et la conséquence naturelle d'un crime pareil n'a été que la consolidation de la dynastie. Sans se préoccuper de sa minorité, le peuple a acclamé l'héritier légitime de la victime, il s'est rassemblé autour du Gouvernement et lui a assuré tout son concours de sorte que je puis vous dire, sans exagération, que le Gouvernement est sans aucune opposition.

Cette circonstance nous donne la force et la possibilité de continuer la politique du Prince Michel dans toutes ses nuances. Par l'intermédiaire de notre Agent à Constantinople nous vous avons déjà fait connaître que nos relations avec la Grèce ne subiront aucune modification. Je dois vous répéter aujourd'hui que dans nos dispositions ainsi que dans nos conditions il n'y a rien qui pourrait nous empêcher de remplir les engagements que nous avons contractés envers vous.

Vous connaissez, mon cher ami, le dévouement avec lequel je n'ai pas cessé de soigner l'esprit d'amitié entre les deux nations soeurs durant mon séjour de six ans à Constantinople. Mes deux collègues à la Régence partagent complétement mes convictions politiques. Vous pouvez donc considérer comme acquis le dévouement le plus sincère du Gouvernement Serbe à notre cause commune.

Le cas échéant nous donnerons suite à nos engagements de la manière la plus efficace. Le Prince Michel, il est vrai, n'est plus parmis nous, mais la force qu'il a créée, reste intacte, ses traditions seront suivies, son esprit nous guidera comme l'étoile de Béthléem pour nous éclairer la voie vers l'Orient.

Nous continuerons nos préparatifs et resterons sur le qui-vive pour ne pas être surpris par les événements, et nous sommes convaincus que vous en ferez autant.

S'il y a lieu d'entrer en action, nous n'entreprendrons rien sans nous entendre préalablement avec vous.

M. Diamandopoulos m'a posé quelques questions de détail, et je me suis empressé de lui donner des réponses qu'il ne manquera pas de porter à votre connaissance.

Quant à l'inquiétude qui vous préoccupe relativement aux documents et correspondances échangées entre nous, je vous prie de vous tranquilliser. Les papiers restent couverts du secret le plus absolu et le nombre des personnes initiées dans nos relations mutuelles est toujours très restreint.

Je crois, mon cher ami, avoir répondu aux questions qui vous intéressent, M. Diamandopoulos complétera de vive voix ma lettre.

Il a plu à la Providence de nous faire participer nous deux à ces négociations qui ont amené une entente complète et cordiale entre nos deux pays. Elle nous réserve, peut être, la bénédiction de prendre une part directe à la mise à exécution et au triomphe de notre cause commune.

Je vous prie, mon cher monsieur Delyannis, de croire à mes sentiments d'amitié inaltérables avec lesquels j'ai l'honneur d'être,

Votre très dévoué serviteur.
J. Ristitch m. p.

3.

Краљевско-Грчки Министар Спољашњих Послова
Петар Делијанис

Кнежевско-Српском Намеснику
Јовану Ристићу

—

Athènes, le 9/21 Octobre 1868.

Mon cher Monsieur Ristitch,

J'ai reçu par M. Diamandopoulos la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire en réponse à la mienne. Tout va donc bien pour ce qui concerne notre entente commune. Ma présente vous sera remise par M. Dosko que le Roi a nommé Son Consul - Général auprès du Gouvernement Princier. C'est un de nos Agents le plus prudent et le plus expérimenté. Veuillez le recommander à l'accueil bienveillant de M. le Ministre des Affaires Etrangères, pour lequel je l'ai muni d'une lettre officielle, et de Leurs Excellences les membres de la Régence Princière. Il aura l'honneur de remettre également la réponse que par ordre et au nom du Roi je fais à la lettre des membres de la Régence, en attendant que Sa Majesté écrive aussi Elle-même à Son Altesse Sérénissime, aussitôt qu'Il voudra bien annoncer directement à Sa Majesté Son avénement au trône de Serbie. —

N'ayant rien autre pour le moment à vous communiquer, je suis toujours mon cher Monsieur Ristitch,

Votre très dévoué serviteur
P. Delyannis m. p.

4.

Крал. Грчки Мин. Спољашњих Послова
Петар Делијанис

Кнежевско-Српском Намеснику
Јовану Ристићу

Athènes, le 10/22 Janvier 1869.

Mon cher Monsieur Ristitch,

Les événements marchent; nous continuons ici nos armements sur la plus grande échelle possible. L'armée régulière est portée à 36 mille hommes, les bataillons de chasseurs composés de volontaires à 20 mille, et des corps francs d'une dizaine de mille. La garde nationale servira plus tard. Nous nous occupons de la formation de l escadre et nous espérons avoir bientôt à opposer à l'ennemi six batiments cuirassés sans compter les autres bâtiments de la flotte. C'est plus qu'il ne faut avec le courage et l'habileté merveilleuse des marins

grecs pour frapper de nullité les escadres turques et nous rendre maîtres de la mer.

La Conférence réunie à Paris, n'ayant pas voulu donner à notre Représentant une position en tout point égale à celle du Turc, M. Rangabé a reçu l'ordre de n'y prendre aucune part. Nous apprenons que cette Conférence, que nous n'avons nullement demandée, et qui s'est constituée non dans notre intérêt mais dans celui des Puissances qui ne veulent pas entendre parler d'une guerre, soit parce que quelques unes d'elles ne sont pas prêtes, soit parce que les autres en craignent l'issue pour l'Empire Ottoman qu'elles chérissent, vient de terminer ses travaux en les résumant en une déclaration basée sur trois des cinq points de l'Ultimatum turc. On dit que cette Déclaration est très modérée dans les termes, qu'elle ménage beaucoup l'amour propre de la nation Hellènique et qu'on va maintenant la communiquer aux Gouvernements d'Athènes et de Constantinople, en leur demandant de s'y conformer et de reprendre leurs relations. Nous ne connaissons pas le texte de cette Déclaration, ni si les Puissances entendent l'imposer et par quels moyens.

Qoi qu'il en soit, une reprise de relations entre la Grèce et la Turquie, même provisoire, ce n'est pas chose facile, et les Puissances ont eu le tort de ne pas écouter les représentants

du Roi auprès d'elles, qui les engagaient à remonter aux causes et à trouver le remède efficace nécessaire, et non pas à perdre leur temps en s' occupant des points de l'Ultimatum turc et des théories sur le droit des gens.

Nous continuerons donc ici nos préparatifs, et bien que notre Consul Général à Belgrade nous tienne au courant de vos dispositions, et que M. Diamandopoulos, que je vous ai dépéché, il y a quelques mois, m'ait apporté votre lettre, et m'ait donné toutes les autres explications que vous l'aviez alors chargé de m'exprimer, j'ai cru devoir dans la circonstance actuelle, vous envoyer un second agent extraordinaire, le Major du Génie Mr. Nicolaïdès, homme instruit prudent et bon patriote, que je vous prie d'accueillir avec bonté et confiance et vouloir bien le reccommander au même accueil de vos collègues et des Ministres.

M. Nicolaidès vous fera connaître tout ce qui est nécessaire, et je vous prie de me faire connaître par lui, tout ce qu'il importe que nous sachions de votre part, en vue de l' action commune qui pourra être prochaine.

En me rappelant à votre souvenir,

Je suis toujours, Mon cher Monsieur Ristitch,

Votre ami et très dévoué serviteur,
P. Delyannis

P S. Mon écriture n'étant pas très lisible, j'ai emprunté la main de mon fils pour vous écrire la présente. Vous l'avez connu à Constantinople.

5.

Кнежевско-Српски Намесник
Јован Ристић

Крал. Грчком Министру Спољашњих Послова
Петру Делијанису

—

Belgrade, le 13/25 Fevrier 1869

Mon cher Monsieur Delyannis,

Vous venez de traverser une crise difficile qui, nous en sommes persuadés, ne vous a point été préjudiciable; en effet, les préparatifs qu'elle est venue précipiter ne pourront pas rester infructueux, d'autant moins que la diplomatie n'a résolu que la question de l'ultimatum turc, mais non la situation qui a donné lieu à cet ultimatum.

Pendant toute la durée de cette crise nous n'avons cessé, mon cher ami, d'être avec vous de coeur et d'âme et notre anxiété a été d'autant plus vive que nous étions abandonnés à la plus grande incertitude sur vos projets. Nous n'avons néanmoins rien négligé de ce qui pouvait faciliter votre situation agissant diplomatiquement pour faire autant que possible baisser le ton à la Porte envers vous. Et si un conflit armé eût eclaté entre vous et la Turquie vous n'avez pas douté, je pense, un ins-

tant, que nous ne serions pas restés indifférents dans une guerre semblable. Mr. Dosco a dû vous tenir au courant de nos démarches et de nos dispositions fraternelles.

Au milieu de nos incertitudes votre lettre du 10/22 du mois dernier, dont Mr. le major Nicolaïdes était porteur, a été pour nous la bienvenue. C'est avec un vif plaisir que nous y avons vu que vos préparatifs militaires marchent vite, et quand la force dont vous avez entrepris l'organisation sera prête, alors s'il plait à Dieu, de concert avec la nôtre, elle résoudra la question laissée actuellement pendante.

Mr. Nicolaïdes est resté plus de vingt jours en voyage et sur ces entrefaites la situation s'est momentanément modifiée. Les relations ainsi rétablies entre vous et la Porte, il me semble qu'il n'est rien de mieux à faire que de mettre à profit, pour activer nos armements, le temps qui nous reste et dont nous ne connaissons pas la durée.

Pour notre part nous n'avons jamais interrompu ce travail et Mr. Nicolaïdes, en traversant la Serbie, a pu constater de ses propres yeux l'activité de nos établissements militaires et l'état de nos arsenaux. Nous aussi, nous avons l'intention d'envoyer prochainement chez vous un officier pour étudier vos différents armes, afin que nous puissions

mettre dans notre armement la plus grande uniformité possible.

Au surplus, mon cher Monsieur, nous nous entendrons suivant les besoins et les circonstances, et cela nous sera d'autant plus facile que nous possédons maintenant au milieu de nous un digne représentant de S. M. le Roi Georges.

Le seul voeu que le Gouvernement Princier se permetrait d'exprimer au Gouvernement Royal serait que dans des circonstances analogues aux dernières, vous vouliez bien nous tenir à temps au courant de vos desseins, de manière que nous puissions de notre côté, répondre en temps opportun aux devoirs qui nous incombent comme aux membres de la solidarité orientale.

Mr. Nikolaïdes vous exprimera mieux que je ne puis le faire ici nos sentiments amicaux et l'inaltérable affection avec laquelle j'ai l'honneur d'être votre humble et dévoué serviteur.

J. Ristitch m. p.

6.

Кнежевско-Српски Министар Спољашњих Послова

Јован Ристић

Краљевско-Грчком Министру Председнику

А. Кумундуру.

—

Belgrade, le 28 Juillet 1876

Monsieur le Président,

Les événements qui se déroulent en Serbie exerceront une influence si décisive sur l'avenir

des races chrétiennes de la Presqu' île Balcanique j'éprouve le désir bien naturel de m'en entretenir avec votre Excellence.

Ce n'est pas seulement au Président du conseil des ministres de S. M. Hellénique que je prends la liberté de m'adresser, mais aussi à l'homme distingué avec lequel j'ai eu l'honneur d'avoir à d'autres époques, des relations amicales qui n'ont pas été sans résultat utile pour les deux pays.

Votre Excellence reconn îtra sans aucun doute que le moment ne saurait être mieux choisi pour chercher à préciser la nature des rapports qui doivent exister entre les deux Gouvernements.

Vous n'ignorez pas, Mr. le Ministre, que l'insurrection qui a éclaté en Bosnie et en Herzégovine durait depuis un an sans que la Porte se fût montrée capable de la réprimer, malgré l'appui que l'Empire recevait de la part des Puissances.

L'agitation allait croissant, la Bulgarie se souleva à son tour et bientôt la Serbie était entourée de tous les cotés, de provinces en état de révolte.

Cette situation lui improsait certains devoirs qu'elle dût remplir. Sans nourrir aucun projet agressif elle se mit néanmoins en mesure de ne pas être prise au dépourvu, et de faire face à toutes les éventualités. C'est ainsi qu'elle consacra la plus grande partie de ses ressources à des dépenses militaires; mais, en même temps, et comme pour

donner un gage de ses sentiments pacifiques, le Gouvernement Princier rappelait, l'automne dernier, les troupes qu'il avait rassemblées sur la frontière.

La Turquie au contraire, augmentait tous les jours l'effectif de son armée et enfermait, pour ainsi dire, la Principauté dans un cercle de fer; ces préparatifs ne pouvaient avoir d'autre but que de profiter d'une occasion favorable pour anéantir la Serbie, dont la prospérité sans cesse croissante, fruit d'une sage administration fait un contraste si blessant pour la Porte avec la déplorable c ndition des autres provinces de l'Empire.

L'imminence et la gravite du danger qui nous menaçait nous empréchèrent de poursuivre les démarches que nous avions commencées en vue de trouver une combinaison qui donnât satisfaction aux provinces révoltées, et à la Serbie elle même.

La guerre devint inévitable et nous sommes maintenant aux prises avec un ennemi plus puissant que nous n'ayant après Dieu d'autres alliés que le Montenegro et les Serbes insurgés.

Quoique la population Montenegrine soit de notre race, la Grèce est néanmoins notre alliée depuis plus longtemps et nous nous demandons avec un étonnement facile à comprendre, comment il se fait que cet allié se montre si indifférent, reste immobile, exprime même par quelques — uns de ses

organes de publicité, des sentiments d'hostilité, ou tout au moins de jalousie, à l'égard des Serbes?

L'étonnement est grand surtout, parmi ceux qui ayant sur le public l'avantage d'être initiés aux secrets de l'Etat connaissent les engagements qui lient les deux Gouvernements depuis plusieurs années.

Je sais et votre Excellence sait mieux que personne, que nous avons conclu un traité d'alliance, signé et ratifié par votre Roi actuel et par feu notre Prince Michel, en vue d'affranchir les deux nations du joug Ottoman.

Nous connaissons, vous et moi, Mr. le Ministre, l'origine de ce traité que nous avons négocié et toutes les phases qu'il a traversées avant de passer à l'état de fait accompli.

Vous savez à quoi il nous engage réciproquement et dès lors vous pouvez vous expliquer la surprise que nous éprouvons quand, une des deux parties contractantes étant en lutte avec notre ennemi commun, l'autre partie reste indifférente, inerte, semble même vouloir rejeter toute apparence de solidarité.

Lorsque la proclamation de guerre du Prc. Milan a paru, plusieurs journaux Européens ont publié une protestation venant d'Athènes, contre l'appel adressé aux Grecs, comme s'il n'existait pas de Grecs en dehors du royaume. Plus tard, on a fait savoir au monde turcophile que le cabinet

d'Athènes avait empêché le passage des Hétairistes des provinces grecques dans les provinces Turques. On met enfin une sorte d'ostentation à afficher des sentiments de neutralité.

Comment expliquer cette attitude?

Je ne crois pas que le Gouvernement Hellénique partage les préjugés de certains journaux grecs contre les Serbes, l'ennemi des Serbes et celui des Grecs étant le même et le sort des deux races devant être également le même dans l'avenir, comme il l'a été dans le passé. Je ne puis admettre davantage que votre Exellence soit restée sans informations sur les événements qui se produisaient et sur ceux qui se préparaient dans nos contrées.

Je ne parle pas des renseignements qu'a pu vous transmettre votre Agent à Belgrade; un Gouvernement ami et allié aurait dû rappeler depuis longtemps M. Doscos dont les dispositions envers la Serbie sont empreintes d'un caractère peu bienveillant qui n'a certainement pas pu é happer à la perspicacité de votre Excellence. Mais, il n'était pas besoin des rapports de M. Doscos pour connaître le véritable état de choses dans les provinces du nord de l'Empire.

Ce n'est donc pas faute de savoir ce qui se passait que le Gouvernement Hellénique est resté es bras croisés depuis que nous sommes en guerre avec la Turquie.

Il est difficile de supposer, d'autre part, que votre Excellence soit disposée à justifier la conduite du Gouvernement grec par ce motif que la Serbie n'aurait pas fait auprès de lui des démarches qu'elle aurait dû faire, conformément au traité, avant d'engager les hostilités. Et en effet, depuis un an le Gouvernement Serbe a informé votre représentant à Belgrade, qu'il avait l'intention d'envoyer à Athènes, un Agent chargé, de s'entendre avec vous sur l'éxécution du traité que nous lie.

Mais, loin de nous suivre dans cette voie, pourtant si régulière M. Doscos s'est refusé péremptoirement à appuyer ce projet, et nous a déclaré que votre Excellence ne trouvait pas cette démarche opportune. Le Gouvernement Princier s'est contenté alors d'envoyer à Athènes un agent officieux qui a en l'honneur de voir votre Excellence, mais que, à son retour à Belgrade, nous a exprimé le regret de n'avoir été accueilli qu'avec une extrême réserve. L'occasion était offerte a la Grèce d'échanger des explications avec la Serbie, mais elle a été évitée, et aujourd'hui, la Grèce voit d'un oeil calme la guerre prendre de larges proportions; elle assiste impassible à ce sanglant spectacle, comme un tiers désintéressé qui n'aurait aucun engagement à remplir.

Quelques journaux Grecs désireux sans doute d'excuser cette attitude vont jusqu'à nous reprocher d'avoir abandonné la Grèce lors de la dernière

insurrection de Crète. Nous aurions, suivant eux, profité de cette occasion pour obtenir l'évacuation des forteresses, en nous servant de notre traité d'alliance avec la Grèce comme d'un moyen de pression sur la Porte Ottomane.

Votre Excellence est mieux à même que personne de juger du peu de fondement de ces reprocher. La Serbie n'a point abandonné la Grèce, lors de l'insurrection de Candie. Je représentais à cette époque la Serbie à Constantinople et votre Excellence n'aura pas oublié que je lui ai envoyé en 1866 par un délégué spécial une lettre sollicitant des explications. J'exprimais le désir de connaître les intentions du Gouvernement Hellénique dans cette circonstance afin que la Serbie. pût règler sa conduite en conséquence. Vous m'avez répondu M. le Ministre, vous vous en souvenez certainement, que la Grèce ne pouvait pas engager la lutte avec la Turquie, qu'elle devait se borner à soutenir sous main l'insurection de Crét, mais que cependant le Gouvernement de la Principauté était libre de s'entendre avec les hétairies.

Si votre Excellence n'a pas gardé ma correspondance, j'ai conservé la sienne et je puis à tout moment, rétablir la vérité et nous laver des reproches injustes qu'on nous adresse aujourd'hui.

Quoi qu'il en soit, le Gouvernement Serbe se trouvant ainsi délié de toute obligation morale

envers la Grèce, poursuivit son chemin et posa la question des forteresses. S'il eût la satisfaction de faire résoudre conformément à ses désirs une question d'une portée tout à fait intérieure, ce ne fût pas dutout en invoquant son traité d'alliance avec la Grèce qu'il parvint à obtenir ce résultat, car ce traité n'existait pas encore à cette époque. Ce n'est que plus tard, M. le Ministre, comme vous pouvez en trouver la preuve dans vos Archives, que le traité d'alliance a été signé.

Il a néanmoins profité à nos frères Grecs dans une certaine mesure. En effet, lors du différend qui s'est produit, à la fin de 1868 ente le Royaume Hellénique et la Porte Ottomane au sujet de la question Crétoise, un conflit entre la Grèce et la Turquie semblait probable Quoique la situation de la Grèce fût difficile alors, le Gouvernement Serbe, loin de se montrer indifférent, de protester bien haut de sa neutralité ou de mettre des entraves à l'expression des sympathies que la cause de son allié rencontrait dans la Principauté, le Gouvernement Serbe, dis-je, s'associait à ces témoignages de sympathie et se préparait à remplir son devoir envers son allié.

En ma qualité de membre de la Régence Princière j'ai déclaré à M. Longhworth, alors consul général de la Grande Bretagne à Belgrade, que nous considérions la cause grecque comme une

cause Serbe et que si une guerre venait à éclater, la Grèce ne serait pas isolée en face de la Turquie.

M. Longhworth envoya à Londres et à Constantinople des courriers extraordinaires chargés de faire connaitre ces déclarations qui furent également communiquées par nous à plusieurs autres consuls.

Nous sommes donc autorisés à dire que l'attitude du Gouvernement et de la nation Serbe, à cette époque, n'a pas peu contribué à la solution, honorable pour la Grèce, de ses difficultés avec la Porte.

Les rapports même de M. Doscos n'ont pas pu rester muets au sujet de l'attitude que nous avions prise, puisque au lendemain de l'apaisement du conflit, M. Doscos est venu dans les appartements de la Régence, le 6 Avril 1869. et nous a communiqué que Sa Majesté le Roi Georges l'avait chargé d'exprimer ses remerciements à la Régence pour l'attitude amicale qu'elle avait observée durant les négociations.

Aujourd'hui que la Serbie se trouve dans une situation identique, sinon plus grave, je prends, à mon tour, la liberté de venir vous demander d'une manière formelle ce que la Serbie peut et doit attendre de la Grèce qui reste froide jusqu' à présent et même glaciale à notre égard. Les devoirs

de ma position officielle m'obligent M. le Ministre, à m'adresser à vous pour connaître les intentions de votre Gouvernement. Est-il disposé à remplir les obligations qui découlent pour la Grèce du traité d'alliance qu'elle a signé avec nous? et en cas d'affirmative, dans quelle mesure et dans combien de temps pouvons nous compter sur elle?

L'intérêt des chrétiens d'Orient exige impérieusement une coopération active et prompte de la Grèce. Je ne veux pas m'étendre longuement sur les raisons puissantes qui justifieraient ce concours, je me bornerai à appeler l'attention de votre Excellence sur les deux considérations suivantes:

Si la Serbie sort victorieuse de la lutte, elle n'aura plus d'intérêt à l'avenir, à verser son sang pour la cause commune, elle aura le droit de jouir en paix des fruits de la victoire sans s'inquietér du sort de ses coreligionnaires qui ne l'auront pas aidée. Si, au contraire, la Serbie est vaincue, elle sera paralysée pour une très longue période et ne pourra reprendre les armes de longtemps.

Dans les deux cas, la Grèce perd son allié le plus important en Orient et reste dans l'isolement. Un abîme de défiance s'ouvre entre la Grèce et la Serbie et elles seront séparées, peut être pour toujours.

Il est en outre malheureusement certain que le triomphe du Gouvernement Turc aurait les plus déplorables conséquences au point de vue des conditions d'existence faites aux populations chrétiennes de l'Empire Ottoman.

Elles n'auraient évidemment plus rien à attendre de la Porte et le joug Ottoman s'apesantirait sur elles plus lourd que jamais. Les procédés du Gouvernement et de l'administration déjà si vexatoires si inhumains deviendraient intolérables, même à l'égard de la Grèce, à qui on ne tiendrait assurément aucun compte de la neutralité qu'elle aurait gardée.

En d'autres termes, la Grèce, restant à l'écart ne profiterait pas de nos succès et porterait la peine de nos revers. Au contraire si la Grèce, tenant loyalement ses engagements, se décide à joindre ses forces aux nôtres, l'expérience que j'ai acquise depuis l'ouverture des hostilités, me donne la certitude que notre cause triompherait. L'alliance de la Grèce avec la Serbie et le Montenegro amènerait ainsi la régénération de l'Orient par l'Orient lui même et les liens de confraternité qui unissent déjà les deux races deviendraient à jamais indissolubles.

Une nation aussi fière que la Grèce ne peut pas rester insensible quand son honneur même est en jeu; la Grèce ne voudra pas renier un traité

qui lui impose des devoirs formels. Vous même M. le Ministre, vous ne sauriez envisager d'un oeil indifférent le jugement de l'histoire, vous qui étiez Président du conseil en Grèce, au moment où le traité a été conclu, et qui l'êtes encore aujourd'hui; vous qui avez été, pour ainsi dire, l'auteur, le promoteur moral de l'alliance au nom de la Grèce, comme j'ai été moi même, du coté de la Serbie, son négociateur.

Enfin, Sa Majesté le Roi Georges ayant signé et ratifié ce traité, tiendra, j'en suis convaincu, à faire respecter sa signature.

Après avoir exposé à votre Excellence avec la plus grande franchise tout ce qu'il était de mon devoir de lui faire connaître, il me reste à vous prier, Monsieur le Ministre, de vouloir bien remettre votre réponse à M..... que je charge de vous apporter la présente lettre.

J'ajouterai seulement que toutes les forces de l'Empire Ottoman s'étant ruées sur la Serbie une réponse prompte nous est indispensable en vue des résolutions que nous pouvons être appelés à prendre à chaque instant.

Veuillez, agréer, Monsieur le Président, l'expression de mes sentiments les plus sincères d'estime et d'amitié.

J. Ristitch.

7.

Краљевско-Грчки Министар-Председник
А. Кумундуро

Кнежевско-Српском Министру Спољашњих Послова
Јовану Ристићу

—

Athènes, le 14 26 Août 1876.

Monsieur le Ministre,

J'ai lu avec toute l'attention due la lettre que A. E. m'a fait l'honneur de m'écrire en date du 28/9 Août. Permettez-moi avant tout d'exprimer le regret que des publications sans aucune importance aient donné le change sur les véritables sentiments de la Grèce pour la Serbie. Dans un pays où la liberté de la presse est illimitée des opinions émises partiellement, soit par des individus, soit par des journaux sont loin de donner la véritable mesure du sentiment public. Le peuple grec et son Gouvernement, soyez en certain, sont animés des sentiments les plus sympathiques pour le peuple serbe et assistent avec une profonde émotion à la noble lutte qu'il poursuit. La preuve de ce que j'avance c'est l'empressement de toutes les classes du peuple à se cotiser pour venir au secours des visitemo de la guerre et concourir ainsi à l'oeuvre présidée

par le plus illustre vétéran de la gloriense guerre de l'indépendence. Un pays où de simples soldats offrent leur solde en faveur des blessés pour la foi et la liberté, n'est pas un pays qui assiste en spectateur froid et indifférent.

Votre Excellence me permettra de lui faire observer qu'Elle s'est donnée une peine inutile en cherchant à réfuter les bruits sans consistance qui ont couru sur la conduite de la Serbie lors de l'insurrection Crètoise. Il se peut que des gens non initiés aux secrets d'Etat aient attribué un caractère intéressé au succès partiel de la politique Serbe à cette époque. Mais de pareilles erreurs n'ons jamais été partagées par les gens en état de juger les choses en connaissance de cause. Quant à moi personnellement il me semble que vous vous trouvez dans une erreur de date, en m'attribuant, comme ministre, des comunications que j'ai faites comme particulier. Vous dites vous même que notre correspondance eut lieu en 1866 et que par une réponse je vous disais que la Grèce ne pouvait pas engager la lutte contre la Turquie, qu'elle devait se borner à soutenir sons main l'insurrection de Crète, mais que cependant le Gouvernement de la Principauté était libre de s'entendre avec les hétairies. Or, en 1866, n'étant pas aux affaires, je parlais au nom du parti que j'ai l'honneur de diriger et non au nom du Gouvernement auquel je n'appartenais pas,

Quant au traité d'alliance, même en admettant qu'il consacrait des obligations réciproques immuables, toujours fallait-il à notre sens qu'il fût renouvelé à la mort de l'un des souverains contractants, vu le caractère personnel de ces instruments. Tel était aussi, je pense, le sentiment du Gouvernement Serbe lorsqu'il a proposé l'envoi d'un agent pour entamer une nouvelle négociation. La Grèce, prévenue de ce désir, a cru devoir agir avec loyauté, et répondit qu'elle n'était pas prête à prendre part à a guerre projetée. Sur quoi Son Altesse, appréciant les circonstances particulières de notre pays, déclara a M. Doscos suivant son télégramme du 12/24 Août) que du moment où il n'était par soutenu par la Grèce, il a abandonné l'intention de faire la guerre et a résolu de rappeler son envoyé du Montenegro. Depuis lors aucune communication officielle ne nous a été faite. Il est vrai qu'un de ces jours je reçus la visite d'un personnage serbe. Mais il n'était porteur d'aucune lettre officielle ni même d'aucune lettre d'introduction. Dans ces conditions-là je ne pouvais pas considérer mon visiteur comme un représentant du Gouvernement serbe. Un oubli si étrange des formalités usitées en pareil cas ne pouvait que m'autoriser à ne pas considérer ce personnage comme chargé d'une mission officielle. Cependant je m'ouvris à lui autant qu'un ministre responsable peut le faire envers un étranger inconnu,

pour lui donner à entendre que la Grèce n'était pas prête à se lancer dans une guerre avec la Turquie.

En admettant même que le traité entre les deux. Gouvernements est en pleine vigueur, la guerre ne saurait être declarée à la Turquie que d'un commun accord des deux hautes parties contractantes (Art. 1.) sauf le cas prévu par l'Art. 3 savoir où l'une des deux parties serait attaquée par la Turquie. Or vous avouerez que dans le cas présent nous ne nous trouvons nullement dans ces conditions Du moment où il s'agissait d'une résolution aussi grave que celle de faire la guerre à la Turquie il était très-naturel que la décision en fût laissée à l'accord commun des deux parties ou au cas de force majeure (prévu par le traité) et non au jugement arbitraire ou aux convenances spéciales de l'une des deux parties.

Après les malheurs de Cète et divers autres échecs bien cruels éprouvés par d'autres provinces grecques qui seules et sans aucun secours ont fait des tentatives insurrectionnelles bien vite réprimées, la Grèce a dû se recueillir. Elle avait besoin de repos. La nécessité de travailler à son développement intérieur s'imposait d'une manière impérieuse. Force lui fu de négliger ses préparatifs militaires. Or si, non préparée, elle se lancait

aujourd'hui dans une guerre, elle s'exposerait à un désastre certain sans être d'aucun secours à ses alliés.

Cet état de choses la Grèce l'a exposé en toute sincérité. Et du moment où, après avoir reçu ces explications, la Serbie a nonobstant entrepris la guerre elle l'a fait en sachant qu'elle n'aurait pas le concours de la Grèce.

Ce ne sont pas d'ailleurs là les seules raisons qui ont dicté à la Grèce sa conduite. La Grèce comme Etat indépendant se trouve par là même dans un autre position que la Serbie. L'Europe a de nouveau mis en avant le principe de l'intégriré à l'Empire Ottomane et toute attaque de ces Etat par un Etat indépendant est considéré comme une violation des traités. La Grèce, par conséquent, en déclarant la guerre, se mettrait en opposition directe avec la volonté expresse de l'Europe. Mais si même par impossibilite la Grèce se decidait à courir ces chances, ne devrait elle pas au moins avoir les forces nécessaires pour être sûre du succès, ce qui malheureusement n'est pas le cas.

La Grèce est convaincue qu'elle n'est pas obligée par le traité à prendre part à la guerre Elle a en temps opportun communiqué en toute loyauté et sincérité à la Serbie les raisons qui ne lui permettent pas d'y prendre part. Elle croit par conséquent n'avoir nullement donné prise à des reproches justifiés. Elle croit aussi que si son opinion

avait été suivie, peut être l'avenir se présenterait sous un meilleur aspect.

La résolution de ne pas participer à la guerre une fois prise, il eût été indigne pour la Grèce de simuler par des manifestations douteuses une politique que ses effets rendent visible à tout le monde. Mais il est faux qu'elle en ait fait parade. Il est faux qu'elle ait lancé un télégramme pour réfuter les paroles du Prince. Une pareille conduite eût été inqualifiable et je m'étonne qu'on y ait prêté foi.

J'ai considéré comme un jour heureux celui où le traité entre la Grèce et la Serbie fut signé et je suis fier d'y avoir pris part. Ces sentiments, j'en suis convaincu, vous les partagez. Nous sommes frères de la même communion. Nos malheurs sont communs. Continuons à nous considérer et à nous aimer en frères. Notre avenir commun dépend de notre indissoluble union.

Je viens de vous exposer en toute sincérité la situation de la Grèce et mes sentiments personnels. Mais vous savez aussi bien que moi que les actes d'un homme politique sont subordonnés aux nécessités et aux convenances de l'Etat.

Sous peu le Roi revient de son voyage et la Chambre se réunit. La question sera posée devant elle. Il m'est impossible de prédire ce qui pourra arriver. Mes sentiments personnels pouraient m'égarer et qui sait si une autre manière de voir ne

prévaudra pas Mais quelle que soit la politique future de la Grèce, je suis convaincu qu'elle a agi de bonne foi. Elle a poursuivi et, j'en suis fermement persuadé, elle poursuivra toujours non ses propres intérêts mais les intérêts de tout l'Orient Chrétiens.

Je n'ai pas remarqué dans la correspondance de notre Consul Général M. Doscos des dispositions hostiles envers la Serbie. Je vois avec regret dans votre lettre que vous avez une autre idée. Dans le désir d'être agréable à la Serbie, je m'empresserai de faire redresser ces torts par la voie compétente à moins qu' après plus ample information vous n'adoptiez d'autres idées à cet égard

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'expression de mes sentiments les plus sincères d'estime et d'amitié.

(S.) A. Commoundouros.

8.

Српски Изасланик

Фирмилијан

Министру Спољашњих Послова

Јовану Ристићу

—

Извештај о повереној ми мисији за Атину.

Узвишени Господине,

По вашем наређењу примио сам се 1 августа о. г. посолства за Атину, и ви сте ми

тада предали једно писмо за Председника Грчког Министарства Господина Комундура; 3 Авг. већ сам се кренуо на пут, *12-ог ист. м-ца дошао сам у Атину и онда сам се г. Комундуру представио.*

При овој првој посети Г. Председник, и ако ме је особито лепо и повољно примио, ипак се је доста сумњичавао и неопредељено изражавао како о устанку Грчког Народа у Турској, тако и о рату саме Краљевине. После многих питања о нашем ратовању рече ми, да га јако узнемиравају *пронесени гласови о миру и то што се наша Влада заузима за мир;* но ја сам га уверио, да су то просте измишљотине непријатељске нам журналистике. Најзад, узевши ваше писмо, рече ми, да иде у министарску седницу и да га други дан опет посетим.

Отишавши од г. Комундура, био сам код његовог *главног сурадника господина Зиноиула* I. секретара Министарства Иностраних Дела, но и он се баш очевидно уздржавао од сваког опредељеног и значајнијег говора о Грчком устанку.

Али, понашање ових грчких званичника другога дана било је са свим друго и још су ме боље примили но први пут. Сад ме је г Комундур уверавао о братској и искреној љубави и пријатељству Грчког Народа према Ср-

бима и рече ми: „Господин Ристић јако греши што сумња о нашој симпатији; мени је мило што ћу *о томе и доказ моћи поднети, но само ме плаше гласови о миру.* Ја се томе јако чудим и мислим да не треба веровати, да ће Србија после 8-мо недељног рата пражити мир; да, ја бих желео и још вам *препоручујем, да рат не прекидате* и да се бар још један месец дана борити“ и за тим ме упути секретару Зинопулу.

При овој другој посети г. Зинопул беше се живо заузео, да ме о свему задовољи и уверавао ме је: да је г. Комундур за рат и да на томе живо ради, но да има и велике препреке: прво, Краља, друго, јавно мњење, Енглеску политику и да најзад нема новаца. Но поред свега тога г. Зинопулос рече: Г. Комундур се решио, да Скупштини, која се на 40 дана пре опредељеног јој времена сазива, *поднесе предлог о рату* и да се тврдо нада, да ће тај предлог бити примљен, јер у Скупштини има већину гласова а у споразумљењу је и са Заимом и његовом странком; *дакле, ратујте, вели, још месец дана,* јер Комундуров предлог не може пропасти. А да се с тим предлогом лакше продре, ми ћемо пре скупштинског састанка подићи неки устанак у Турској, али, *ако нам ви новаца дате,* почем ми немамо, а тај устанак неће бити ни са чијим одобрењем, а најмање

са одобрењем оних, који би нужна средства могли дати, јер ти људи неће рата, а чим устанак букне, тада поуздано смемо рачунати на њихов патриотизам. За то ћете нам одмах телеграфисати: *пристајете ли да нам новаца дате*, а ми ћемо вам јавити кад и колико. Ако устанак подигнемо, новац ћемо потрошити, а ако не, вратићемо вам натраг. За устанак је сва доња Албанија још и данас готова, но наш је план много опширнији, али вам о њему за сада нећу говорити. Г. Комундур је и сам мислио (вели Зинопул) да досада подигне неке устанке, али га је преварило јавно мњење. Он је мислио, да чим Србија зарати, да ће у Грчкој јавно мњење бити у корист српску, али како у Атину долазе само Цариградски и Аустро-Угарски извештаји о Срп.-Турском Рату, то је јавно мњење, остало, тако рећи, мртво и тада г. Комундур није смео ништа предузимати. Што се тиче постојећег Српско-Грчког Уговора, г. Зинопул каже, *да он Грчку ни у колико не веже, јер уговор, вели, губи своју важност, чим један од уговарача умре, а Кнез Михаило одавно је погинуо; осим тога, ми о вашем рату нисмо скоро званично ни извештени. А и г. Комундур казао ми је, да поменути Уговор Грчку не веже*, а кад је наша Влада званично о рату јавила и кад је Грчка Влада преко свога

Консула у Београду одговорила, да није спремна за рат, тада јој је њен Конзул телеграфично одговорио, *да је Његова Светлост Књаз Милан, на поменути одговор Грчке Владе казао: „Кад ви нисте спремни, и ми не ћемо ништа почињати.“*

Г. Секретар рекао ми је, да је ваше писмо учинило особит и силан упечатак на Грчке Министре, да ће га за то особито и пажљиво чувати и најзад ми је о томе важном акту изговорио целу похвалну беседу.

Код г. Комундура био сам и трећи пут при поласку. Тада ми је дао одговор и рекао: „Чим у Београд дођете, одма ми телеграфишите, хоће ли Српска Влада мир или не. *Г. Ристића уверите*, да сам ја за рат, да ћу Скупштини која се 20 Септембра састаје, т. ј. 40 дана пре опредељеног јој времена, *поднети предлог за рат* и да се надам, да ће тај предлог бити примљен, а да би још сигурнији био, ја ћу пре скупштинског састанка *подићи неки устанак*; Албанија ми је већ у рукама и овога часа могао бих је побунити. Г. Зинопулос, мислим, да вам је и шта више казао. Ово писмо (донети одговор) предајте г. Ристићу, то је одговор на његово писмо; мислим, да *сте вашу мисију срећно извршили и да из Атине задовољан одлазите.*“

Трећи је сурадник г. Комундров бивши саветник г. Леонида Вулгарис, који, у сваком

случају, узима на се сву одговорност. На моју приметбу о досадањим Вулгарисовим писмима, рекао ми је г. Комундур, да су са његовим знањем и да су верна, па да их и у будуће за такова можемо сматрати. Ја сам г. Комундуру тада приметио и за оно, што Вулгарис у име његово пише, „да Грчка ступа у рат, па ма то Краљ и Влада и не хтели, да ми избегавамо одсудне битке“ и т. д. но овде се госп. Министар беше мало збунио и рече ми: „да, Леонида је заборавио да ту дода и то, да ја то не велим као грчки Министар, но као обичан Грк и пријатељ српски, и никако као званична личност“ — Одговорио сам му да је то био замашан савет од обичног Грка, јер се тиче судбе целога Српског Народа.

Леонида је поштен и показује се наш добар пријатељ, но ипак је Комундуров човек, а у Атини је назват „покрштеним Србином.“ Он вели: Кад би новаца имао, да би могао и без Грчке Владе побунити све грчке земље у Турској а тиме бих учинио да и сама Краљевина ступи у рат и да устанак потпомаже. Н. Н. Грк из Београда разгласио је по Атини, да је Вулгарис примио од наше Владе 500.000 фр. и тако га је завадио са свима грчким вођима из Турске, но ја сам их сада помирио

И сада сам се у Атини видио са свима вођима из Турске. Они су сви одушевљени за

нас, готови су за устанак, траже новаца и оружја, они су јако озлојеђени на Грке из Краљевине за то, што се ови не показују за рат, они сматрају Комундура са неодважног и обманљивог грчког Министра.

Ваше узвишености понизни слуга
Ђакон Фирмилијан.

9.

Кнежевско-Српски Министар Спољашњих Послова
Јован Ристић
Краљевско-Грчком Министру-Председнику
А. Кумундуру.

Belgrade, le 2/14 Novembre 1876

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser à la date du 14/26 Août dernier et vous remercie des sentiments amicaux qu'elle renferme pour nous et pour notre cause qui restera toujours une cause commune aux deux peuples.

Mon intention n'est point d'entrer tardivement dans la discussion des questions soulevées dans la correspondance que nous venons d'échanger, mais il est dans votre lettre un passage que je me vois dans l'obligation de relever.

D'aprés la lettre de V. E. M. Doscos aurait fait savoir télégraphiquement au Gouvernement du Roi que S. A. le Prince Milan, se rendant compte des circonstances particulières où se trouvait le Royaume de Grèce, lui aurait déclaré que du moment où il ne se voyait pas sontenu par la Grèce, il avait abandonné l'idée de faire la guerre et résolu de renvoyer son envoyé du Montenegro.

Une semblable affirmation dans un document de cette nature pouvant donner lieu dans l'avenir à une interprétation erronée, je me vois obligé, d'ordre de S. A. S. le Prince Milan, d'en relever l'inexactitude. Afin de ne laiser subsister aucun doute à ce sujet, S A. me charge de faire savoir à V. E. que jamais elle n'a fait à M. Doscos de communication pareille. Au surplus, l'extrême réserve que S. A. ainsi que son Gouvernement croient devoir observer depuis très longtemps vis-à-vis de M. Doscos ne permet pas d'admettre un seul instant la possibilité d'une pareille déclaration.

Je saisis cette occasion, M. le Ministre pour vous remercier de votre souvenir amical et vous prie en même temps de croire à l'expression de ma haut estime et de ma considération la plus distinguée

(S.) J. Ristitch m. p.